

VII. FEJEZET.

A HARMINCAS ÉVEK.

1. A juliusi forradalom. (1830.)

»Fegyverre!«
(Victor Adam egykori képe után.)

FRANCIAORSZÁG a szentszövetség korában sem a királyság, hanem a forradalom dicsőségéért hevült. Két esztendővel I. Napoléon halála után, *Thiers* kiadta a francia forradalom történetének első kötetét s három esztendővel az utolsó kötet megjelenése után forradalomra vezette nemzetét. Kilenc terjedelmes kötetének majdnem akkora hatása volt mint a *Marseillaise* öt rövid versszakának. Az elnyomatás éveiben magasztalni merte a rémuralmat, amely a külföldtől megmentette, nagyá tette Franciaországot. Akkor dicsőítette a forradalmat, mikor annak legállhatatosabb ellensége, Artois vén grófja, a bujdosók egykori vezére, *X. Károly* néven lépett (1824. szept. 16.) XVIII. Lajos örökébe. Királlyá azzal az olajjal kenték fel, amely újra képződött Klodvignak a forradalom idején összetört korsójában. Hogy a csodák kora egészen visszatérjen, koronáztatása napján a király néhány görvélyes beteget, ősi módon, kezének érintésével gyógyított meg. A forradalom kitörése óta csak két francia nem változott sohasem: *La Fayette* és az új király. Most is elülről kezdték azt a pört, »amelynek soha sincsen vége«: a szabadelvűség és az önkényes uralom küzdelmét. Miközben *Thiers* elragadóan írta le a nagy idők dicsőséges csatáit, a király elbocsátott azoknak hősei közül 150 tábornokot. Örömmel szentesítette azt a törvényt, mely ezer millió franknyi alapot teremtett a bujdosók kárainak pótlására s azt a másikat (*loi du sacrilège*), mely középkori büntetésekkel fenyegette (de voltaképpen ritkán sujtotta) a szentségtörőket, a templomok és szentédények meggyalázóit. Azt akarta, hogy Franciaország a kereszténység reneszanszával vezekeljen istentagadásáért. A többség is ezt akarta, de nem a vallás és lelkiösmeret szabadságának feláldozásával vagy szemfényvesztő külsőségekkel. Sokan mosolyogtak, midőn az egykori istentagadók levett kalappal, lehorgasztott fővel vettek részt az egyházi körmenetekben, s úgy hitték, viszontlátják őket *Molière Tartuffe*jében, melyet a színházak most minduntalan előadtak. Valóban

úgy látszott, hogy politikáját a király Franciaországnak arra az egyharmadára alapítja, amelynek (13984 községnek!) még egyáltalán nem volt iskolája.

A szabadelvűek arra a tömegre számoltak, amely 1826-ban már 669 millió ívet vásárolt hírlapjaiból: tizenötszörte többet mint hat éve. Ennek a kornak is megvolt a maga enciklopédiája: *Guizot Encyclopédie progressive*-je, mely

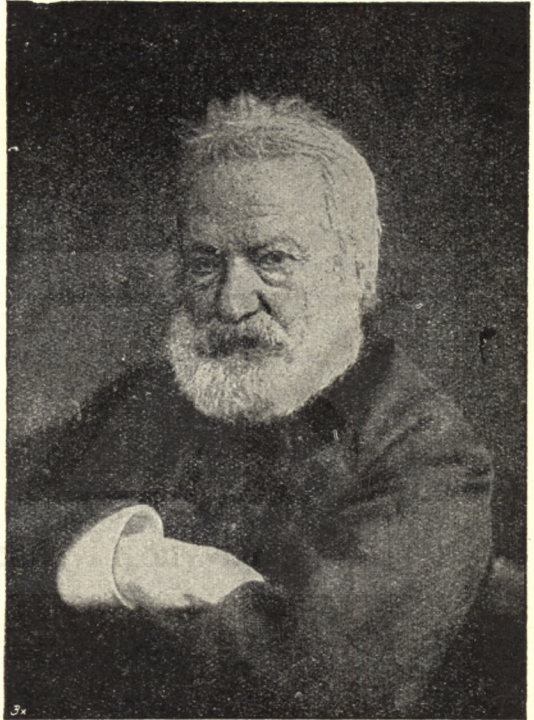
265. ábra. X. Károly francia király (1824—1830).

épp úgy visszaóhajtotta, mint ahogy a Dideroté előkészítette az 1789. évi nagy elveket. A parlamenti szónoklatnak ez volt a legfényesebb kora. A természet-tudományokban egyszerre működött Arago, Cuvier, Ampère, Gay-Lussac, Jussieu; a Sorbonneban Villemain irodalmi s Guizot történelmi előadásait »egész Páris« látogatta. Ellenzéki volt minden költő, pedig egy Béranger s egy Victor Hugo dalait mindenütt énekelték. Victor Hugo még az irodalomban is gyűlölte a zsar-

nokságot, amelyet ottan a klasszikus irány képviselt. Mint Diderot, természetességet követelt; de amellett letörte azokat a korlátokat, amik a képzelet csapongását, az idegrázó és valószínűtlen események elbeszélését, a kor nagy eszméinek terjesztését akadályozták. Hirdette, hogy új iránya, a romanticizmus, a költészetben azt jelenti, amit a szabadelvűség jelent az államban. Csakhamar kitűnt, hogy túlzott, mint túloz minden forradalom, de nem hivalkodott. Csapongó képzelet, idegizgatás, valószínűtlenség, nagy tervezgetés megint a »politikai divatok« közé tartozott. Az ellenzékiek La Fayette-t 1826-ban elküldték Amerikába, mely szabadsága ötvenedik évfordulóját ünnepelte s öt fénynyel, nagy nemzeti ajándékkal fogadta; hazatérve, a franciák is dicsőítették »két világ hőst«. A forradalmi szellemű Foy tábornokot, »a rohanó s gazdagerű szónokot,« úgy temették el mint valaha Mirabeaut; s árváinak egy hónap alatt egy millió frankot gyűjtöttek össze. Megújult a tüntetés a Bourbonok ostorának, *Manuel*nek, temetésénél. Mit vétettél — kérdezte Béranger az 1848. évi forradalom idején — hogy úgy haltál meg mint Mózes? «Midőn fegyvert fog a nép, amelyet úgy szeretett, neki, a görnyedt aggastyánnak, holtan kell pihennie; hideg a vére, csak a könnyei forrók . . .

X. *Károly* pillanatnyi népszerűsége tette szert, amidőn trónra léptekor eltörölte az előleges cenzurát; két esztendő mulva *Villèle*, az ellenzék gúnyos kacaja közt, javasolta helyreállítását. Még az akadémia is tiltakozott ellene, a felsőház pedig (az alsónál szabadelvűbb lévén), annyit módosított rajta, hogy javaslatát végre is visszavonta. Így járt 1826 ápr. 8. az elsőszülöttek érdekében benyújtott törvényjavaslattal is. A nagy vitában (mely magyarul csak 1889-ben jelent meg) az ellenzékiek már arra figyelmeztettek, hogy többé nem a hűbérius földbirtoktól, hanem a *nagy tőkétől* kell tartani.

Egy esztendő mulva (1827. ápr. 29.) a párisi nemzetőrség a szemlén éltette a chartát és királyt, de lehurrogatta a minisztériumot és a jezsuitákat. »Hódolatokat fogadni jöttem, nem tanításokat«, felelte a király s feloszlatta a nemzetőrséget, halálosan megsértvén ekként a polgári osztályt. Visszaállította a cenzurát s ellenségeivé tette az írókat, kik most társulatot alakítottak a szabad sajtó védelmére s röpiratokkal árasztották el az országot. A király tehát újra eltörölte

266. ábra. Victor Hugo (1802—1885).

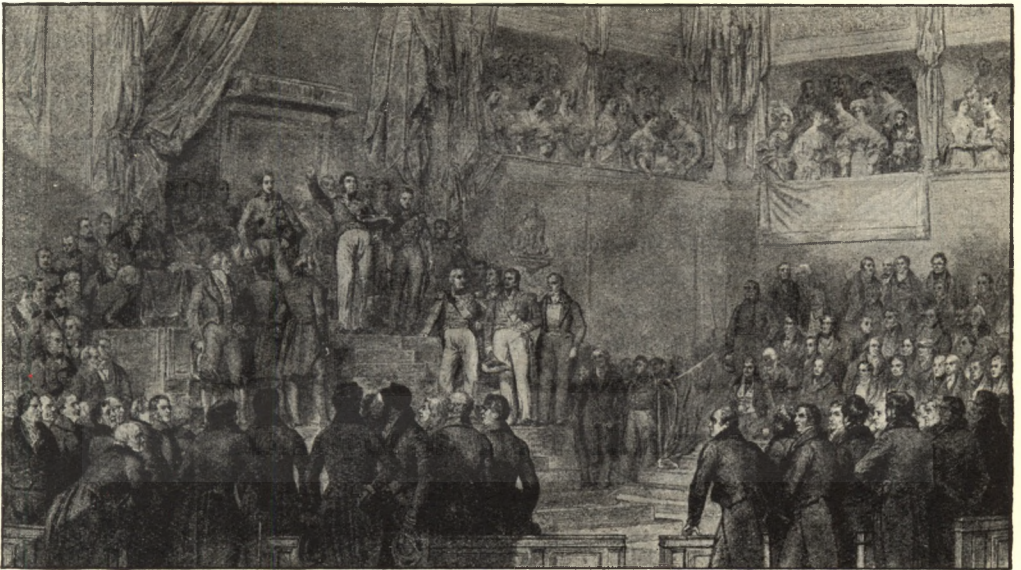
a cenzurát és feloszlatta (nov. 6.) a parlamentet (az első hétéves kamarát), a felsőház szabadelvűségét pedig 76 pair kinevezésével akarta megtörni. Villèlenek, ki nem ösmerte föl a kor szellemét, a választások következtében mégis buknia kellett s az új *Martignac*-minisztérium a trónbeszédben megígértette a királlyal a charta megerősítését. X. Károly bosszusan jegyezte meg, hogy »inkább fát vág mint angolmódi király legyen«, de az angoloktól mégis tanulni látszott némi szabadelvűséget. Eltörölte a levélbontogató cabinet noir-t (fekete szobát), a vallásminisztériumot különválasztotta a közoktatásitól, a 180 papi szemináriumot (20.000 tanítvánnyal) a párisi egyetem felügyelete alá helyezte s ezzel a jezsuiták nagy részét kivándorlásra kényszerítette. Nem ellemezte, hogy Martignac, a merev központosítás mérséklésére, benyujtsa a közigazgatási törvényjavaslatot. Annál jobban meglepte, hogy a javaslat egy pártot sem elégített ki, minek következtében Martignacnak buknia kellett.

Az új miniszterelnök, *Polignac* herceg, Metternich szerint »egészen a mienk«. Royer-Collard szerint tehát »X. Károly még mindig Artois gróf!« »Inkább lóra ülök mint talyigára« — dörmögte a király — mikor az 1830. március 2-án megnyitott kamarát 19-én már elnapolta, május 16-án pedig végképpen feloszlatta, mert ellenzéki szelleműnek találta. Meg is jegyezte valaki a nápolyi király tiszteletére adott udvari estélyen: »Valóban nápolyi ünnepély ez, mert vulkán fölött táncolunk«. A vulkán első észrevehető füstje *Thiers* lapjának, a Nationalnak, megindítása (1830. jan. 3.) volt, amely kimondta, hogy »a király uralkodik, de nem kormányoz«. Taktikája szerint »a minisztériumot, talán a Bourbonokot is, a chartába kell rekeszteni és minden ajtót gondosan be kell zárni, hogy az ablakon ugorjanak ki«. Érthetően célzott arra is, hogy csak esemény volt és nem forradalom, midőn az angol nemzet megbuktatván II. Jakabot, utódjává a király legközelebbi rokonát tette. A király 1827-ben, a nemzetörség feloszlátásakor, szakított a középosztállyal, mely most régi politikai barátjának, *Égalité Fülöp* orléansi hercegnek, fiára gondolt, ki, a forradalom becses örökségeképpen, polgári érzést vihetne a trónra. A népnek tetszett ez a herceg, ki száműzetése idején Svájcban nyelvtanítással kereste kenyerét, most pedig Párisban, hóna alatt nagy vörös esernyővel, gyalog kísérte fiait a nyilvános iskolába. X. Károly azonban nem akarhatta, hogy a fiú oda juttassa őt, ahová bátyját, XVI. Lajost, az apa juttatta. Midőn tehát *Huszein* basát, az algiri dejt, hódolatra kényszerítette s Algirt elfoglalta, hadi szerencséjében bízva nyíltan, gyorsan és határozottan fellépett az orléansi párt és a demokraták ellen.

1830. július 26-án egyszerre négy rendeletet (ordonnances) adott ki. Az elsőben felfüggesztette a sajtószabadságot; a másodikban feloszlatta a még össze sem gyűlt képviselőházat; a harmadikban olyképp módosította a választási törvényt, hogy a választás ezentúl megyék (départemens) és nem járások (arrondissemens) szerint történik, vagyis a szavazók száma 80.000-re, a képviselőké 238-ra száll alá; a negyedik rendeletben a választások idejét szept. 6—13-ra, a kamara megnyitását szept. 28-ra tette. Negyvennégy újságíró a National szerkesztőségében még aznap összegyűlt. Úgy találták, hogy a király a szabadság két oszlopát, a sajtót és a választást, akarja ledönteni, még pedig törvénytelenül: a nemzet megkérdezése nélkül. A lapokat, képviselőket és

polgárokat tehát fölszólították az engedelmesség megtagadására, de ezt a fölszólítást másnap csak a szabadelvű lapok közölték, mire a rendőség lefoglalta sajtóikat. *Périer*-nél 37 követ szintén tiltakozott az államcsíny ellen.

Julius 27-én a nép csoportosulni kezdett; néhány fegyverkereskedést feltört és torlaszokat emelt, amelyeket tanulók, nyomdászok, munkások s kiszolgált császári katonák szállottak meg. A király Páris egykori átadóját, *Marmont* ragusai herceget, a leggyülöltebb tábornokot tette meg Páris parancsnokának, ami fokozta az ingerültséget. Másnap már vér folyt, félreverték a harangokat s a nemzeti zászlót kitzútták a Notre Dame tornyaira. A fölkelő csapatok vezetését titokban *La Fayette* vette át. A király Saint-Cloud-ban csöndesen sakkozott a trónörökössel. Hívei azt javasolták, küldje *Berry* hercegnőt és kis fiát,

267. ábra. Lajos Fülöp francia király fölesküszik a chartára.

Henrik bordeauxi herceget, Párisba: hátha úgy fogadják ott mint Mária Teréziát a magyarok Pozsonyban; de X. Károly csak akkor hitt a veszedelem komolyságában, amikor, 29-én reggel, a Tuileriák s a Louvre kivételével már egész Páris a fölkelők hatalmába jutott. Pár, óra mulva Marmont személyesen jelentette, hogy két ezrede átpartolt a fölkelőkhez és a Louvre elesett. A király beérte annyival, hogy Mortemart herceg alatt új minisztériumot alakított s a rendeleteket visszavonta. Álmos természetű volt, mint szerencsétlen bátyja: lefeküdt és csak akkor írta alá ezeket az okiratokat, mikor álmából felrázták s értesítették, hogy a királyi csapatok kivonultak Párisból, *La Fayette* helyreállította a nemzetörséget s középponti forradalmi bizottság alakult.

Julius 30-án Thiers és Mignet (a híres történetírók) a vérontó X. Károly letételét s a hazafias múltú *Fülöp Lajos* meghívását javasolták. A herceg, akit már Danton is trónra szánt, a képviselők egy részének meghívására éjjel felé

91 képviselővel ment a városházára. Másnap kiáltványban tudatta, hogy átveszi a helytartóságot (lieutenant général du royaume), elősmeri nemzeti jelvényül a háromszínű lobogót s összehívja a kamarát. A király, kit titokban biztosított, hogy nem vágyik a koronára, augusztus elsején megerősítette őt helytartóságában s jóváhagyta a kamara összehívását; mivel azonban egész nap hiában várta algiri győztes hadainak hazatérését, 2-án a tizéves bordeauxi herceg javára, a trónörökössel együtt, lemondott a trónról s Fülöp Lajost nevezte ki regensnek. A herceg a másnap megnyitott kamarában csak a lemondás pusztá tényét jelentette be. X. Károly 1200 katona és 2 ágyu fedezete alatt ünnepies lassúsággal vonult Cherbourgba s onnan, amerikai hajón, aug. 16-án Wight szigetére, később pedig Ausztriába. Ott halt meg 1836. nov. 6-án s ott halt meg egy emberöltő múlva (1883. aug. 24.) unokája, a bordeauxi herceg is, Chambord grófja, aki V. Henriknek nevezte magát. Sohasem viselte Franciaország koronáját, melyet a *Bourbonok* idősebb ága 1830. aug. 3-án örökre elvesztett. Így bűnhődött azért, hogy uralkodása isteni jogait nem akarta föláldozni a népfölség elvének, hogy a nemesség és papság uralmát helyreállítani törekedett, és hogy szembeállt a polgársággal, mely Franciaországot az 1789-i elvek értelmében akarta kormányozni.

A két kamara augusztus 7-én a chartát valóban a népfölség szellemében módosította s *Fülöp Lajost*, »az egyszerű polgárt«, választotta meg a franciák királyának, hogy megteremtse a »helyes közéletet«, a juste milieu. A *munkások* azonban *köztársaságot* akartak és »kenyeret a népnek«. 9-én ismét torlaszokat emeltek, bevették a városháza ablakait s köveikkel megsebesítették magát az orléansi herceget is. La Fayette a vérző Fülöp Lajost kivitte az erkélyre s bemutatta a tömegnek: »Ime, a legjobb köztársaság!« S a negyedik osztály elhitte a szabadság ősz bajnokának, hogy a királyságnak köztársasági erényei lesznek. Fülöp Lajos a kamarában még aznap megesküdhett, hogy hűségesen megtartja az alkotmányt; a törvények, csupán csak a törvények értelmében uralkodik s minden tetteben a francia nép java és dicsősége vezet. És, ahogy két esztendő múlva egy utazó magyar, *Szemere Bertalan*, meglepetve bizonyította, a francia nép mindig 1830-ról beszélt, onnan számlálta életét, mintha azelőtt semmi sem történt volna, vagy minden csak a szabadság középkorához tartoznék. Most a nemzet adott magának chartát, királyt, erőt; csak mostantól kezdve lett legfőbb a nemzet akarata, cél a nemzet boldogsága, intéző az ország érdeke. Most kezdődött el a polgároknak, magának a népnek uralkodása. Legalább úgy hitték akkor, holott ugyanazon írónk már akkor észrevette, hogy az ifjúság a legindulatosabban óhajtja és követeli a köztársaságot. Oly forradalom azonban, mely nemcsak La Fayette-nek és Thiers-nek, hanem egyúttal egy bankárnak, Laffitte-nek, a műve, a szabadság eszméjét is csak úgy szerette mint a juliusi harcokban elesettek bronz szobrát: izzó kohóból kikerülve, hidegen.

II. A személyes unióban élő országok.

»Csodálatos, nyugtalanul csendes állapot Európának képe a juliusi napok óta.« Egy magyar történetíró (Szilágyi Ferenc) 1834-ben jellemezte így a helyzetet. A juliusi forradalom valóban sok helyütt érezte hatását, de korántsem okozott olyan általános felfordulást, mint az 1789. évi. A francia kormány ugyanis azonnal kimondta a *be nem avatkozás* (non interventio) elvét s a szabadságukat kereső népeknek csak példát adott; mert Casimir Périer miniszter szerint »francia vért csak Franciaországért kell önteni; egyedül ennek érdeke vagy méltósága miatt ragadhatunk fegyvert«. A szabadságnak új színben ragyogó eszméje főképp azokat az országokat ragadta meg, amelyek egymással személyes unióban éltek s amelyek szabadulni vagy legalább megkönnyebbülni akartak ennek súlyos következéseitől. Így Belgium Hollandiával, Lengyelország Oroszországgal, Magyarország Ausztriával, Norvégia Svédországgal szemben.

A franciák példáját most is *Belgium* követte először, hogy ezúttal a hollandoktól szabaduljon, mint 1789-ben az osztrákoktól akart szabadulni. A bécsi kongresszus 1815-ben tudvalevőleg Hollandiával egyesítette, az orániai ház uralkodása alá rendelte Belgiumot s a papság és nemesség tiltakozásával nem törődve, az 1814. március 30-i hollandi alkotmányt I. *Vilmos* király kiterjesztette az így alakult egész Németalföldre. A belgák francia nyelvök, katolikus hitök, virágzó iparuk végső veszedelmét látták a hollandok uralmában; s az egész nép támogatta a papságot, mely hevesen izgatott az ellen, hogy a kath. tanügyet a protestáns kormány állami ellenőrzés alá vesse. A katolikusok a szabadelvűekkel egyesülve sürgették a sajtó és a tanítás szabadságát, az adóügy javítását és a személyes uniót. Páris juliusi forradalma után a bruxellesi hatóság már nem merete szokott fénnel megülni augusztus 24-ét, a király születésnapját; mert — a titokban készült falragaszok szerint — »hétfőn tűzijáték, kedden kivilágítás, szerdán forradalom«. A Porticii Néma (Auber operája) hazafias dalain felbuzdult tömeg 25-én, a színházból kijövet, beverte a hivatalos lap szerkesztőségének s több kormányépületnek ablakait s a belga nemzeti (vörös, sárga, fekete) zászló alatt sorakozva, torlaszokat emelt a hollandi katonaság ellen. Másnap polgárőrség és polgári bizottság alakult a rend fenntartására, a király pedig összehívta az országgyűlést s kijelentette, hogy elfogadja a személyes uniót. A belgák azonban kiűzték Bruxellesből, *Mérote* alatt ideiglenes kormányt alakítottak és szept. 25-én kimondták Belgium és Holland különválását. A trónörökös, hogy Belgiumot az uralkodóház számára megmentse, színből a fölkeléshez csatlakozott és királyi helytartónak nevezte magát, apja azonban »lázadókkal nem alkudozott« s 300 ágyúval bombáztatni kezdte Anverst (Antwerpent). A cár és az osztrák császár is megfenyegette a belgákat, a franciák és az angolok azonban kedveztek nekik a londoni konferencián, mely Európa legégetőbb ügyeinek elintézésére ült össze. Ebben bízva, a Bruxellesben megnyílt nemzeti kongresszus 1830. nov. 18-án teljesen függetlennek, 22-én pedig alkotmányos királyságnak nyilvánította Belgiumot s 24-én a nassau-orániai házat a belga tróntól megfosztotta. A londoni konferencia elvben már dec. 20-án elismerte Belgium és Holland különválását; 1831. jan. 20-án, Svájc módjára, *semleges* területnek

nyilvánította Belgiumot, de Németalföld államadósságai felének átvételére s folyamain a szabad hajózás megengedésére kötelezte, Luxembourgot pedig a holland királynak ítélte oda.

A belgák Fülöp Lajos fiát, a nemoursi grófot, szerették volna trónjukra ültetni, de a király nem akarta követni XIV. Lajos és I. Napoléon példáit, hogy családjából küldjön uralkodókat idegen országokba, mi, *Palmerston* angol miniszter szerint, különben is annyit jelentene, hogy Franciaország bekebelezi Belgiumot. Mivel a londoni kongresszus mind az öt hatalom uralkodóházát tiltotta a belga korona elfogadásától, a belgák 1831. június 4-én *Lipót* szászkoburgi herceget választották meg. *Lipót* július 21-én bevonult Bruxellesbe. Főlesküdt a februárius 7-i alkotmányra, mely a népfőlség alapján szervezte a monarchiát. A szabad államban szabaddá tette az egyházat, amiben Amerika nagy példáját követte. Kimondta, hogy az állam nem avatkozhatik az egyháziak kinevezésébe s nem tilthatja el őket, hogy elüljáróikkal levelezzenek. Megadta a tanítás szabadságát (ami csakhamar a szerzetesiskolák terjedésére vezetett), azonban elrendelte, hogy a polgári házasság az egyházit megelőzze.

I. Lipót (1831—65.) trónfoglalásának hírére 50.000 hollandi katona tört Belgiumra, mely francia segítséggel védekezett; Anvers visszafoglalása (1832. dec. 23.) s a hollandok kiszorítása után is csak évek múlva, 1839. április 19-én, kötötték meg a békét. A béke jogilag is véget vetett a bécsi konferencia egyik hibás alkotásának, az egységes Németalföldnek s a keleti udvarok beavatkozásaival szemben megóvta a nemzetek önállóságának elvét. Ez az elv azonban erőteljesen bizonyult Lengyelországban. Pedig, míg a belgák kevés lelkesedéssel s önfeláldozással védték függetlenségüket, a lengyelek, kiknek forradalma elterelte róluk a figyelmet, igazi hősiességgel harcoltak szabadságukért. Küzdelmök drámai erővel hatott Európára, legfőképpen hazánkra.

Lengyelországban Sándor cár és király 1817. óta alkotmányosan uralkodott. Lengyel volt a törvényhozás, a kormány és a hadsereg nyelve; tisztviselők csak lengyelek lehettek; közigazgatás, kereskedelem és vám tekintetében az ország független volt Oroszországtól. Hiányzott a vagyonos közép osztály. Egyenlőséget csupán a fő- és köznemesek egyenlőségében kerestek; a nép fölemelésével senki sem törődött. Köznemesek, tisztok, hivatalnokok, iparosok, kereskedők közt alakult ugyan egy kis demokrata párt, de ez egyáltalán nem hathatott a törvényhozásra. Az országgyűlés különben (mint akkor hazánkban is) egyetlenegy ellenzék gyanánt támadta a kormányt, de csak saját nemesi uralma biztosítására s nem arra törekedett, hogy Oroszországtól elszakadjon. A csekély számú demokraták mindent elkövettek, hogy a két szláv nép sohase béküljön ki és őszintén ne egyesüljön egymással. Abban, hogy a cár annyit tett Lengyelország jólétének, műveltségének és katonaságának fejlesztésére, csak a teljes függetlenség kivívásának eszközeit keresték. 1795-ben ősi koronájukat elrejtették, hogy majdan egy nemzeti királynak, valamely Piasztnak a fejére tegyék. Azt az újat, amelyet Miklós cár mint lengyel király 1829. május 4-e óta viselt, csak ékszernek tekintették, mint valaha a magyarok Károly Róbert két első koronáját. Lengyelországban a cár helyett bátyja, *Konstantin Pavlovics* uralkodott, aki 1822. jan. 26. lemondott a cári

trónhoz való minden jogáról s nem fogadta el 1825. dec. 9-én a cári méltóságot sem, hogy el ne kelljen válnia feleségétől, Grudzynszka Johanna lengyel grófnőtől. Koronát áldozott szerelméért, de a szelíd és bájos lengyel nő sem törhette meg zsarnok és durva jellemét.

Tanulók, fiatalabb tisztok és elszegényedett nemesek titkos társulatokban dolgoztak a forradalom előkészítésén. Amikor híre járt, hogy vezetőiket fogságba vetik, a lengyel katonákat pedig a francia és belga forradalmak leverésére viszik, a forradalom Varsóban 1830. nov. 29. nyíltan kitört. A tanulók 18 tisztjelölttel a palotába rohantak s az alkirály is alig menekülhetett előlük. A lengyel katonák és a céhek (főképp a vargák) azonnal csatlakoztak. A régi nemzeti kormány *Cartoriskij* Ádámmal (I. Sándor cár barátjával), *Chlopickij* tábornokkal (Kosciusko vezértársával) és *Lelewel* történetíróval (az ifjúság vezérével) egészítette ki magát. *Chlopickij* pártja, Konstantin útján, csupán az 1815. évi alkotmány megtartására és Litvánia visszacsatolására kérte a cárt, aki azonban kijelentette, hogy »lázadókkal nem alkuszik«. A *fehérék* (arisztokraták) személyes uniót akartak, a nemesség régi hatalmának visszaállításával; a *vörösek* (demokraták) teljes függetlenséget, köztársasággal. *Chlopickij* dec. 5-én »Miklós király nevében« az országgyűlés összejöttéig diktátornak nyilvánította magát. Hódoló küldöttség ment Szentpétervárra a »királyhoz«, aki azonban 18-án fegyverre szólította az oroszokat. Kijelentette, hogy Varsóba megy és »térdig gázol a vérben«.

A 80.000 lengyel fölkelő magára maradt. *Chlopickij* 1831. jan. 16-án lemondott a diktaturáról, de egyideig cím nélkül is hősiesen vezette a küzdelmet. A nemzetgyűlés már jan. 25-én megfosztotta a Romanovokat a lengyel koronától s 30-án *Cartoriskij* elnöklete alatt öttagú igazgatóságra bízta a kormányt. *Chlopickij* Varsó közelében Grochovnál hősiesen küzdött *Diebics* orosz fővezér háromszoros ereje ellen, de megsebesült, az új fővezér pedig (*Skrzyneckij* ezredes) csak vértanúhalált ígérhetett. Narevnél, *Osztrolenka* mellett, május 26-án valóban elvesztette a döntő csatát. Hazánk is megsiratta, hogy

»Osztrolenka gyászos téreim
Éj borong a hősök álmain«.

*Diebics*et és Konstantin herceget ugyan elragadta a kolera, de a fölkelés sorsa *Osztrolenkánál* már eldőlt. Litvánia a sok orosz miatt nem kelhetett föl, hogy csatlakozzék; a poroszok és az osztrákok szigorúbban kezdték őrizni határaikat. A magyarok, kik imént még Galícia visszacsatolását sürgették, titokban pénzt, fegyvereket, élelmi szereket küldtek a fölkelőknek, kiknek soraiban nem egy magyar tiszt szolgált. A vármegyék feliratokban kérték királyukat beavatkozásra. Az egyik (Bars) egyenesen arra figyelmeztette, hogy őse, Lotharingeni Károly, *Szobieszkij* lengyel király segítségével küzdött Magyarország és az uralkodóház érdekében; »ha most nem viszünk segílyt, unokáink megsirathatják, hogy nincs többé *Szobieszkij*«. Hiszen (ahogy Pozsony írta) Oroszország már Erdélyig tolta előre határait, fölszabadította a görögkeleti görögöket s hazánkban is terjeszti a panszlavizmust. *Metternich* azonban, mikor egy párt I. Ferencről az asperni győzöt, Károly főherceget, kérte királyul, föltétlen

hódolatra intette a lengyeleket. Skrzyneckij 1831. aug. 11-én lemondott s utóda, *Krukowieckij*, egyezkedni kívánt az oroszokkal. *Paszjkjevics*, a perzsaverő orosz

fővezér, kegyelmet és bűnbocsánatot ígért, ha leteszik a fegyvert. *Malochovszkijtől*, ki *Dembinszkijt* követte a fővezérségben, már szept. 6-án elfoglalta Volát, »a lengyelek Rákosát«, hol első babérait szedte *Bem*, a lengyel tüzéség parancsnoka. Harmadnap (szept. 8.) Varsó elesett, a Poroszországba menekült 21.000 lengyel pedig letette fegyverét. Eme küzdelem első magyar történetírója (Szilágyi Ferenc) szerint »nem vitézségnek hódolt meg, nem a nagyobb erő előtt esett el, de leginkább belső villongásoknak s az ezeket élesztő árulásnak lett áldozata«.

268. ábra. Dembinszkij Henrik, lengyel fővezér (1791—1864).

Lengyelországot mostantól fogva negyedszázadon át (1856-ig) *Paszjkjevics* Erivanszkij kormányozta az 1832. febr. 23-i ukáz értelmében, mely Lengyelország alkotmányát elko-

bozta és csak közigazgatási s törvénykezési tekintetben különböztette meg más orosz kormányzóságoktól. »Búsult a lengyel hona állapotján.« Menekültjei, Bor-siczky trencsényi alispán útján, mégis a jövőben bízva köszönték meg egyetlen, de erőtelen barátjuknak, a magyaroknak, részvétét. Balogh 1832-ben indítványt tett, hogy a lengyel alkotmány fenntartása érdekében a királyt közbelépésre kérjék. Hiszen — Palóczy szerint — ha királyokat fejedelmek gyászolnak, a nemzeteknek is gyászolniuk illik egy egész szabad nemzet erkölcsi halálát. Kőlcsey megjegyezte, hogy lengyelek nélkül Bécs tornyai romban hevernének s palotáit a vándor épp úgy hiában keresné, mint Buda várában Mátyás termeit. 1833. május elsején tartott beszédében Deák Ferenc is sürgette, hogy a lipcsei ágyúkereszt felirata értelmében (Europa libertati asserta) biztosítsák a fejedelmek az egész földrész szabadságát s állítsák helyre a lengyelek alkotmányát, mert szabad-

269. ábra. Bem József tábornok, a lengyel tüzéség főparancsnoka (1791—1851).

ság nélkül nincsen tiszta és állandó boldogság. Nemcsak Balogh indítványára bukott meg, hanem 14 esztendő múlva a lengyelek utolsó kis szabad állama is, a *krakkói köztársaság*. Ezt a bécsi kongresszus 1815-ben 1220 km²-en 140.000 lakossal alakította meg s a három osztozkodó hatalom közt *semlegesnek* nyilvánította. Alkotmánya (1815. május 3.) demokratikus volt. Mivel azonban a nép egy része 1830-ban a lengyel fölkeléshez csatlakozott, a szomszédos hatalmak 1833-ban a köztársaságnak új szervezetet adtak, azóta kisebb-nagyobb csapatokkal megszállva tartották, 1846. nov. 6. pedig, a parasztok lázadásának ürügye alatt, kitörölték az államok sorából s Ausztriába kebelezték be. Két esztendő múlva (1848.) a lengyelek közül sokan csatlakoztak a szabadságukat védő magyarokhoz, mert azt remélték, hogy a magyarok győzelme a lengyelek függetlenségére vezet.

Magyar ügyekkel foglalkozva, Metternich 1831-ben elősmerte, hogy forradalomnak reform az ellenszere; de kevesebbre becsülte a magyaroknak, mint a cár a lengyeleknek nemzeti követeléseit. Tudni sem akart magyar kormányról, magyar hadseregről stb. Felsőbüki Nagy Pál már 1807-ben kiadta azt a jelszót, hogy a nemzetiség az alkotmánynál is előbbre való. 1825-ben, midőn, tizenegy évi kísérletezés után, I. Ferenc helyreállította az alkotmányt, a rendi országgyűlés a sérelmek fölpanaszlása helyett csakhamar az alkotások, reformok terére lépett. Nemzeti politikája ugyan a nemesi érdekek hatása alatt állott s nem volt elég szabadelvű, de azzá kellett lennie, mert az iskolák magyarságát s általán a magyar nyelv országos használatát sürgette. Egy angol már 1825-ben csodálatosnak tartotta »ezt az Ausztria, Oroszország és Törökország közt fekvő földet, ahol oly szabadon gondolkodnak és beszélnek mint sehol a világon«. 1825-ben mégis csak az 1791. évi alapon kívántak foglalkozni a reformokkal s az 1830. évi országgyűlésen, mely a francia és belga forradalom idejében nyílt meg, Nagy Pállal együtt nem egy ellenzéki félt, hogy a kormány a demokratákkal szövetkezve bukattja meg a nemesi alkotmányt. A király valóban nem gátolta, hogy hivatalos nyelv legyen a magyar, amivel pedig egyszerre tett szolgálatot a nemzeti és a demokratikus érületnek. De míg a kormányt minden »engedményében« a nagyhatalmi érdek vezette, gróf *Széchenyi* István (1791—1860.) és reformpártja a vagyoni, erkölcsi és politikai erő fejlesztésében kereste a nemzet jövőjét. A multnak csak két nagy intézménye: a nemzetiség s a hit előtt hódolt. Hazai viszonyainkra már a Hitelben (1830.) alkalmazta Smith Ádám tanításait, s az anyagi javaknak a szellemiekkel és az erkölcsiekkel való összefüggését

270. ábra.

Gróf Széchenyi István (1791—1860).

alaposabban alig fejtegette. Terveit a Világban (1831.) és a Stadiumban (1833.) részletezte; kimondta, hogy »a gőzhajó nem tűri meg a feudalitás (hűbériség) szagát«. Gőzhajó, verseny, kereskedés képtelenség ott, ahol kilenc millió embernek robotolnia kell. Hunniájában (1834—40.) adta meg a javítás tizenkét törvényét olyképp, hogy az első négyben fölszabadítván a földet, a többiben mindenki számára egyenlő polgári jogokat és kötelességeket sürgetett.

»S lón új idő — a régi visszacsökkent, —
Reményben gazdag, tettben szapora.
A »kisdéd makk« merész sudárba szökkent.
Ifjú! Ez a kor: Széchenyi kora.«

Ennek a kornak érdeme, hogy Magyarország európai lett, de egyúttal *magyarabb* mint valaha. Az úrbériséget reformálták, a jobbágy szabad adásvevési jogát elősmerték, büntetőtörvényjavaslatot dolgoztak ki, a budapesti lánchíd vámjának törvénybe iktatásával rést ütöttek a nemesek adómentességén, törvényeket hoztak a váltóról, kereskedelemről, gyárakról, részvénytársaságokról stb. Szabályozták a Dunát, Tiszát s gőzhajókat járattak rajtuk; vasutakat építettek; a kőszénbányászatban, vasgyártásban gőzgépeket alkalmaztak, a magyar ipar védelmére egyesületet alkottak s 1842-ben 213 iparos 298-féle készítményéből rendezték az első országos iparkiállítását. Az ország a nemzeti gazdagodásnak immár egyéb forrásait is ösmerte a mezei gazdaságnál, de a most alakult orsz. gazdasági egyesület ebbe is helyesebb arányok behozatalát sürgette. Az 1831. évi kolera, mely, Erdélyt oda nem értve, 237.641 ember életébe került, babonásnak, tudatlannak mutatta a felvidéki népet s intelmül szolgált a közigazgatás és közoktatás ügyének javítására. A városok fokozódó lelkesedéssel csatlakoztak az új irányhoz. Pest városa, melyet 1838. márc. 15. az árvíz nagyon meg rongált, gyors haladásával a többinek is irányt adott. Lakosainak száma tíz év alatt (1838—1847.) 70.000-ról 110.000-re szaporodott s mint az egyetem, tudományos akadémia s több irodalmi és tudom. társaság, a nemzeti színház székhelye s az irodalom középpontja, szellemi téren is átvette a vezetést. *Kossuth* az Országgyűlési, majd a Törvényhatósági Tudósításokat eleinte csak kéziratban terjeszthette, de 1841-ben ő a Pesti Hirlapban és Széchenyi a Jelenkorban már 4—5000 előfizetőhöz szólhattak s tizannyi olvasót nyerhettek meg a haladás eszméinek. Kölcsey, Deák, Széchenyi, Beóthy, Wesselényi, főképp pedig *Kossuth* beszédeiben és irataiban már is ott van az 1789. évi forradalom szelleme. Az óvatos Széchenyi is kimondja, hogy a koronás úr bezárhatja, lefejezheti, de lelkét meg nem alázhatja, magyarságát el nem veheti. Lovassy, *Kossuth*, Wesselényi fogságot szenvedett a sajtó- és szólásszabadság ügye miatt.

A lengyelek dolgában folytatott vita egy pillanatra Deákot is kihozta olimpiai nyugalmából. A cár, ezen a szellemen bosszankodva, már is fegyveres segítséget ajánlott a magyarok ellen *V. Ferdinánd*nak, ki 1835. márc. 2-án lépett atyja, I. Ferenc örökségébe. Azonban, sok üzenet után, a főrendek is elfogadták azt a felíratot, melyet a rendek a szólásszabadság ügyében intéztek a királyhoz. A szatmári tizenkét pont pedig már 1841. febr. 27. felsorolta a modern Magyarország alapföltételeit. A külföld élénken figyelt Magyarországra, hol az

alkotmányos érzület olyan mély. Ausztria azonban Magyarország megerősödésében a »birodalmi egység« veszedelmét látta; ezt a panszlavizmus terjedésénél is félelmesebbnek találta s a horvátokat az I. Napoléon korabeli Illiria helyreállításával kecsegtette. József nádor, ki félszázadon át igyekezett egyeztetni a nemzet és az udvar követeléseit, küldetése sikerében többé nem bízva hunyt el 1847. jan. 13-án. Tíz hónap mulva az utolsó rendi országgyűlésen (1847. nov. 10—1848. április 11.) a nemzet elősmert vezére *Kossuth* Lajos volt, aki nem áldozta fel Ausztriának a magyar nemzeti állam halhatatlan eszméjét.

A juliusi vihar politikai hullámai *Norvégország* fjordjaihoz már csak csendes gyűrűzéssel jutottak el. Dánország Norvégiát 1814. januárius 14-én (Grönland és a Faeröer-szigetek kivételével) átengedte Svédországnak s *XIII. Károly* svéd király febr. 8-án a két országból egy birodalmat alkotott. A norvég országgyűlés azonban május 10-én kimondta a függetlenséget, 115 pontból álló demokratikus alkotmányt fogadott el, egy dán herceget választott meg királynak s ennek lemondása után is csak akkor (nov. 4.) ismerte el *XIII. Károlyt*, amikor ez elfogadta alkotmányát s azt az elvet, hogy Norvégiát csupán az ő személye köti Svédországhoz, mely 1815. aug. 6. szintén megnyugodott a dualizmusban. A norvég országgyűlés azonban — akár a miénk — egyetlenegy ellenzékké alakult hatalmasabb társával szemben. Úgy látszott, mintha *XIII. Károly* után *Bernadotte* XIV. János azonnal elősmerné a norvég államjogot, mivel norvég királynak is megkoronáztatta magát s így 1483. óta először gyönyörködtette a fjordok országát a koronázás ünnepeiben. 1822-ben rendezték a dán uralom idejéből származó államadósságok ügyét is, olyanformán mint Ausztriával szemben utóbb (1867.) a magyarok, kik a megkérdésök nélkül csinált adósságok egy részét szintén nem jogi kényszerből, hanem politikai méltányosságból vállalták magukra.

A szentszövetség aranykorában kissé meglephette a világot, hogy a norvég parlament, melynek 77 tagja közt 27 paraszt volt, 1821-ben eltörölte a nemesiséget. A király szentesítette ugyan a törvényt, de, a dánok ellen való tüntetés ürügye alatt, katonaságot vont össze s Európa legnépesebb alkotmányának módosítását követelte. Midőn így sem boldogult, az alkotmány évfordulójának megünneplését eltiltotta. A storting (parlament) figyelmeztette, hogy az emlékezetet a népből nem lehet kiölni. S a nép továbbra sem a Svédországgal való unió, hanem az alkotmány évfordulóját ünnepelte, ami a társadalom és a hivatalos állam közt még élesebb ellentétet jelentett mint utóbb a magyarok március 15-i és április 11-i ünnepe. Természetes volt ez a szellem Norvégiában, hol a legkonzervatívabb parlament egyik bizottsága már 1824. május 17-én (az alkotmány évfordulóján) kimondta, hogy a föltétlen veto joga alkotmányos állam-

271. ábra. Bernadotte, XIV. János svéd és norvég király (1818—1844).

ban jó lehet, de Norvégiában semmiesetre sem az. Az 1827., 1830., 1833. évi storthing is elvetette a királynak az alkotmány módosítására vonatkozó minden javaslatát.

A tökéletes paritást sürgette; kijelentette, hogy neki nem alkirály vagy helytartó kell, hanem király s nem mond le semmiről, mert feladott jogait csak vérrel szerezhetné vissza. 1833-ban a kormánypárt többségben volt ugyan a konzervatív jellegű nemzeti vagy parasztpárttal szemben, de amazt sem lehetett használni a nemzeti követelések leszavazására. A kormánypárt szintén önálló külügyminisztériumot, zászlót, címet, általában független Norvégiát sürgetett. Vád alá helyezte a király mellett levő minisztert abban a pillanatban, midőn (1836. június 8.) a storthingot feloszlatták. Az új storthing is azt követelte, hogy az egyedül Norvégiát illető ügyekben az uralkodó első helyen nevezze magát Norvégia királyának. Svéd és norvég sorszámát megkülönböztesse (olyanformán, mint akkor egy esztendeje a magyarok kívánták, hogy a király náluk ne I., hanem V. Ferdinándnak nevezze magát). Svéd pénzeket norvég címet ne használjon; a külön norvég kereskedelmi zászlót minden tengeren elősmeresse; a norvég nemzeti színeket a katonaságnál is alkalmazza; a hadizászló a svédnél svéd, a norvégnél norvég legyen, vagy egészen egyenlő, az unió szembe-tűnő jelével. A külügyekben teljes egyenlőség uralkodjék. A király mindezt visszautasította, csupán a norvég kereskedelmi zászló használatát engedte meg s 1839. jan. 30. svédekből és norvégekből álló bizottságot küldött ki a *nemzeti kívánságok* megvizsgálására. A két parlament óhajtására a király elrendelte az alkotmány revízióját; tervzetét azonban az unió-bizottság már csak az ő halála után, 1844. nov. 4-én mutatta be. Nagy és részletes munka volt (az eddigi 12 §. helyett 150), de a nemzet visszautasította, mert olyanforma kapcsolatot tervezett a két ország közt mint amilyenbe 33 esztendő múlva Magyarország lépett Ausztriával. A föltétlen paritást kivihetetlennek, de szükségtelennek is tartotta. Az unió alapja eszerint az uralkodó közössége s ennek következtében a védelem közössége, ami mellett azonban valami közös hadsereg szóba sem jött. A had- és külügyi kormányzaton kívül nem ösmert el más közösséget, még a rájuk vonatkozó pénzügy közösségét sem. A hozzájárulás arányát (a quotát) a két állam törvényhozásai 15 évenként állapították volna meg; ellentét esetében (a későbbi magyar és osztrák delegációknak megfelelő módon) egy 12 norvégből s ugyanannyi svédből álló közös kongresszus döntene. Külső államokkal szemben a két ország egységes hatalomként jelennék meg. Nincs államjogi okirat, mely feltűnőbben egyeznék mint az 1844. évi norvég tervezet s az 1867. évi magyar XII. törvénycikkely; pedig emennek megalkotásánál a norvég viszonyokra csak általában hivatkoztak. Hazánk súlyos állami rázkódtatásokat kerülhetett volna el, ha államférfiai négy esztendő múlva, 1848-ban, ösmerték és felhasználták volna az osztrákokkal szemben ezt a tervezetet, mely »egy önálló, egyenlő és modern államkapcsolat nagy eszméit foglalta rendszerbe«. Svédország azonban a norvég tervezetet ugyanakkor (1848.) hasonló okokból hallgatta agyon, mint Ausztria a magyar javaslatot: egyik sem akart lemondani arról a hegemóniáról, melyet a személyes unió alapján a másik fölött gyakorolt. A személyes unióban élő országok közül a juliusi forradalom ekként csak Belgium-

nak hozta meg az óhajtott függetlenséget, de egészen megfosztotta attól Lengyelországot; a többinek egészségesebb államalakulását csupán előkészítette. Valamennyit az a vágy vezetett, hogy a kiválás vagy szabatosabb elrendezkedés következtében *nemzeti államok* legyenek. A részekre szakadt nemzeteket ugyanez az óhajlás ösztönözte egységök keresésére. *Olaszország*, amely csak földrajzi

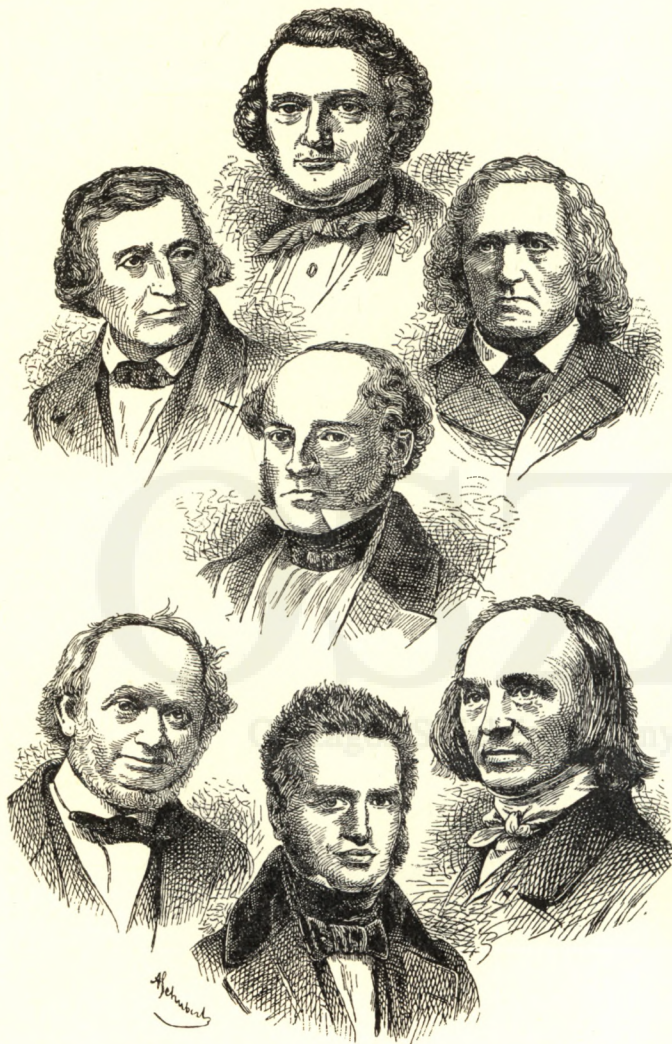
272 ábra. I. Lajos bajor király (1825—1848).

fogalom volt s *Németország*, amely elég bizonytalan természetű szövetségzetből keletkezett, eleinte szintén ebből a szempontból üdvözölte a juliusi forradalom sikerét.

Olaszországban már 1831. febr. 5-én kitört a forradalom, mely az új pápa, *XVI. Gergely*, világi hatalmát megsemmisítette, Modena és Parma uralkodóit elűzte s március 4-én az alkotmányozó gyűlésben alkotmányt adott az »egységes« *Olaszországnak*. Észak-Olaszország ura, Ausztria, a pápa kérésére ismét Frimont tábornokot küldte be, aki magyar huszárokkal verte le a forradalmat. Franciaország nem tiltakozott, mert azt hitte, hogy a bonapartisták az olasz királyság helyreállítása után a francia császárság helyreállítására törekednek.

Ferenc császár maga mondta, hogy ha unokája, Napoléon fia, a reichstadti herceg, megjelenik a strassburgi hídon, az Orléansok uralma megbukik. A »sasfiók« halálával azonban (1832. jul. 22-én) a Habsburgok ettől a felelősségtől, az Orléansok pedig a gondtól megszabadultak.

Németországban a júliusi forradalom hírére több helyütt támadt zavargás. Az északi országok, Mecklenburg kivételével, ekkor bontakoztak ki a hűbériség bilincseiből. A braunschweigiak elkergették zsnok hercegeket, a szász király pedig demokratikus alkotmányt akart adni népének, amiben azonban Ausztria és Poroszország megakadályozták. A szövetségi tanács is elrendelte, hogy minden német kormány katonasággal segítse szomszédját a »közrend« helyreállításában. Lajos bajor király a Walhalla alapkövének letételekor (1830. okt. 18.) azt óhajtotta, hogy amilyen szilárdan egyesülnek ez épület alapfalai, úgy egyesüljön minden német ezekben a zivataros időkben. Ott is rendőri felügyelet alá helyezték a szabadelvű szónokokat és írókat. *Rotteck* történetírót, kit Magyarországon is szerettek és

W. Grimm.

Weber.

Gervinus.
Albrecht.
Dahlmann.

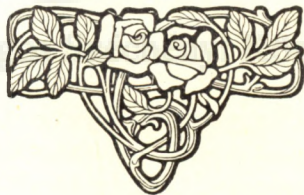
J. Grimm.

Ewald.

273. ábra. A göttingeni szabadelvű tanárok.

Welckert, a híres jogtudóst, a *Freisinnige* szerkesztése miatt, mint egyetemi tanárokat nyugalomba küldték, több politikust elfogattak stb. A bécsi konferencia 1834-ben bővítette a szövetségtanács hatáskörét, megnyirbálta az egyes államok országgyűléseinek jogait s általán még egyszer értékesíteni törekedett az önkényes uralom alapelveit. De éppen ezekben a sivár időkben vetették meg a *németek egységének* alapját azzal, hogy a porosz vámegegyesületet (Zoll-

verein) német vámegységgé fejlesztették (1834. januárius 1). Egyes országokra sok áldozattal járt, mert pl. Bajorországnak hétszerte nagyobb jövedelme volt a sörből mint Poroszországnak, mégis be kellett érnie a reá jutó osztalékkal. 1842-ben, midőn a forgalom 249 $\frac{1}{2}$ millió tallérról már 385 millióra növekedett, a szövetségbe 460.400 km² tartozott huszonöt millió lakossal. Ausztria nem állott be, Poroszország azonban az anyagi hegemoniával a politikainak alapját is letette. Széchenyi és politikai iskolája hasonlóképpen az anyagi függetlenséggel akarta helyreállítani hazánk államiságát, s annál több bizalommal, mert maga az alkotmány a nemzetnek ezredéves tulajdona volt. Ellenben pl. Hannoverben, midőn IV. Vilmos angol király halálával (1837.) Anglia és Hannover személyes uniója — 123 évi fennállás után — felbomlott, a Welf-házbeli új király, Ernő Ágost, az 1833. évi alkotmányt eltörölte s a tiltakozó *göttingeni tanárokat* (pl. az európai nevű két Grimmet, Webert, Dahlmannt, Gervinust) száműzetésbe küldte. A rendek gyűlése 1840. aug. 6. beérte olyan új alkotmánnyal, mely törvényhozó testületből tanácsadóvá alázta, a miniszterek felelősségét pedig megsemmisítette. Németország tehát, mely tíz esztendeje a juliusi eszmékért lelkesedett, újra hódolt kisebb-nagyobb önkényes uralkodóinak s legfeljebb gazdasági szervezkedésétől várhatta politikai megváltását. Midőn ezt 1848-ban egy újabb francia forradalomtól is hiába várta, végre rájött, hogy nemzeti államot csupán nemzeterő teremthet.

VIII. FEJEZET.

AZ 1848. ÉVI FORRADALMAK.

1. Franciaországban.

Szent Lukács az evangéliummal.

ÖNYV lett a rabnép s gyávák köntöséből s most a szabadság és a hősi kor beszél benne nagy történetét. Ez a gondolat bántja Vörösmartyt a negyvenes évek egyik könyvtárában, a rongypapírosra nyomtatott nagy eszmék kincstárában. Hirdeti, hogy a sár fiait fényes elmék sem mentheték meg a süllyedéstől ; de észreveszi, hogy

»Egy új irány tör át a lelkeken :
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják
S uralkodják igazság, szeretet...«

Elkoptak a gúny, tagadás, pusztítás fegyverei, amikkel az enciklopédisták a XVIII. század közepén indultak el »a gyalázatosság irtására« ; a XIX. század közepén írók és tudósok a szeretet, igazság és alkotás szerszámaival akartak dolgozni. A nagy forradalom ellenállhatatlan erővel oltotta be minden művelt nép szívébe a politikai szabadság érzetét, szabad munkára és versenyre hitt minden tehetséget s a munka és a forgalom korlátjait lerombolta. Minden eddigi mozgalomnál többet tett az egyéniség és az egyéni jólét biztosítására, a nemzetek s az egész emberiség haladásának előmozdítására. Eredményeiben mégis nagyon sok javításra szorult. Például megszüntette a hűbériséget, de pénzarisztokráciát teremtett s a verseny még fokozta is a vagyonban való különbséget. A szabadság, mint imént az önkényes uralom, pusztta fogalomná tette az egyenlőséget ; a nevében vívott sok háború pedig a testvériséget, a felebaráti szeretetet. A hit és erkölcs kötelékei meglazultak. Hiszen pl. Páris 800.000 lakosának egyharmada kereszteleetlenül volt bejegyezve a polgári anyakönyvekbe, a munkások negyedében csak minden huszadik pár élt törvényes házasságban, 1831-ben pedig már 150.000-re ment a talált gyermekek (lelencek) száma.

A restauráció államtudósai eleinte a monarchia és az egyház tekintélyének helyreállításával akarták orvosolni a bajokat.

1841.

1842.

1843.

1844.

1845.

1846.

1847.

1848.

EURÓPAI DIVAT, 1841—1848.

Mások az igazi szabadelvűség föltételeit az amerikai demokráciában keresték. *Tocquevillenek* erről 1835-ben kiadott s magyarra már 1841-ben lefordított művét az egész világon úgy olvasták 1848 előtt, mint Montesquieunek a törvények szellemét fejtegető könyvét 1789 előtt. Nálunk is széltében idézték a meggyegüléseken s az országgyűlésen, holott magyar fordítója (Fábián Gábor) szerint a demokráciái kormányelvet az egészen különböző politikai viszonyok következtében Európában sehol sem lehet megvalósítani. Pedig a *szocialisták* ennél már sokkal többet követeltek. Első és legnagyobb akkori tekintélyök *Saint-Simon* (1760—1825.) abból indult ki, hogy az ész mindig csak rombol s igazi műveltségre mindenkor a hit vezetett. De ez a hit ne legyen a régi; helyébe a tudomány lépjen, még pedig a tapasztalaton alapuló *természettudomány*, melynek a történelem és a lélektan csak egyik része. Meg volt győződve, hogy tudomány teremti meg az emberiség szellemét; de arról is, hogy szervezni kell az anyagi életet. Egyenlőséget követelt a jólétben és a tudományban. Valóban számolni kellett az új helyzettel. Hiszen egészen új életmód keletkezett a gyárakban, melyeknek kormos falai alatt a szegénység gyomként terjedt. A munkások testben, lélekben elsatnyultak; az akkori gyári munkások közül csak 10% vált be katonának. *Saint-Simon* már sürgette, hogy a tulajdonos, a birtokos kímélje a munkást és mindenki egyenlő részt vegyen a munkában: a tulajdonos tőkéjével, a munkás erejével, képességével. Javairól senki se mondjon le, hanem a többivel lehetőleg egyenlően élvezze azokat s lehetőleg egyenlően részesüljön a munkában. *Saint-Simon* vallása (la religion saint-simoniennne) már túlzásokba tévedt *Père Enfantin* rendszerében. Három főelve: az *általános társulás*, mely szereteten alapszik és kizárja a versenyt; az *örökösödés megszüntetése*, mert mindenkinek tehetsége, munkája szerint kell boldogulnia; s végre az *ipar szervezése*, ami együtt jár a háború megszüntetésével. A proletáriusokra sokkal jobban hatott *Fourier* Károly, aki a világ legnagyobb gondolkozái közé tartozott s mégis mindvégig kereskedősegéd maradt. A társadalmat a 12 emberi ösztön, vagyis 810 lelki hangulat kielégítésére akarta alapítani s egyetlenegy falanxban egyesíteni. Mindenki azt a munkát végezze, amihez legtöbb hajlandósága (ösztöne) van. Minden községben, vagyis phalanstèreben (palotában), vagyonra, korra és nemre való tekintet nélkül, 1300—1800 ember élne együtt. Elősmerte az osztálykülönbséget, midőn a jövedelmet minden év végén olyképp akarta felosztani, hogy a munka 5, a tőke 4, a tehetség 3 részt kapjon. Egyetlen eszmét ösmert: a megélhetést. Ezzel kecségtette a legszegényebbet is, de a phalanstère bölcsére bízta, hogy a tehetségeinek megfelelő munkakört kiválassza, abban vezesse s kiszolgáltassa neki a jövedelmet, s ha kellett, a büntetést. Azonban nem akadt milliomos, aki előleget adott volna az első phalanstère megalapítására. *Owen* sem boldogult Amerikában (Indianában) kommunisztikus elvek szerint alapított gyülekezetével, mely már három esztendő mulva feloszlott (1826.). Látnia kellett, hogy ez a sorsa annak a kommunisztikus községnek is, melyet *Cabet* harminc esztendő mulva Illinoisban ama elvek szerint alapított, amiket egy bölcselkedő társadalmi regényében (*Voyage en Icarie*) már 1843-ban fejtegetett.

Proudhon a munkások szövetkezését sürgette. Azt akarta, hogy közösen alapítsanak nemzeti bankot, mely a munkásnak, különösen a kezdőnek, kamat

nélkül hitelez. Állítsanak gyárat és műhelyeket, hogy ne csak a munkabér, hanem a vállalatba fektetett tőke jövedelme is egészen az övék legyen. Neki

274. ábra. Louis Blanc (1810—1882).

nem a politikai, hanem a gazdasági alapon szervezett állam, vagy inkább az államra emlékeztető általános polgári szövetkezet, kellett. Louis Blanc nem új világrendtől, hanem a meglevőtől remélte a társadalom átalakulását. Arra intette a munkásokat, hogy részt vegyenek a politikai küzdelmekben, ha javítani akarnak sorsukon. Sürgessék, hogy az állam szervezze a munkát, szabályozza a bért s *nemzeti műhelyekben* foglalkoztassa a munkásokat, mert *mindenkinek egyenlően joga van a munkához*. A munka szervezetéről 1842-ben kiadott könyve bibliája, s a »munka joga« (droit au travail) jelszava lett a munkásoknak. Igaz, hogy a szocialisták a század végén már csak irodalmi emlékeik közé sorolták, mint

Proudhon s a többiek műveit is; de ez a mű a »negyedik« osztályt épp úgy lelkesítette első (1848. évi) forradalmában, mint a »harmadikat« Rousseau Társadalmi szerződése 1789-ben. Egyik forradalom sem egészen a könyv szerint alkotta meg, vagy akarta megalkotni az állam és társadalom új rendjét; de úgy igazodott utána, mint a nyílt óceán hullámain hanykodó hajós a sarkcsillaghoz.

Louis Blanc 1844-ben öt kötetben írta meg Fülöp Lajos uralkodása első tiz esztendejének történetét és kimutatta, hogy az alkotmányos monarchia rendszerének emberei Franciaországban eltértek a politikai reform elvétől. Ezen időszak (1830—40.) története tulajdonképp csak a polgárság uralma. »Mi tehát a *polgárság* (la bourgeoisie)?« — kérdezte s másképp felelt mint 1789-ben Sièyes. Szerinte »a polgárság ama férfiak összesége, kiknek munkaeszközeik vagy tőkéjük lévén, tehetségeiket kifejleszthetik anélkül, hogy másnak szolgálatába lépjenek s így csak bizonyos tekintetben függnék másoktól. A *nép* ellenben ama polgárok összesége, akik, önkifejlődésükre eszközeik nem lévén, az élet első szükségleteinek tekintetében másoktól függnék«. A néphez számította mindazokat, akiknek tudományuk, neveltetésük, társadalmi állásuk mellett sem volt biztos élelmők, ruházatuk, lakásuk. A polgárságnak tehát, ha uralkodni akar, a néppel kell szövetkeznie, kormányzatának a néppel szemben kegyetlen rendszerét meg kell szüntetnie, a verseny rendszerét a társulás rendszerével kell fölváltania. A juliusi forradalom azonban beérte az 1814. évi charta némi módosításával. Kimondta, hogy a chartát nem a király adja, hanem csak hozzájárul. A kezdeményezés jogát megosztotta a király és a kamara közt. Az eddigi államvallást, a kath. hitet, egyszerűen a többség vallásának nyilvánította s a cenzurát el-

törölte. Azonban nagy elégtelenséget keltett, mikor az 1831. ápr. 9-i törvény a 459 képviselő választását a 200 frank adót fizetőkre bízta, mert ekként 35 millióból alig 200.000 gyakorolhatta a választás jogát s a szavazatokat a kormány elég könnyen megvásárolhatta.

A király különben is hajlandó volt személyes uralomra. A juliusi nemzeti ünnepeken népével együtt énekelgette a Marseillaisét, a polgárok mulatságain megjelent és táncolt is ; de mégsem volt demokrata. Már 1830. nov. 2-án elbocsátotta a »doctrinaire« *Guizot*-t, 1831. márc. 13-án pedig *Laffitte*-ot, »a forradalom bankárát« s így szakítani látszott a demokráciával, amelynek trónját köszönhette. Beavatkozásaival különben is lehetlenné tette minisztereinek felelősségét, holott, a parlamentarizmus egyik alapelve szerint, »a király uralkodik, de nem kormányoz«. A parlamentnek azonban sohasem volt kevesebb ereje mint a nagy szónokok idejében s az uralkodás többször sohasem állt az utcával szemben mint a mostani személyes uralom alatt. 1831. decemberében Lyonban 60.000 munkás kiáltozta, hogy szabadon dolgozik vagy harcolva hal meg. A köztársaságiak Párisban 1832. június 5-én, *Lamarck* tábornok temetésén, már torlaszokat emeltek ; ugyanakkor lázításaival *Berry* hercegné a Vendéében okozott némi esetepatét. *Fieschi* pokolgépe 1835. jul. 28-án a király környezetéből több egyént megölt, mire a törvényhozás, hogy a hírlapok izgatásainak véget vessen, a sajtó szabadságának és az esküdtek hatáskörének korlátozásával felelt. A köztársaságiak azonban újabb fölkelést kíséreltek meg, *Bonaparte* Lajos herceg pedig, I. Napoléon unokaöccse, ki a reichstadti herceg halála (1832. jul. 22.) óta a császáriak reménye volt, 1836. október 30-án Strassburg, 1840. aug. 6-án pedig Boulogne föllázítására tett sikertelen kísérletet. Az előbbiért száműzetéssel, az utóbbiért fogsággal bünhődött.

Mindamellet a Thiers-kormány 1840. dec. 15-én I. Napoléon holttestét fényesen temettette el a rokkantak párisi templomában.

Egyébként elég biztosnak érezte magát, mert hiszen a polgárság ugyanazon év nyarán a Bastille helyén szobrot emelt a hősöknek, kik a mostani monarchiát bevezető utcai harcokban 1830-ban elesetek. Csigalépcső vezet föl a Szabadság geniusához ; de míg a francia odajutott, a »juliusi oszlop« belsejének fülledt levegőjében néha megszedült s pihennie kellett. A tetőn tele tüdővel, de csak pár pillanatig szította az éltető levegőt és csodálattal szemlélte az alatta nyüzsgő világvárost. Odafönn azonban nem élhetvén, most már fárad-

275. ábra. Guizot Ferenc (1787—1874).

tan tette meg ugyanazt a csavargó útat lefelé s földre, érve, nyomorultabbnak találta a világot mint valaha. 1840. július 14-én avatták fel a szabadság és nemzeti nagyság oszlopát s másnap a keleti kérdésben négy nagyhatalom Franciaország kizárásával szövetkezett, mire, a támadástól tartva, a kamarák megszavazták Páris megerősítésének költségét. Az új Soult-minisztérium (1841—8.) áldozatok árán is helyreállította a hatalmakkal való jó viszonyt, de Franciaországnak egyelőre kevés tekintélye volt a külső viszonyokban, pedig Algirban *Abd-el Kader* ellen diadalokat aratott. Az Orléans-család egyébként is borús sejtelmekkel nézhetett a jövőbe, mert a népszerű trónörökös szerencsétlen halála (1842. július 13.) után a 69 éves uralkodó mellett a négy éves párisi herceg állt mint trónörökös; pedig 1846-ban is két merényletet intéztek a király ellen. Ehhez járult, hogy az 1846—7. évi nagy inség következtében erősen növekedett a szocialisták száma; sőt az idáig köztársasági »National« most már egyenesen kommunisztikus irányban írt. A lapok széltében ösmertették a megvesztegetett volt miniszterek s más előkelő hivatalviselők botrányos pereit, amelyek föl-tárták az *előkelő körök* erkölcstelenségét. A lapok velök szemben *a nép* becsületes-ségére hivatkoztak. Nagyobb erővel sürgették a választási census (200 frank) leszállítását, hogy az állam ügyeibe ne csak a vagyonosabb polgárok folyjanak be; sőt *Ledru-Rollin*, egy roueni áldomásában, már egyenesen az általános sza-vazati jogot, a munkások jogainak elősmerését, sürgette.

1846 óta, midőn a választás reformja érdekében alakult egyesületek az első *politikai lakomát* tartották, az áldomások politikai eszközök lettek. Az ellen-zékiek elhatározták, hogy Párisban az országgyűlés alatt mind a tizenkét kerület (arrondissement) népével tartanak ilyen összejöveleteket, minden két hétben másutt. A király a kamarák megnyitásánál (1847. dec. 28.) kijelentette, hogy ezt a mozgalmat ellenséges, elvakult, szenvedélyes izgatások okozzák.

A minisztérium 1848. febr. 9. megfenyegette a banketrendezőket, kik el-hagyogatták a királyra mondani szokott első áldomást, a rendőrség pedig 21-én betiltotta a 12-ik kerületnek másnapra tervezett lakomáját. 22-én délelőtt a nép egy része a Marseillaise és a girondiak dala éneklésével kezdett tüntetni, délután pedig már torlaszokat emelt. Másnap piros lobogók lengettek a torla-szokon, melyeket gaminok, munkások, tanulók és írók védtek (köztük a magyar Dobsa, ki, mint szemtanú, pár hét múlva könyvben számolt be az eredmények-ről). A torlaszok egy részét azonban ők maguk hányták szét, ölelkeztek, csókolóz-tak, sőt házaikat is kivilágították arra a hírre, hogy »a főbűnös«, *Guizot* miniszter-elnök, lemondott, utódja pedig, *Molé*, megígérte a választás reformját. Mikor azonban este 500 munkás macskazenét adott Guizotnak s eközben egy tizennégy éves fiú elsütötte pisztolyát, a katonaság sortüze egyszerre 52 tüntetőt terített le.

A nép a vérző áldozatokkal bejárta a szomszédos utcákat s az »árulók« megbosszulására szólította a lakosokat. Megkondult a Notre-Dame öreg bour-don-harangja, s a fölkelőknek febr. 24-e hajnalán már 1652 torlaszuk volt. »Mi a jelszó?« — kérdi egyiken a gamin a közeledő nemzetőröktől. — »Éljen a reform!« — felelik ezek. »Le vele!« — kiált a fiú. — Tegnap még megjárta, ma már kevés. Ti, ahogy látom, aludtatok az éjszaka, nem tudjátok, mi történt. Hát meg-mondom én! Az a báránybőrbe rejtőzött hiéna 52 polgárt szaggatott szét. Nos,

A PÁRSI NÉP A TUILERIÁK TRÓNTERMÉBEN 1848. FEBRUÁRIUS 24.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

mi a jelszó, polgártársak? » «Le Lajos Fülöppel! A Tuileriákba!» kiáltotta egy nemzetőr s utána a többi. »Mehettek — szólt a gamin. — A Tuileriák itt vannak a Palais-Royal mögött. Utközben terjesszék az eszmét!» Más nemzetőrök a reformot éltetve, a katonák pedig hallgatva fogadták a királyt, mikor felesége kívánságára szemlét tartott felettük. *Bugeaud* tábornagy, a helyőrség új parancsnoka, figyelmeztette, hogy a helyzet tarthatatlan. Délben, mikor a nép már-már bevette a Tuileriákat, a király a montpensieri herceg és Girardin hirlapíró sürgetésére lemondott unokája, a párisi gróf, javára s annak kiskorúsága alatt

276. ábra. Jelenet az Abd-el Kader ellen vívott csatákból.

az orléansi hercegnére bízta az uralkodást. »Menjünk, asszonyom,« szólt, feleségét karonfogva s egy lovasszázad fedezete alatt odahagyta a palotát és — trónját. A Concorde-tér obeliszkjánál (ahol XVI. Lajost kivégezték) aláírta föltétlen lemondását s azután egy egylovas kocsin, öt frankkal a zsebében távozott Párisból. Angliába menekült s ott (Windsorban) halt meg két esztendő múlva (1850. aug. 26.). Trónját a juliusi oszlop aljában égették meg, palotájában minden bútort összetörtek, de megtalált pénzt, drágaságait hiány nélkül átszolgáltatták a harmadik kerület előljáróságának. »Fél millió ember közt tíz tolvajra találtak, mind a tízet főbelőtték; de tíz között is csak hat volt a francia.« Az orléansi hercegnőt gyermekeivel a követek kamarájában tapsokkal fogadták, de nem engedték meg neki, hogy úgy szóljon a nemzethez mint Pozsonyban Mária

Terézia. Lamartine megmondta, hogy ily jelenetnél sem szabad megfélekedezniök a nép szent jogáról. Jelenlétében indítványozta az ideiglenes kormány megalakítását, ami meg is történt, mikor a királyi család hirtelen eltávozott, mert a munkások a köztársaságot éltetve rohantak a terembe.

Deák Ferenc szerint (1848. márc. 29.) az tette nagygyá ezt a legújabb francia forradalmat, hogy midőn a demokrácia győzött, a különböző pártok képviselői mindnyájan egyesültek annak zászlai alatt s *Odilon Barrot* (a királypárti) s a st-germaini töredék (a munkáspárt) egyaránt felajánlották szolgálataikat az új kormányformának, melytől a béke és szabadság biztosítását remélték.

A tizenöttagú kormány tagjai (Lamartine, Arago, Ledru-Rollin, Crémieux, Louis Blanc, Garnier-Pagès stb.) közt volt egy egyszerű gépész is, Martin Sándor

(† 1895.), vagy, ahogy a gyárban s immár hivatalosan is nevezték: a munkás Albert. A szocializmust az új kormányban rajta kívül Louis Blanc és Ledru-Rollin képviselte, aki, mint a »vörös köztársaság« híve, már másnap megígérte a népnek, hogy az udvartartás (civillista) esedékes részleteit a felállítandó *nemzeti műhelyek* munkásai kapják, mert a kormány gondoskodni köteles, hogy kezemunkájával mindenki megkereshesse kenyereit.

Februárius 26-án a nemzetgyűlés (ahogy most már nevezték) kikiáltotta a *köztársaságot*, amit másnap a nép a Bastille terén óriási lelkesedéssel ismételt. A nemzetnek ismét *szabadság, egyenlőség, testvériség* lett a jelszava, háromszínű zászló a lobogója, minden-

kinek polgártárs az egyetlen címe és főtörekvése: »győzelem után a munka«. Februárius 29-én (a régi rendszer hívei tapasztalták leginkább, hogy az 1848. esztendő szökőév) a kormány kijelentette, hogy mivel *a forradalmat a nép küzdötte ki*, ennek javára akarja azt kihasználni. A kormány a munkánál fontosabb kérdést amúgy sem ösmervén, Louis Blanc és a munkás Albert elnöklete alatt *nemzeti munkás-bizottságot* alakított. Ennek 200 tagja a régi felsőházban, a Luxembourg-palotában, másnap azon kezdte működését, hogy a királyi palotát, dolgozni nem bíró öreg munkások számára, kórháznak rendezte be. Az idegen hatalmak siettek elősmerni azt a köztársaságot, melyre a bourgeoisie csakhamar bizalmatlanul tekintett, mert a felülkerekedni látszó munkásoktól befolyását és tőkét féltette. *Lamartine* azonban megmondta a nála tisztelgő párisi magyaroknak, hogy ez a köztársaság nem félelmet, hanem szeretetet akar kelteni Európa más nemzeteinél. Ha a magyarok szerencsét kívánnak a franciák új szabadságához, ők viszont tiszteletüket nyilvánítyák a

277. ábra. Lamartine Alfonz (1790—1869).

magyarok régi szabadsága iránt, melyet oly bölcsen és dicsőségesen fenntartottak hazájokban. A két szabadságnak, két népnek testvériségét a rokonszenv minden újabb nyilváníttása növeli.

A rokonszenv pedig Európa legtöbb népénél megnyilvánult s most sokkal zajosabban mint 1789-ben, mikor a demokrácia eszméjével még nem barátkoztak meg annyira. A szabadság kedves ősz költője, *Béranger*, szerint :

»Tudjátok, tudjátok: a Jeu de paume óta,
Hol az új korszak nyílt, melyben a győztes nép
Ide befolyatta a mi szép hazánkba
Az egész világot, mint a szívbe a vért, —
A magasztos és bölcs, véres aranykönyvben,
Amelyet minden év új fényel töltött meg,
A negyvennyolcadik év a legdicsőbb lap.«

II. Európa többi forradalma.

Forradalomnak sohasem volt gyorsabb és általánosabb hatása mint a párisinak 1848-ban. A népek a szabad szellem föllángolásában most nem titkolt lelkesedéssel gyönyörködtek, mint 1789-ben, hanem a párisi oltárról fölragadott parázssal ők is azonnal áldozati tüzet gyújtottak »házi isteneiknek«. Ezekhez azonban a lenn lobogó lángnak csak orrcsavaró füstje szállt föl s így kevés örömlük telhetett benne. De hiszen éppen az volt a hibájuk, hogy — valamivel előbb — még Sicilia és Nápoly vulkanikus földjén is csak a füstölgést látták, amikor már menekülniök kellett volna az izzó láva kiömlése előtt. Dél-Olaszország forradalmi mozgalmi valóban másfél hónappal megelőzték a párisiakat.

Siciliában egy bizottság még újesztendő táján fölhívta a népet, hogy Palermóban a király nevenapján (1848. jan. 12.) fegyveresen jelenjék meg s kiáltsa ki az 1812-i, vagy inkább az 1820. évi alkotmányt. Azon a napon Busceni egy pisztolylövéssel, Ragona apát a feszülettel, a száműzetéséből hazatért La Masa pedig azzal a nemzeti zászlóval, melyet három zsebkendőből kötözött össze, csakugyan fölkelésre, torlaszok emelésére bírta a népet. A fölkelők 15-én már visszaverték a királyi csapatokat s parlamentet és korszerű alkotmányt követeltek. A helytartó a szabad sajtó s néhány kisebb reform megígéréseivel akarta őket megnyugtatni; majd a város bombázásával remélte föltétlen hódolatra kényszeríteni. Febr. 4-én azonban kénytelen volt seregestül odahagyni a várost. A magukra maradt középületekben és palotákban talált kincseket »a rongyos nép« hiánytalanul beszolgáltatta a forradalmi bizottságnak. Közben, januárius 22-én, *Nápolyban* is kitört a forradalom, mire *II. Ferdinánd* király 29-én alkotmányt, felelős kormányt, sajtószabadságot, nemzetőrséget ígért. Februárius 10-én tényleg belga és francia mintára készült alkotmányt adott s éppen aznap (febr. 24.) esküdtött föl reá, amikor a franciák a mintaalkotmányt a királlyal együtt megbuktatták. Az olaszok mégis örültek neki, mert ez a változás az osztrák befolyás bukását jelentette. Nesselrode orosz külügyminiszter mindjárt meg is jegyezte, hogy ez a mozgalom Ausztriát élethalálharcra készíti.

A nápolyi alkotmányt *Róma* népe febr. 2-án határtalan lelkesedéssel ünnepelte s még aznap lemondásra bírta a papokból alakított minisztériumot, melyet

különben a népszerű új pápa, *IX. Pius* (1846—78.), már 1847. dec. 29-én felelősnek nyilvánított. Még nagyobb lelkesedést keltett a pápa febr. 10-i kiáltványa, amelyben Olaszországra nagy áldásnak mondta, hogy a pápa 3 millió alattvalójának minden ország és nemzet közt 200 millió (katholikus) testvére van. »Ez akadályozta meg Olaszország teljes romlását; ez lesz mindig védelme, míg ez az apostoli szentszék a félsziget középpontjában fennáll«. Úgy fogták ezt föl, hogy a pápa az egységes és független Olaszországot s az osztrákok kiűzését óhajtja. Másnap a pápa megjegyezte, hogy az alkotmány nem új dolog az egyházi államban, hiszen a mostani alkotmányos államok tulajdonképpen ettől vették kölcsön.

278. ábra. IX. Pius pápa (1846—1878).

Nekik már V. Sixtus (1585—90.) óta volt képviselőházuk a konzisztórium ügyvédek kollégiumában, főrendiházuk a bibornokok szent kollégiumában. Febr. 12-én a felelős minisztériumot felében világiakból alakította meg s pár nap múlva a nemzetörségre bízta személye őrzését. Március 10-én új minisztériumot nevezett ki, március idusán pedig közzétette az új alaptörvényt, mely szerint a törvényhozó testület az urak és a népképviselők házából áll. A demokrácia elve ekként az Egyházi államban is győzött.

A nápolyi hírek hatása alatt Torino város hatósága, Cavour és Santarosa, *Piemont* királyát, Carlo Albertót már febr. 5-én sürgette az alkotmány megadására. A király ezt 8-án megígérte s ígétét március 4-én beváltotta. Alkotmányát ötven esztendő múlva az akkor már régen egységes Olaszország mint szabadsága, függetlensége, sajtószabadsága és jogegyenlősége megalapítóját ünne-

pelte s a Quirinaleval (az olasz király palotájával) szemben állított szobrot Carlo Albertónak. Leopold *toscanai* herceg már februárius 17-én alkotmányt adott népének; tehát ő is oly időben, amikor Párisban még senkisé is gondolt komolyan forradalomra. Északi Olaszországot azonban a párisi és bécsi forradalmak híre bátorította fölkelésre. *Mazzini*, aki a régi római köztársaságért lelkesedett, az egységes olasz köztársaság megteremtése végett még 1832-ben megalapította »La Giovine Italia« (az ifjú Olaszország) nevű titkos társaságot. Tagjai lelkes, vakmerő fiatal emberek voltak; mert, ahogy hitte, ezek többet kockáztatnak a szabadságért mint az idősebb, higgadtabb karbonárik. Most (1848. március 5-én) Párisban új nemzeti egyesületet (Associazione Nazionale) alkotott Olaszország megszabadítására, mi az osztrákok kiűzetését jelentette.

279. ábra. Torino.

Lombardia az osztrákok ellen már 1847. szeptember vége óta forrongott; Milanóban diadallal fogadták az új érseket, Romillit, csupán azért, mert — olasz volt, nem német, mint az elődje, Gaysruck. Újévtől fogva, csodálatos egyetértéssel, senki sem szítt többé osztrák dohányt; mindenütt éltették IX. Piust, akitől Olaszország egyesítését remélték s márc. 17-én este nagy örömmel értesültek a bécsi forradalomról. Másnap a kormányzó tudatta, hogy a császár eltörölte a cenzurát s Bécsbe júl. 3-ára összehívta a középponti parlamentet, melyen a lombard-velencei királyságot is reformálni fogják. Délben a kormányzás a alelnöke, O'Donnel, feloszlatta a rendőrséget s a közbiztonság fenntartását a nemzetőrségre bízta. Midőn a nép ennek következtében a városházára tódult, hogy fegyvereket kérjen, *Radetzky* (1766—1858.) tábornagy a rend biztosítása és az ott levő foglyok kiszabadításának megakadályozása végett egy zászlóalj magyar gránátost küldött oda s néhány zajongót elfogatott. Erre a nép torlaszokat emelt, a harangokat félreverte s fegyveresen szállta meg az utcákat és a tereket. 19-én elkezdődött az utcai harc. *Radetzky*, csupán 1600 katonája lévén, fegyverszünetet ajánlott; de Carlo Cattaneo a forradalmi bizottságban

kijelentette, hogy a nép háborút követel s elnyomóival majd csak akkor áll szóba, ha az Alpokon túlkergeti őket. Ideiglenes nemzeti kormány alakult; Lecchi tábornok katonailag tervezte a fölkelést s ötnapi utcai harc után Radetzky márc. 22-én kénytelen volt kivonulni Milanoból. »A viszontlátásra!« szólt, ökleivel megfenyegetve; azonban a dicsőséges »öt nap« (cinque giornate di Milano) egész Olaszországot föllekesítette.

Velençe, amely már 17-én tüntetett, a milanoi hírekre márc. 22-én újból fölkelte, az osztrák parancsnokot, gr. Zichyt, és gr. Pálffy kormányzót egyezkedésre kényszerítette. Márc. 23-án kikiáltotta a köztársaságot, melynek élére egyelőre *Manin* Dániel hírlapíró és *Tommaseo* Miklóst állította. Ugyanaznap, Gavazzi buzdítására, a rómaiak »azon a földön, melyet szentek és vértanúk vére szentelt meg«, a keresztre, mint a szabadság jelvényére, esküdtek meg, hogy Olaszország felszabadítására indulva, vissza nem térnek Rómába, míg a betolakodott barbárokat egy szálig le nem vágják.

Ez az intelem az *osztrákoknak* szólt, akik pedig már tíz napja megbuktatták az uralkodás régi rendszerét. Febr. 29-én a bécsi Kärthner-Thorra valaki felírta, hogy egy hónap alatt Metternich megbukik, Ausztria pedig alkotmányt kap. A magyar országgyűlésen Kossuth márc. 3-án szintén arra intette a Habsburgokat, hogy a kormányról távolítsák el »az öreg urakat« s adjanak az osztrákoknak alkotmányt. Ugyanaznap a német szövetségi gyűlés eltörölte a cenzurát és behozta a szabad sajtót. Március első hetében a német szövetségnek, melyhez Ausztria is tartozott, nemcsak a franciákkal szomszédos területe, különösen Baden, hanem déli és északi része is forrongott. Württembergben, Darmstadtban, Nassauban, Kasselben, Hannoverben, Weimarban, sőt Szászországban is ellenzékieket neveztek ki minisztereknek. A változások csak *Bajorországban* jártak némi zajjal, ahol a müncheni nép márc. 2-án beverte az egyik miniszter ablakait. I. Lajos király riadót fuvatott s ágyúkat hozatott palotája elé; 6-án azonban kijelentette, hogy teljesíti népe kívánságait. Büszke reá, hogy mint Bajorország királya egyúttal német is, és a népért s Németországért kész odaadni mindenét. Egyelőre azonban csak kedvesét, Lola Montezt, a híres táncosnét s a kegyeltnő barátaiból álló minisztériumot, küldte el. A kormányra ellenzékieket hívott meg, de midőn a nyugtalanság tovább tartott, márc. 20-án lemondott a trónról fia, *II. Miksa* javára.

A bécsiek, az iparegyesület példájára, eleinte kérvényekben sürgették a reformokat. *Bach* Sándor ügyvéd azt hirdette, hogy most már nem kérni, de követelni kell, azonban csak színtelen kívánatokkal állt elő abban a kérvényben, melyet az alsóausztriai rendekhez márc. 11-én több ezer aláírással ellátva nyújtott be. Sokkal szabadelvűbb volt az egyetemi tanulók felségfolyamodványa, mely a sajtó, a szólás és tanítás szabadságát, a népnevelés fejlesztését, a felekezetek egyenjogúságát, a népképviselőt stb. sürgette. Nyílt utcán az első szabad beszédet Ausztriában márc. 13-án a budai dr. *Fischhof* mondotta; de az egyetemi ifjaktól vezetett tömeget mindennél jobban lelkesítette *Kossuth* március 3-iki beszédének felolvasása. Hatása alatt széttépték azt az alázatos hangú feliratot, melyet a rendek akartak intézni I. Ferdinánd császárhoz. Most tehát a rendek nagy része maga ment a császárhoz, hogy élőszóval tolmácsolja a nép akaratát.

A katonaság a rendek háza előtt a népre lőtt s a futókat szuronyszegezve üldözte, de a császár *Metternich* Kelemen kancellárt még aznap felmentette hivatalától. Másnap megengedte a nemzetörség felállítását, a cenzurát eltörölte s július 3-ra közös rendi országgyűlést hirdetett. Harmadnap, március idusán, kijelentette, hogy alkotmányt ad Ausztriának népképviseléssel és felelős minisztériummal. 17-én délelőtt Te Deumot tartottak, délután pedig eltemették az utcai harcban elesetteket. A demokrácia Ausztriában az ő vérökből fakad s a demokraták március 13-át tartották az osztrák történelem legdicsőségesebb napjának. A politikai divatok azonban úgy változtak, hogy Bécs városa az ötvenedik évfordulón nem ünnepelt, mert »1848 semmiféle nyereséggel nem járt az emberiségre nézve«; csak a parlament és a községi tanács szabadelvű kisebbsége jelentette ki, hogy ragaszkodik az 1848. év vívmányaihoz: az állam egységéhez, az el nem idegeníthető emberi jogokhoz, a társadalmi és felekezeti egyenjogúsításhoz.

Metternich negyvenéves politikai rendszerének bukása új reményeket keltett egész *Németországban*, mely különben is az osztrák császár vezetése alatt állt. Hinni lehetett, hogy a vezetésre szintén vágyakozó *Poroszország* nem zárkózik el a reformok elől. *IV. Frigyes Vilmos* porosz király (1840—61.) már trónraléptekor megfogadta, hogy megvalósítja atyja tervét s népképviselőten alapuló alkotmányt ad; de 1847. április 11-én a rendi országgyűlésen kijelentette, hogy őt ilyen alkotmány megadására földi hatalom nem kényszerítheti. Berlin azonban a párisi forradalom hírére nyugtalanzkodni, a bécsi forradalom hírére pedig 1848. márc. 15-én zavarogni kezdett. A király tehát 18-án április 2-ára országgyűlést hívott össze. Megígérte, hogy népképviselőten alapuló alkotmányt ad, alkotmányos minisztériumot nevez ki s fogadkozott, hogy mindent elkövet Németország egysége érdekében. Ezért a nép délután 2 órakor lelkesülten éljenezte a királyt, de azt követelte, hogy bizalma jeléül távoítsa el palotája elől a katonaságot. Ebből olyan kavarodás keletkezett, hogy a katonaság végre is sortűzet adott, a dragonyosok pedig a tüntetőkre rohantak s több egyént elgázoltak vagy levágtak. A nép csak most gondolt ellenállásra: torlaszokat emelt, amelyek ellen a katonaság kartáccsal sem boldogult. Másnap a király a város minden részéből a palota elé rendelte a katonaságot, mely azonban, félreértés következtében, teljesen elhagyta Berlint. Vilmos trónörökös a nép gyűlölete elől Londonba menekült. Kartácsos hercegnek, a reakció fejének nevezték s akkor senki sem hitte volna, hogy, dicsőséges harcok után, valamikor ő fogja megalkotni az egységes és alkotmányos német császárságot. Távozása a reakció bukását jelentvén, a berliniek este fényesen kivilágították ablakaikat. Március 20-án az őrhelyeket és a királyi palotát a nemzetörség szállta meg s 21-én a király a heregekkal és miniszterekkel mint az újjászületett nép alkotmányos királya járta be az utcákat. Márc. 22-én tehát a nép halottjaival együtt haragját is eltemette; de a királynak levett kalappal kellett végignéznie, mint viszik el előtte a 183 koporsót.

Az április 2-án megnyílt rendi országgyűlés — *Bismarck* Ottó kivételével — köszönetet szavazott a királynak s, hogy helyet engedjen az első porosz parlamentnek, április 10-én eloszlott. A porosz rendek egy nappal előbb temették

el a középkort mint a magyarok. Ötven esztendő múlva, a berlini forradalom évfordulóján (1898. márc. 18.), az így keletkezett porosz parlamentben a hadügyminiszter a porosz történelem legszomorúbb napjai közé számította a berlini forradalmat. Egy másik szónok a történelem meghamisításának nevezte azt az állítást, hogy az alkotmányos korszak a német birodalom március 18-ának utcai harcaiból fejlődött volna ki. Hiszen a porosz alkotmány *önkéntes ajándéka* volt a királynak, amint utóbb a birodalmi alkotmány is önkéntes ajándéka volt a német fejedelmeknek. Egy harmadik úgy találta, hogy a berlini utcai harcok alig, az 1848-iki mozgalmak azonban nagyon hatottak a németek egységére. Berlin városa méltán helyezett koszorút az ötven év előtt elesettek sírjára; mert március 18-ika nélkül valóban nem volna német birodalom s annak a napnak legszilárdabb emlékjele maga a német birodalmi gyűlés.

Magyarország az egyetlen, amely ötven év múlva, az 1898 : V. törvénycikkben, kegyelettel és hálás érzellemmel emlékezett meg az ország történetében korszakos 1848. évi törvényhozás alkotásairól. Ezekre »az utca« valóban alig gyakorolt hatást. Magyarországon a közvélemény nem az utcán született, mint ugyanakkor Ausztriában, Poroszországban s a kisebb német fejedelemségekben. Amit 1848. március 15-én a pesti ifjúság, a párisi és bécsi forradalmak hírein lelkesedve, 12 pontban követelt, azt »a régi jó táblabírák« Szatmár vármegyében már évek előtt sürgették. A közvélemény annyira megért március iduszának pesti eseményeire, hogy a pesti ifjúság aznap vérontás nélkül szabadította föl a sajtót, ami legnagyobb dicsősége, megvalósította a szólás és gyülekezés szabadságát s megalkotta a nemzetőrséget. Ugyanaznap, a pesti eseményekről semmit sem tudva, az országgyűlés Pozsonyból küldöttséget indított Bécsbe a királyhoz, hogy az alkotmány demokratikus átalakításához beleegyezését kérje. Mindamellettt hogy ezt a bécsi forradalom napjaiban tette, jogos alapon állt, midőn, mint a törvényhozás egyik tényezője, régi alkotmányos módon járult a törvényhozás másik tényezőjéhez. A király március 17-én teljeshatalmú helytartójává nevezte ki István nádort, a főrendiházi ellenzék vezérét pedig, gróf Batthyány Lajost, azonnal kinevezte a független felelős magyar minisztérium elnökévé. A rendek a kerületi ülésben, 19-én, érthetően megmondották a pesti küldötteknek, hogy, mint törvényhozók, nem indulnak utánuk : ami a forradalmi szellem megtagadását jelentette. Április 11-én *V. Ferdinánd* király a szentesített törvények kihirdetésével rekesztette be Magyarország utolsó rendi országgyűlését. Ezekben a törvényekben az alkotmányos jogokat kiterjesztették a nemzet minden osztályára, behozták a képviselői alapon nyugvó felelős kormányt, közössé tették a teherviselést, fölszabadították a földbirtokot, érvényre juttatták a sajtószabadságot, a jogegyenlőséget s általában a politikai és polgári szabadság magasztos elveit. Ezt a törvénykönyvet valóban nem a forradalom alkotta, mert a nemzet csupán régi jogait biztosította s fejezte ki benne tisztában és korszerűben. Az 1867 óta folytonosan együttülő parlament egy lényeges pontot sem törölt az elszórtaknak mondott alkotásból, legfeljebb felfüggesztette amit többé nem illeszthetett a viszonyok keretébe.

A magyarországi *románok* 1848. május 15-én balázsfalvi gyűlésükön más alapon összegezték kívánságaikat ; az egyetemes történelem szempontjából azon-

ban fontosabb, hogy az *oláhországi románok* miként akarták hazájukat a valóban alkotmányos államok sorába emelni. Oláhországot a párisi, bécsi, berlini stb. forradalmak híre csak 1848. nyarán készítette kitörésre. Akkor, június 23-án, történt, hogy Magieru tiszthelyettes és Gulescu néhány fiatal emberrel Bukarestben nyílt utcán egy új alkotmánytervezetet olvastak fel. Ennek értelmében Oláhország a törököktől és az oroszoktól egyaránt független állam. A törvény előtt mindenki egyenlő s adót is mindenki fizet. Az ország élén az ötévenkint választandó fejedelem áll. Udvartartásának költségeit leszállítják. A kormány és a hivatalnokok a nemzetgyűlésnek felelősek. A tisztviselőket választják. Nemzetörséget állítanak. A jobbágyokat felszabadítják s ezért a földesurakat kárpótolják. A zsidóknak polgári jogokat, a felekezeteknek egyenjogúságot adnak. A szolgálaton kívül állóknak nincs címök és ragjuk. A tanítás és tanulás szabad. A botozást és a halálbüntetést eltörlik; fenyítőházakat állítanak. Az alkotmányozó gyűlést azonnal összehívják. Az éljenző tömeg nemzetiszínű (fehér-kék-vörös) zászlók alatt vonult *Bibesco* György fejedelem (1842—8.) elé, ki a nép kívánságait este 9 órakor már teljesítette. Egyuttal új minisztériumot alkotott, melynek, a forradalom két vezetőjén kívül, Rosetti, Balcescu és a költő Eliade is tagja lett. Másnap Duhamel orosz tábornok, ki a fejedelmet a cár segítségével biztatta, a nép gúnyja közt távozott. Harmadnap megszökött maga a fejedelem is, aki imént még a nemzetiszínű lobogóra fogadta, hogy kiküzdi hazája függetlenségét. Még Brassóba sem ért (jun. 29.), midőn a magára hagyott nép fölesküdt az alkotmányra és annak védelmére.

Igy hódított a szabadság, a népfőlség eszméje mindenütt.

»Nagy idők. Beteljesült az Írás

Jóslata: egy nyáj, egy akol,

Egy vallás van a földön: szabadság!

IX. FEJEZET.

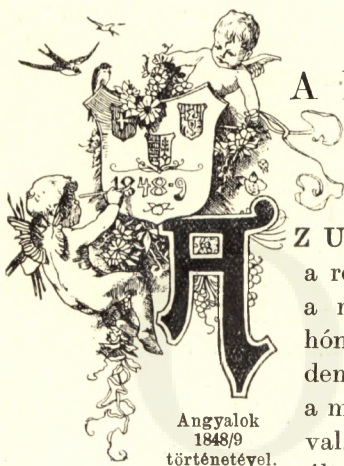
A FORRADALMAK ELNYOMÁSA.

I. Francia- és Olaszországban.

Z URALKODÓK aggódtak, hogy Páris 1848-ban 1793-nak, a rémuralomnak, felújítására törekszik; hiszen a fővárosnak, a munkások tömeges jelentkezése következtében, alig két hónap alatt 190.000 nemzetőre volt. Lapjainak egy része a demokratikus köztársaságot sürgette a háromszínű lobogóval, a másik a szociális demokratikus köztársaságot a vörös zászlóval. Az alkotmányozó gyűlés 900 tagjának választásánál, az általános szavazatjog alapján most már 9,395.000-en járul-

hattak az urnához, tehát harminchétannyian gyakorolhatták *polgári* jogaikat, mint a »*polgár-királyság*« korában. Ez az első eset, hogy egy nagy állam az *általános szavazatjogra*, valamennyi polgárának politikai közreműködésére alapította a maga részesedését. *Elvben* felülmulták az amerikaiakat, akiknek demokráciáját pár éve még utólérhetetlen ábránd gyanánt dicsőítették. Franciaország társadalmi és politikai élete, e változás következtében, azóta tisztán demokratikus.

A munkások a *munkásparlamentben*, a sajtóban és a klubokban egyaránt a társadalom teljes átalakítását sürgették, amiben a kormány tagjai közül *Louis Blanc* és a munkás *Albert* is támogatták őket. Azt akarták, hogy Párisban 10, a vidéken 11 óránál tovább ne kelljen dolgozniok, köztük és a munkaadók közt külön választott bíróság tegyen igazságot, a munkások közt termelő szövetkezetet alapítsanak s az államtól segített gyárak és műhelyek tiszta jövedelmében a munkások arányosan osztozzanak, ami szorgalmukat fokozná, képességeiket fejlesztené. Szerény kívánságok ahhoz képest, hogy — a polgárság (a »*bourgeoisie*«) közt elterjedt hírek szerint — egyenesen a magánvagyon elnyomására s a vagyonközösség megalapítására törekszenek. Mindamellet a kormány többsége, ettől tartva, ellenezte kívánságaikat s az ú. n. *nemzeti műhelyeket* (les ateliers nationaux) meggyűlöltette úgy a munkásokkal mint az adófizetőkkel.

Angyalok
1848/9
történetével.

Marie keresk. miniszter ugyanis úgy akart segíteni az ipar általános pangása miatt elbocsátott és foglalkozás nélküli munkásokon, hogy két frank nap-szám mellett állami töltések, utak építésére, folyamszabályozásra stb. használ-tassa őket. Természetes, hogy a szabók, csizmadiák, lakatosok stb. egészen más-képen képzelték a nemzeti műhelyeket. Önérzetüket bántotta, hogy nem mű-velhetik a maguk szakját, hanem a pusztán izomerőt kívánó s mellé többnyire céltalan földmunkákat alamiznaszerű, silány s mégis panaszos bérért kellett végezniök. Panaszosok a kiscgazdák, a földművesek is, akiknek 45 centimeos pótadót, összesen 7 millió frankot kellett fizetniök, hogy az állam a 100.000 nemzeti munkást foglalkoztathassa. A május 4-én megnyílt alkotmányozó gyűlés-ben a gazdák, iparosok és kereskedők a munkások és a szociális forradalom ellen fordultak. Az öttagú végrehajtó bizottságba mind mérsékelt köztársaságiakat (Arago, Garnier-Pagès, Marie, Lamartine, Ledru-Rollin) választottak. Kibuktatták Louis Blancot és Albertet, sőt az erősen követelt *munkásügyi minisztériumot* sem szervezték. Május 15-én azonban a munkások egyik csapatja a városházát, a másik pedig az alkotmányozó gyűlés helyiségét (a Bourbon-palotát) megszállván, ideiglenes kormányt alakított, melybe Louis Blanc, Albert, Proudhon, Blanqui, Barbès, Raspail és Cabet mellett a törvényes kormányból csupán Ledru-Rollint fogadták be. Leveretésök után a kormány Szajnamegyéből a Loire vidékére akarta áttenni a nemzeti műhelyeket, amelyeknek immár 117.000 munkását könnyen meg lehetett nyerni egy-egy párisi forradalom céljaira; a műhelyeket tehát június 11-én bezáratta s a kereset nélkül maradt munkásokat felszólította, hogy álljanak be katonáknak, vagy pedig menjenek el a solognei egészségtelen, mocsaras síkság szabályozására. Midőn a vonakodó munkásokat megfenyegette, ezek június 23-án kétségbeesésükben fölkeléssel feleltek s négy-napos utcai harcokban mutatták meg erejüket.

280. ábra. Cavaignac tábornok (1802—1857).

Cavaignac hadügyminiszter, teljes katonai, majdnem diktatori hatalommal felruházva, szállt velök szembe. Bedeau tábornok megvédélmezte a belváros (Cité) nyugalmát; a külvárosokat azonban Cavaignac hadai csak lépésről lépésre foglalhatták el. Affre, párisi érsek, a Bastille terének torlaszáról hiában kérte a munkásokat, hogy az ő vérénél többet ne ontsanak. Lelőtték, mint Damesme, Bréa, Duvivier és Négrier tábornokokat, és ellenállásuk csak 26-án tört meg. Cavaignac Ciceroként kérkedhetett, hogy megmentette a köztársaságot az anar-

ohistáktól ; de viselni is kellett ugyanazt a vádat, hogy a legyőzötteket a népre való hivatkozás nélkül sujtotta halállal vagy száműzetéssel. Ilyképen 11.000 áldozata lett ennek a fölkelésnek, amely engesztelhetetlen gyűlöletet támasztott a harmadik és a negyedik osztály : a vagyonosok és a munkások közt. Cavaignac, mint a végrehajtó hatalom főnöke, a vidéken is »helyreállította a rendet«, de csak okt. 29-én szüntette meg az ostromállapotot. Mindamellet az alkotmányozó gyűlés már szept. 5-én tárgyalni kezdte és nov. 4-én meg is szavazta az új alkotmányt, mely az 1789. évi és az amerikai elveket követte. Legfontosabb újítása, hogy *általános szavazatjogot adott*, vagyis kimondta, hogy választható minden 21 éves francia, még a katona és eseléd is. A törvényeket az államtanács készíti elő, a 750 tagú egykamarás nemzetgyűlés hozza s a köztársaság elnöke erősíti meg. A képviselőket 3, a köztársasági elnököt 4 évre választják s ez utóbbi az egyetlen polgár, kinek föl kell esküdni az alkotmányra.

December 10-én *Cavaignac* s mások elforgácsolódo szavazataival szemben 5,434,226 szóval *Bonaparte Napoléon Lajost* választották meg elnöknek. A polgárok és parasztok a Napoléon név varázsa és amiatt szavaztak reá, mert félték az anarchiától és helyre akarták állítani a tekintély uralmát, az orléanisták abban a föltevésben, hogy előbb-utóbb helyreállítja a monarchiát s a munkások azért, mert legyőzőjükkal, *Cavaignac*-kal, szemben, barátjuknak mutatkozott. Annyi bizonyos, hogy e választás következtében Franciaország nemcsak a vörös, hanem a legfehérebb köztársaság eszméjével is szakított ; mert senki sem hitte, hogy a hatalom birtokában egy Bonapartenak vágya ne támadjon Brumaire 18-a ismétlésére. A köztársaságnak meg kellett buknia abban a pillanatban, amelyben a polgárság többé foglalkozni sem akart a *szociális kérdés* megoldásával. Leplezett monarchia volt attól fogva, hogy vezetését 1848. dec. 20-án *Cavaignactól* a nagy császár egyik unokaöccse vette át, aki pár évvel azelőtt már ismételve (1840., 1846.) kereste nagybátyja koronáját. Hogy megkapja, teljes reménye lehetett rá, midőn az alkotmányozó gyűlés 1849. márc. 30. az elnökkel szemben nem tudta elérni, hogy az Olaszország egységeért küzdő Sardiniának Ausztria ellen francia segítséget adjon. Midőn Magyarországot az oroszok beavatkozása fenyegette, a szónokok hiában sürgették, hogy a szabad népekkel szövetkezzék s ne engedje Franciaországot lealacsonyítani, a szabadságot megsemmisíteni. Május 22-én utasították ugyan a kormányt, hogy *a szabadság jövőjét* figyelemmel kísérje ; a Constituante azonban május 26-án eloszlott s a harmadnap összeülő törvényhozó gyűlés (assemblée législative) kétharmad részben monarchistákból állott. Junius 11-én le is szavazta a köztársaságiakat, és szociálistákat, kik az elnököt, olasz politikája s monarchista törekvései miatt, vád alá akarták helyezni. *Ledru-Rollin* örült, hogy másnap Londonba menekülhetett.

Olaszország már második esztendeje küzdött függetlenségéért. Carlo Alberto piemonti király még 1848. márt. 22-én elhatározta, hogy megsegíti az osztrák ellen fölkelő lombardokat. Másnap mozgósította seregét, harmadnap fiával együtt átkelt a Ticinón, mert »Isten csodálatosan kijelölte annak az idejét, hogy Olaszország önmagát szabadítsa fel«. Az olasz nemzetiszínű zászlón a savoyai ház keresztjével a király mint főparancsnok vezette 50.000 emberét. Bízott benne,

hogy a római és nápolyi rendes hadak s a vidéki önkéntesek (pl. tanáraikkal a pisai egyetemi hallgatók) szintén csatlakoznak hozzá. Március 23-án IX. Pius pápa meg is áldotta a római önkéntesek és nemzetőrök zászlaját, de nem a Szent Péter templomának erkélyéről (ahogy pl. az Egy az Istenben Jókai olyan költőileg írja), hanem benn a szobájában, néhány ember jelenlétében, s nem is azért, hogy Olaszország egységét küzdjék ki vele, hanem hogy az Egyházi állam határait oltalmazzák. Vezére, Durando tábornok, április 5-én keresztet varratott katonái mellére s Olaszország egységére gondolva, kiadta a keresztvitézek jelszavát, hogy »Isten is úgy akarja«. Lodiból Carlo Alberto intette az olaszokat, mondjanak le az egyenetlenségekről, melyek Olaszország kapuit az idegeneknek megnyitották, kérjenek az égből sugallatot, IX. Pius angyali lelke legyen velök és lesz Olaszország. Azonban a pápa visszautasította azt a föltevést, hogy ő a szövetséges olasz köztársaság elnöke akarna lenni s kijelentette, hogy iszonyodik a Németország (helyesebben Ausztria) ellen intézendő háború gondolatától. Nem mint világi fejedelem, hanem mint pápa, nem mint olasz, hanem mint egy világegyház tagja cselekedett. Emiatt miniszteriuma lemondott, de a pápát sem az új (Mamiani) kormány sürgetései, sem a nép forradalmi tüntetései nem bírhatták rá, hogy határozatát megváltoztassa s az európai demokrácia és az olasz egység zászlaját lobogtassa. Mindamellet *Gioberti* (Mazzini mellett az egységes Olaszország leglelkesebb apostola), Rómába érkezve, a pápát még május 25-én is mint az olasz függetlenségi mozgalom intézőjét dicsőítette. Az első olasz parlament megnyitásakor (június 5.) a pápa hallgatott az egész Olaszországot hevítő gondolatról; Mamiani azonban, ki a római csapatokat Carlo Alberto parancsnoksága alá helyezte, már előbb kijelentette, hogy Róma csak akkor lesz Ausztria barátja, ha az utolsó osztrák is kivonul az utolsó talpalatnyi olasz földről.

281. ábra. Gróf Radetzky József tábornagy
(1766—1859).

A piemonti sereg már április 8-án átkelt a Minción, de midőn az Adige felé nyomult, május 6-án Santa Lucianál vereség érte. Mostantól fogva *Radetzky* volt a támadó fél. Hadai Curtatone mellett ápr. 29-én győztek ugyan, a goitói csatát azonban (május 30.) és Peschiera várát (jun. 2.) elvesztették, mire a piemonti hadak Carlo Albertót *Olaszország királyának* kiáltották ki. Ausztria, mely idáig is főképpen magyar katonákkal harcolt az olaszok ellen, most újabb magyar hadak küldését sürgette. A magyar parlament július 11-én

meg is ajánlott 200.000 katonát, de a nemzeti becsület védelmére, a belső rend és nyugalom helyreállítására. A minisztérium s a parlament érezte, hogy a segítség kérdésének megoldásától függ a pragmatika szankció értelmezése, a Magyarország és az Ausztria közt való szövetség szabatos megállapítása. A lombard-velencei királyság szabad és alkotmányos önkormányzatát biztosítani kívánta, s Ausztriát csak abban az esetben akarta segíteni, ha ezzel az olaszok ilyen föltétel mellett sem egyeznének ki. Olyan politika, amely nem tetszhetett az olaszoknak s még jobban maga ellen ingerelte az osztrákokat, akik különben a vita idején a custozzai háromnapos csatában (jul. 23—25.) teljes győzelmet arattak az olasz csatatéren.

Radetzky augusztus 6-án győzelmesen vonult be Milanóba, 9-én fegyverszünetet kötött az osztrák területről kiszorított Carlóval s nyomban délfelé nyomult, hogy leszámoljon a rómaiakkal, kik hadüzenet nélkül támadtak Ausztriára. V. Ferenc modenai herceget visszaültette trónjára, Parmát megszállta, Toscanával azonban nem boldogult olyan könnyen. A pápa tiltakozott az osztrákok benyomulása ellen, egyúttal azonban augusztus 29-én elnapolta a forradalmi szellemű parlamentet. Új minisztere, *Rossi* gróf, inkább vasutakat akart építeni mint harcolni, amiért a nemzeti ügy árulójának tartották. A parlament megnyitása napján (nov. 15.) *Zambianchi* leszúrta s a nép a gyilkost, mint valami Brutust, ölelte, csókolta. A pápa a nép harcias és forradalmi hangulata elől november 24-én álruhában nápolyi területre, Gaetába menekült s ott nem fogadta a parlament küldöttségét, mely arra kérte, hogy térjen vissza, vagy pedig törvényes kormányt állítson Róma élére. Most tehát maga a parlament küldött ki egy bizottságot (*suprema giunta di Stato*), mely — mint nálunk ugyanakkor a honvédelmi bizottság — az átmeneti időkben az állam ügyeit intézze. A giunta 1849. januárius 21-re alkotmányozó gyűlést (*Assemblea costituente romana*) hitt össze, mely februárius 9-én a pápaságot a római államban a világi kormányzattól a valóságban és jog szerint megfosztotta, de a pápát lelki hatalmának független gyakorlásában biztosítani kívánta. Kijelentette, hogy mostantól fogva a római állam kormányának alakja a tiszta demokrácia és fölvette a *római köztársaság* dicső nevét. Másnap a végrehajtó hatalmat egy háromtagú bizottságra ruházta. Aznap, a melyen Toscana is kikiáltotta a köztársaságot, februárius 18-án, *Haynau* (1786—1853.) osztrák tábornok 6000 emberrel Ferraránál átkelt a Pón s a köztársaságiak leverésére s a pápa megsegítésére indult. Ennek következtében Carlo Alberto március 12-én felmondta a tavaly kötött fegyverszünetet, hogy »megbosszulja a haza szegényét, fájdalmát, megszabadítsa Olaszország tartományait az idegen zsarnokságtól, megsegítse a hősiesen küzdő Velencét és biztosítsa az olasz függetlenséget«. 130.000 emberrel március 20-án kezdte meg újabb hadjáratát, 23-án azonban már elvesztette a *novarai* csatát. Midőn Radetzky rendkívül kemény föltételeket szabott, lemondott a trónról s Portugáliába bujdosott ki, ahol már július 26-án elhunyt. Fia és utódja, *Vittorio Emanuele* (1849—78.) március 26-án tisztességes föltételek mellett lépett fegyverszünetre. Így végződött a héthónapos küzdelem. Csak Brescia állt még ellen, de április 2-án ennek is hódolnia kellett, mire *Haynau*, a velencei hadtest főparancsnoka, 6 millió lira hadisarccal s férfiak,

nők és gyermekek megvesszőzésével büntette meg. Az olaszok és a magyarok, kik ellen pár hét mulva a fővezérletet átvette, ezért nevezik bresciai hiénának. Ausztria és Piemont csak augusztus 6-án kötötte meg a békét.

Ezalatt II. Ferdinando nápolyi király március 29-én újból megtámadta Sziciliát, mely helyette Carlo Alberto második fiát, a genovai herceget, választotta királlyá. Néhány hét mulva hódolatra kényszerítette a szigetet. Ugyancsak március 29-én történt, hogy a római köztársaság a végrehajtó bizottság helyett triumvirátust (Mazzini, Saffi, Armellini) alakított, melynek egyik tagja, *Mazzini*, az egységes olasz köztársaságot *rémuralom* árán is akarta. »Örvendek, — mondta már a firenzeieknek — hogy elérkezett a mézszárlás, a vérontás ideje. Most válik meg, Olaszországban mennyire vagyunk olaszok.« »A római köztársaság — szölte a triumvirök április 14-iki kiáltványa — az olasz szabadság menedék-helye és bástyája, nem enged és nem alku-dozik soha.« Annál merészebb nyilatkozat, mert Ausztria, Franciaország, Spanyolország, a két Szicilia, Belgium, sőt a nem katolikus Porosz- és Oroszország s Anglia is a pápa világi uralmának fenntartását óhajtotta. A francia nemzetgyűlés a pápa megsegítését, heves viták után, már csak azért is megszavazta, hogy Ausztria terjeszkedését és önkényes uralmát akadályozza. Főcélja, ahogy mondta, nem az alkotmányos szabadság elnyomása, hanem a pápa és a római nép kiengesztelése volt. Civitá-Vecchiában *Oudinot* francia katonái (április 20.) a római köztársaságot éltetve léptek partra, de a vezér megízente a triumviröknek, hogy a pápaság helyreállítására jött. Tíz nap mulva a rómaiak visszaverték s a három milliónyi nép, melyet a száz milliónyi négy hatalom fenyegetett, újból a köztársaság mellett nyilatkozott, pedig Ferrarát, Bolognát, Anconát, a Romagnát és a legációkat osztrákok özönlötték el. A francia kamara leszavazta ugyan Ledru-Rollint, ki beavatkozása és a demokrácia megsértése miatt Napoléon elnököt és kormányát vád alá akarta helyezni, felszólalásának azonban mégis volt annyi haszna, hogy a nemzetgyűlés *Lesseps* Ferdinándot (1805—94.), a későbbi hírneves csatornaépítőt, küldte Rómába barátságos egyezkedés végett. Róma hajlandó volt befogadni a franciákat, ha megvédik őt mások beavatkozásai ellen; *Oudinot* azonban cserben hagyta *Lesseps*-et, nem fogadta el Rómával kötött egyezségét s június 2-án 36.000 emberével ostromolni kezdte az örökvárost. Az ellen, hogy a múkincsek és műemlékek tekintetbe vétele nélkül bombáztatta, csak az osztrák és orosz konzulok nem tiltakoztak. Végre az alkotmányozó gyűlés, *Garibaldi* (1807—82.) tábornok meghallgatásával, a védelem abbahagyására határozta el magát. A triumvirátus lemondott, s így *Mazzininek* sem sikerülhetett, ami hétszáz év előtt nem sikerült Bresciai Arnoldnak, hogy a pápa világi hatalmának romjain

282. ábra. Mazzini József (1808—1872).

maguknak a rómaiaknak erejével szilárdítsa meg a római köztársaságot. Oudinot július 3-án bevonult, s az új római tanács a kapitóliumban az ókor legnagyobb vezérei közé vésette be a győztes idegen nevét. Garibaldi 4000 emberrel elmenekült: éhséget, szomjúságot, fekvőhelyül csupasz földet ígérván annak, aki még ezután is hisz Olaszország szerencsésében s küzd a hazáért, szabadságért. Erre azonban csak egy évtized múlva nyílt alkalom. Az osztrákok lefoglalták hajóit, melyeken Velence segítségére akart menni.

Velence 1848 március 23. óta köztársaság volt *Manin* Dániel elnöklete alatt. Július 4-én, midőn Piemonthoz csatlakozott, *Castelli* vette át a kormányt. Csodálatos végzetességgel éppen akkor engedte azt át a piemonti király helytartójának, amikor (augusztus 9.) a piemontiak az osztrákokkal megkötötték a fegyverszünetet. Velence tehát újból köztársaságnak nyilvánította magát, a sürgősen összehítt nemzetgyűlés pedig *Maninra* ruházta a diktátorságot. A várost az osztrákok a szárazföld felől elzárták, a novarai diadal után pedig *Haynau* újabb 30.000 embert vezetett ellene s 1849 május 4-én lövetni kezdte. A köztársaság egyetlen szövetségese Magyarország volt, melynek a június 3-i előleges szerződésben megígérte, hogy — amint már Nagy Lajos akarta — magyar hajóhadat állít az Adrián, ha pénzzel és szárazföldi csapatokkal segíti. De ilyen föllengző tervek sehogy sem feleltek meg a viszonyoknak. A nemzetgyűlés augusztus 6-án maga szólította fel *Manin* a város átadására, ami, az olasz forradalmak és Magyarország leveretése után, 24-én meg is történt. *Manin* Párisba menekült, hol cikkeik írásával és olasz nyelv tanításával tengette életét. Október 20-án I. Ferenc József osztrák császár Lombardia és Velence kormányát *Radetzky* tábornagra bízta.

II. A középeurópai forradalmak bukása.

Közép-Európa 1848 márciusában nem pillanatnyi fellobbanás következtében követte az olaszok és franciák példáját, mert a nép Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Oláhországban őszinte buzgalommal dolgozott alkotmányos, nemzeti államainak kiépítésén.

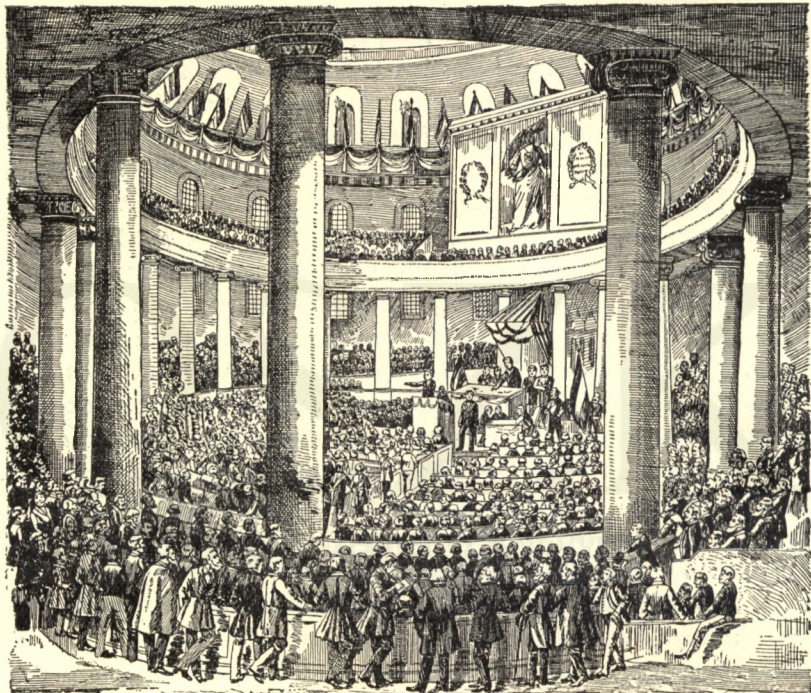
A németek *Mittermaier*, a híres heidelbergi jogász, elnöklete alatt már 1848 március 31-től április 4-éig megtartották előkészítő parlamentjüket s bizottságot küldtek ki az alkotmány tervezetének kidolgozására. Kimondták, hogy az első német parlament 605 tagját általános szavazattal választják. A választás izgalmai az előkészítő parlament eloszlása után azonnal elkezdődtek. *Badenben* *Hecker*, *Struve* stb. már április 5-én meg akarták kérdezni a népet, alkotmányos monarchiát akar-e, vagy köztársaságot? A kormány a szövetséggyűléstől kért katonasággal a köztársasági érzelmű badeni városokat megszállta, *Kandern*-nél április 20-án szétverte *Struve* és *Hecker*, s *Dossenbachnál* 26-án *Herwegh*, a költő, köztársasági csapatait. Másfélhét alatt vége volt a fölkelésnek; azonban a Svájcba menekült republikánusok bíztak újabb kísérletök sikerében. Más jellege volt a *poseni fölkelésnek*. Ott *Mieroszlavszkij*, az 1846. évi galíciai fölkelés egyik hőse, a németektől való elszakadásra, Lengyelország helyreállítására izgatta a lengyeleket; május 9-én azonban a *bardoi* s 13-án

az exini vereség véget vetett az elhamarkodott fölkelésnek s vele annak a rokonszenvnek, melyet a németek már előkészítő parlamentjökben is kifejeztek a lengyelek iránt.

Ausztriában I. Ferdinánd császár április 25-én 59 pontban foglalta össze az egységes osztrák birodalom alkotmányát. Belga mintára készült chartája rendszeres munka, de inkább csak általános kijelentéseket tartalmaz. Főérdeme a vallás, lelkiösmeret és személy szabadságának kimondása, a népképviselet s a felelős kormány behozatala. Gyöngeségei közé tartozik, hogy a tartományokban meghagyta a rendi gyűléseket. Az osztrákok azonban nem császáruk kegyének, hanem a népképviselet szabad határozatának akarták köszönni alkotmányukat: erre izgatott különösen az ifjúság és polgárság klubjainak középonti bizottsága. A Pillersdorf-kormány emiatt a bizottságot feloszlattván, május 15-én a bécsi nép a Burgba nyomult s a minisztériumot rendelete visszavételére, az április 25-i alkotmány felfüggesztésére s egy alkotmányozó gyűlés összehívására kényszerítette. Midőn a császár családjával Innsbruck felé menekült, egyes hirlapírók a köztársaság kikiáltása mellett izgattak. A nép azonban egyik küldöttséget a másik után szalasztotta Innsbruckba, mert attól tartott, hogy a császár Budapestre teszi át székhelyét. Az ifjúság ellenben, a munkásokkal egyesülve, május 26-án ismét torlaszokat emelt s nem nyugodott addig, míg a minisztérium el nem ösmerte a közbéke fenntartására s a nép jogainak védelmére dr. Fischhof elnöklete alatt alakított bizottságát. A tartományok is mozgolódtak. Stadion gróf galíciai helytartó április 26-án elnyomta a *krakói* fölkelést, a *csehekkkel* azonban nem lehetett ilyen könnyen boldogulni. A császár ugyanis már április 8-án megígérte, hogy cseh alkotmányozó gyűlést híj össze. Az ennek előkészítésére *Thun* Leó gróf elnöklete alatt alakított nemzeti bizottság mindenképpen izgatott az ellen, hogy a csehek követeket válasszanak a német parlamentbe, s a csehek 68 helyett valóban csak 13 képviselőt küldtek Frankfurtba. A két bécsi forradalom sikereiből azt következtették, hogy Ausztriának nincs többé elismert kormánya, azért helytartójukat május 30-án ideiglenes cseh kormány alakítására kényszerítették. A csehek és németek közt levő ellentétet még inkább növelte a június elején Prágában megnyílt szláv kongresszus, mely, *Palacky* történetíró elnöklete alatt, szélső panszláv eszmék megvalósítására törekedett s kiáltványt akart intézni Európa népeihez. Erre azonban már nem volt ideje, mert *Windischgrätz* herceg a június 12-én kitört felkelést 17-én véresen elnyomta és Csehországgal a katonai kormány teljes szigorúságát éreztette. Az innsbrucki kormány most már tőle remélte az osztrák és a magyar forradalmak leverését. A császár még mind a két államban kímélte az alkotmányosság formáit. Ausztriában június 16-án *János* főherceget tette teljeshatalmú helyettesévé, aki *Wessenberg* elnöklete alatt szabadelvű minisztériumot nevezett ki (melynek egyik tagja, *Bach* Sándor, úgyszólván a torlaszokról került a közmunkaügyek élére) s július 22-én megnyitotta az első osztrák parlamentet.

A német parlament még május 18-án megnyílt Frankfurtban, a Szent Pál templomában. Másnap *Gagern* Henriket választotta elnökének. Egy hét múlva már száznál több indítvány hevert az elnökség asztalán, észrevétlenül

temetvén maguk alá az előkészítő parlament bizottságának alkotmánytervezetét, mely helyett egészen újat akartak készíteni. A parlament első nagy alkotása abban állt, hogy június 14-én 6 millió tallért szavazott meg a német hajóhad föllállítására. Nem értettek ennyire egyet a középponti hatalom szervezésének kérdésében, melyre nézve a bizottság munkálatain kívül 33 indítvány közt választhattak. *Blum* Róbert vezetése alatt, a baloldal egy parlamenti végrehajtó bizottság kiküldését kívánta, a mérsékelték azonban június 28-án elhatározták, hogy birodalmi kormányzót (*Reichsverwesert*) választanak. Másnap

283. ábra. Az első német parlament a frankfurti Pál-templomban.

meg is választották *János* osztrák főherceget, aki a császár engedelmével július 12-én a parlament színe előtt átvette hivatalát. Feloszlatta a parlament mellett meg nem állható szövetségi gyűlést s Leiningen elnöklete alatt megalakította az első német birodalmi minisztériumot, melynek irányadó tagja *Schmerling* belügyminiszter lett. Sok minden másképpen történik Németországban és Európában, ha a nemzetek nem oly jelentéktelen államférfiúra bízzák legszentebb kincsöket mint a főherceg, aki egységökkel igazán nem törődött. Ez egység megteremtése végett a parlament már jul. 3-án tárgyalni kezdte, de, a roppant szóáradat miatt, csak október 13-án állapíthatta meg a német polgárok sarkalatos jogait. Időközben a szövetséges államok egy része nem engedte meg, hogy hadai fölesküdjenek a birodalmi kormányzó hűségére, Poroszország pedig a schleswig-holsteini kérdésben a birodalommal ellenkező politikát követett.

A két hercegségben a dánok ellen fölkelt németeket eleinte segítette, de a cár fenyegetőzésére hadait visszahíttá s a malmöi fegyverszünetben (augusztus 26.) sorsukra hagyta ezeket a németeket, kik az új német birodalomhoz szerettek volna csatlakozni. A szerződést ugyan a frankfurti parlament szeptember 5-én semmisnek nyilvánította, de 16-án elismerte; mire másnap a frankfurti nép a következetlen parlament szétkergetését s a köztársaság kikiáltását sürgette. Azonban a parlament védelmére siető osztrák és porosz csapatok ellen emelt torlaszokat nem védhette meg. A szeptember 21-én, Struve, Löwenfeld és Blind Károly vezetése alatt, kitört badeni forradalmat Hoffmann tábornok már 24-én leverte. Meghiúsultak a Németország néhány más helyén megkísérlett fölkélek is. Csak Bécsben győzött meg egyszer a forradalom.

Nagynémet szellem nem uralkodhatott az osztrák parlamentben, melynek többsége németül sem tudott. Németül vitatkoztak ugyan, de tíz képviselő kívánatára az indítványokat a birodalom minden nyelvén kellett tolmácsolni. Parlamenti érzéket alig lehetett keresni ott, hol 92 földműves képviselő úgyszólván most mozdult ki először falujából. Mindazonáltal a hűbériség maradványai tárgyában gyakorlatibb határozatot hoztak mint félesztendővel azelőtt a magyarok, amennyiben a maradványok egy részét föltétlenül eltörölték, a másikért azonban kárpótlást

284. ábra. Gagern Henrik báró (1799—1880).

adtak a földesuraknak. A császár, ki a ház hívására aug. 12-én visszatért Bécsbe, ezt a törvényt már szeptember 7-én szentesítette. Szeptember 23-án a demokraták, újabb utcai zavargások közt, középponti bizottságot szerveztek s a szlávok túrhetetlen parlamenti uralmának ellensúlyozása vagy éppen megtörése végett szorosabb összeköttetésbe kívántak lépni a magyarokkal, kiket a császár időközben teljesen kiszolgáltatót a szlávoknak. Mikor a magyarok Jellacsics horvát bánt Bécs alá szorították, egy bécsi ezred pedig vonakodott Jellacsics alatt a magyarok ellen harcolni, a bécsi nép a magyarok és a demokraták mellett nyilatkozott. Október 6-án fölkelt, a rá lövető Bredy tábornokot lelőtte, Latour hadügyminisztert pedig lámpavasra akasztotta. A cseh képviselők Strobach elnökkel együtt elmenekültek, a csonka parlament azonban, Smolka alelnök vezetése alatt, közbátorsági bizottságot alakított s a katonaságot az ellenségeskedés abbahagyására, a császárt pedig demokratikus miniszterium kinevezésére kérte. A császár Olmützbe menekült s manifesztumban tudatta, hogy onnan hoz segítséget a lázadók ellen hű bécsi népének és megmenti a — szabadságot. A nemzetőrség parancsnoka, Messenhauser, s a mozgó gardisták vezére, Bem lengyel tábornok, védelmezte Bécset. A várost Windischgrätz tábor-

nagy, a császári hadsereg új fővezére, már okt. 26-án körülvette és a fölmentésre siető magyarok schwechati veresége után október 31-én elfoglalta

285. ábra. Blum Róbert (1807—1848).

s hadi törvények alá vetette. November 9-én főbelövetett 31 főkeltőt Blum Róbert német birodalmi képviselővel s Messenhau-serrel együtt. A csonka parlament, melyet a császár már okt. 22-én elnapolt, nov. 22-én Olmütz közelében, Kremsierben, gyűlt össze s némán vette tudomásul, hogy december 2-án *I. Ferdinánd* császár lemondott a trónról unokaöccse, *I. Ferenc József*, javára.

Az ifjú császár eszménye az egységes Ausztria volt, melynek alkotmányán egy parlamenti bizottság heteken át dolgozott. A magyar csataterőről érkezett győzelmi hírekre 1849. március 4-én kiadta a birodalmi alkotmányt, amely 123 §-ban részletezte a Magyarországot is magában fog-

laló szabad, önálló, osztatlan, felbonthatatlan, alkotmányos ausztriai örökös monarchia alapelveit. Bármi nagyok ennek az alkotmánynak fogyatkozásai, báró Eötvös Józsefnek tíz esztendő mulva tett nyilatkozata szerint, az alkotmányos szabadság minden lényeges kellékét elősmeri s megvolt benne minden, ami az egységes birodalom végleges szervezésénél alapul szolgálhatott. Mindamellét igaza volt Windischgrätz császári fővezérnek, hogy azt nem olyan államférfiú készítette, ki korát felfogta; mert felozlat számos, történelmileg keletkezett és megszilárdult szervezetet s helyökbe bonyolult gépezetet állít, mely olyan izgalmas időkben éppen nem nyújt biztosítékot a mű tartóssága iránt. A benne kimondott birodalmi egység nem kellett sem a magyaroknak, kik amúgy is félesztendeje harcoltak már szabadságukért, sem a horvátoknak, sem a cseheknek, sőt a demokratikus osztrákoknak sem. Azonban az osztrák parlament nem nyilatkozhatott róla, mert március 7-én már felozlatták.

A magyar parlament április 14-én az Ausztriától és a Habsburgoktól való elszakadással, Németország pedig azzal felelt, hogy márc. 28-án *IV. Frigyes Vilmos* porosz királyt választotta császárrá. A porosz országgyűlés is sürgette királyát a korona elfogadására. Azonban (Brandenburg gróf szerint) »Poroszországban a közvélemény olyan mint a vihar, melyet figyelembe vesznek, de aki révbe akar jutni, sohasem bízza rá az állam hajóját«. Maga a király meg volt győződve, hogy »demokraták ellen csak katonák segítenek«. Április 3-án nemcsak visszautasította a császári koronát, hanem ápr. 27-én felozlatta a porosz parlamentet is, mely a német alkotmányt elfogadta. Ausztria ugyan Frankfurtból visszahitta követeit, de János főhercegnek maradást parancsolt. Tudta, hogy most már visszanyeri hegemoniáját, melyet a márciusi napok előtt Németországban gyakorolt: ezért az egységes német birodalmat ismét szövetséggé kellett tennie. Nem volt nehéz feladat, mert a porosz király ápr. 28-án újból kijelentette, hogy az alkotmányt, amelyet pedig 28 kormány is elősmer, csak

forradalom és háború árán lehetne megvalósítani. »Nagy Frigyes talán elfogadná — szólt bizalmas körben — de én nem vagyok nagy uralkodó.«

A német parlament május 4-én maga hitta fel a népet, hogy képviselőket válasszon a július 15-én megnyitandó új parlamentbe. Württemberg, Szászország és Baden uralkodói csak újabb forradalmi tüntetések következtében fogadták el a német alkotmányt. Drezdában május 3-án az orosz *Bakunin* olyan forradalmat csinált, hogy 9-én is csak porosz segítséggel és 200 ember élete árán lehetett helyreállítani a »rendet«. Badenben a köztársaságiak május 9-én harmadszor is fölkeltek, a nagyherceget menekülésre kényszerítették s a kormányt egy honvédelmi bizottság kezébe adták. János főherceg nem küldhetett segítséget, mert a frankfurti parlamentben már csak köztársaságiak voltak, akik olyan helyen akarták folytatni tanácskozásukat, hol inkább számíthatnak a köztársaságiak védelmére. Május 30-án tehát a csonka parlament elhatározta, hogy Stuttgartba megy át. Mivel János főherceg nem ment vele, helyébe a württembergi királyt akarták megtenni Reichsverwesernek, de ő sem vállalkozván, öt képviselőre bízta a kormányt. Erre a württembergi király június 17-én serege élén szólította fel országát elhagyására a csonka parlamentet, mely másnap, az erőszak ellen tiltakozva, engedelmeskedett. Június 25-én Karlsruheban, Baden fővárosában, akarta folytatni üléseit, de nem tehetette, mert a poroszok aznap vonultak be oda. Így züllött szét a német parlament, melynek tagjai Németország legeszesebb, leglelkesebb emberei voltak. Vilmos porosz trónörökös porosz hadak élén június 30-án a badeni köztársaságiak utolsó csapatait is leverte, az alkotmányozó gyűlés tagjait jul. 7-én Svájcba szalasztotta és Rastatt bevétele (jul. 23.) után irgalom nélkül fölbövelte az elfogott fölkelőket. Augusztus 18-án, az ekként szerzett babérokkal, diadalmenetben tért vissza Berlinbe ugyanaz a férfiú, akit, mint egysége megteremtőjét, Németország ma ezer szoborral dicsőít.

Akkor már a *magyar honvédek* is egymásután tették le fegyvereiket Ausztria szövetségesei, az oroszok előtt, s október 5-én Komárom várát is odahagyván, véget ért a XIX. századnak és hazánknak legnagyobb szabadságharca.* A bécsi udvar a márciusi napok óta folytonosan attól tartott, hogy Magyarország szabadulni akar a pragmatika szankcióban (helyesebben az 1723. évi III. törvénycikkelyben) elfogadott személyes uniótól, ami Ausztria nagyhatalmi állását megrendítené. A magyarokat tehát a nemzetiségek fölizgatásával akarta lekötni. A szerbek Karlócán május 15-én már kimondták, hogy az osztrák ház és a közös magyar korona alatt politikailag függet-

286. ábra. János főherceg (1782—1859).

* Történetét megírtam a Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi Sándor) X. kötetében az első 394 lapon.

lenek és szabadok akarnak lenni ; ugyanaznap Balázsfalván a románok utasították vissza »azt a szabadságot, melyet a magyarok az állam egysége s a magyar nép hegemoniája föltételével kínáltak nekik«. Junius 6-án a horvát országgyűlés tagadta meg az engedelmességet a magyar kormány iránt s külön felelős kormányt, horvát hivatalos nyelvet, területi nagyobbítást stb. követelt, a külügyeket pedig az osztrák középponti országgyűlésen kívánta tárgyalni. A tótok, szászok szintén szervezkedtek. Erdély május 30-án egyesült ugyan az anyaországgal s elküldte követeit a Pesten július 5-én megnyitott első magyar parlamentbe, de Horvátország, a határőrvidék s néhány nemzetiségi kerület nem képviseltette magát. Kossuth pénzügyminiszter figyelmeztette a parlamentet, hogy a haza fenyegető körülményei közt az angoloktól, franciáktól, németektől csak rokonszenvet várhat, nem szövetséget ; mire a ház példátlan lelkesedéssel szavazta meg a 200.000 főnyi honvédség föllállítását. Jul. 19-én a kormány Szalay Lászlót Frankfurtba küldte, hogy kísértse meg a Németországgal való szövetkezést s igyekezzék 100.000 főnyi hadsereg kiállítására rábírní. A parlamenti hadsereg föllállítása s a külön magyar papirospénz kibocsátása Doblhoff osztrák minisztériumát augusztus 31-én arra a nyilatkozatra ragadta, hogy a pragmatika szankció értelmében a had- és pénzügy közösek ; szept. 11-én azonban a ház fenntartotta a honvédség s a pénzjegyek ügyében hozott határozatát. A kérdés tehát akörül forgott, mint 1641-ben az angol, 1789-ben a francia forradalomban, hogy kit illet a had- és pénzügy ? A magyar parlament ebben a kérdésben egyenesen az osztrák parlamenttel akart tárgyalni, mely azonban küldötteit (szept. 18.) nem fogadta. A király — István nádor szökése és Lamberg gróf meggyilkoltatása után — a serege élén betört Jellacsics bánt nevezte ki teljeshatalmú helytartóává, aki pedig sukorói veresége (szept. 29.) következtében akkor már Bécs felé hátrált. Október 3-án a király az országot hadi törvények alá vetette s az országgyűlést »törvénytelen határozatai miatt« a törvény (1848 : IV. t.-c. 6. §.) ellenére feloszlatta. Az országgyűlés azonban együttmaradt s okt. 8-án *Kossuth* Lajos elnökle alatt *honvédelmi bizottságot* alakított, mely 1849. május 2-áig mint felelős kormány vezette az ország szabadságának védelmét.

Kevéssel azután, az osztrák alkotmányt féltve, a bécsi nép is fölkelt és (mint 1453-ban és 1608-ban) szövetkezni kívánt a magyarokkal, kik segítségükre siettek, de Schwechatnál (szept. 29.) csatát vesztek. Bécs elesett s forradalmáért Windischgrätz császári fővezér keményen büntette. Erdélyben a román ideiglenes »nemzeti« kormány még szeptember 30-án szervezkedvén, ott október közepén a polgárháború teljes erővel tört ki. Midőn a sorkatonaság nagyobb része megtagadta az engedelmességet a magyar kormány iránt s midőn nov. 6-án a király Windischgrätzet »a magyar lázadók« leverésére küldte, a lázadó nemzetiségek mindenütt új erővel támadtak. December 2-án ilyen előzmények után mondott le I. Ferdinánd császár I. Ferenc József javára ; az országgyűlés azonban dec. 8-án kijelentette, hogy ez a lemondás nem vonatkozhatik Magyarországra, mely külön, független állam. Felfogásához nyugodt időkben is annyira ragaszkodott, hogy a lemondást 18 év múlva is (1867 : III. t.-c.) azzal iktatta törvénybe, hogy minden trónlemondásnak Magyarország külön

értésítése mellett s alkotmányos hozzájárulásával kell történnie. Dec. 10-én a felsődunai magyar hadsereg szintén kijelentette, hogy csak a koronás magyar királyt ismeri el. Az új uralom viszont II. József politikájának megújítására törekedett s dec. 15-én haddal küldte Windischgrätzet Magyarország ellen, hogy azt föltétlen hódolatra bírja. Előle a parlament és a kormány 1849. újév napján Pestről Debrecenbe menekült s a kiegyezésre tett kísérletek meghiusultával onnan végső ellenállásra buzdította a nemzetet. Egész Európa lelkesedéssel fogadta a Bem erdélyi és Görgei felvidéki hadjáratairól érkező híreket. A nemzetiségek lassankint visszavonultak, de a császári hadak a két-napos kápolnai csata (febr. 26—27.) után az ország urainak tartották magukat. A császár március 4-én ebben bízva adta ki az *egységes Ausztria* új alkotmányát, mely Magyarországra is kiterjedt.

A nemzet törhetetlenül védte alkotmányát, egységét és önállóságát. Görgei, Damjanics, Klapka stb. Szolnok, Hatvan, Bicske, Isaszeg, Vác, Nagy-Sarló és Komárom közt »a szent tavasz« idején diadalról diadalra vezették honvédeiket s az ország nagy részéből kiverték az osztrákokat. Görgei szerint március 4-ére elég feleletet adtak az eddigi győzelmek, melyeket a törvényes király (V. Ferdinánd) és az alkotmány érdekében

vívtak. A parlament április 14-én méltóbb feleletnek tartotta annak kimondását, hogy Magyarország szabad, önálló és független európai állam, mely ennek tagadása miatt az uralkodóházat trónvesztettnek, kirekesztettnek, száműzöttnek nyilvánította, az indítványozó Kossuth Lajost pedig kormányzónak választotta. A köztársasági Szemere minisztériuma Buda visszavétele (május 21.) után mindent elkövetett a nemzetiségek kibékítésére, a teljes győzelem biztosítására s az európai és amerikai kormányok támogatásának vagy legalább jóakarátának megnyerésére; de mindenki a vég kezdetét látta I. Miklós cár manifestumában, melyben kijelentette, hogy betölti Oroszország szent hivatását: haddal segíti Ausztria császárárt a magyar lázadók és vakmerő pártütők ellen.

287. ábra. Kossuth Lajos (1802—1894).

A cár akkor már tönkretette a szomszéd *Oláhország* fiatal szabadságát. Rávette a török kormányt, hogy a két tartomány őrzésére orosz csapatokat fogadjon be s hogy a török biztos, Fuad effendi, a forradalmi párt ellen Duhamel orosz konzullal egyetértve járjon el. Ezek a forradalmi kormányt elűzték és szept. 13-án az alkotmányozó gyűlés tagjait elfogatták. Ghica és Balcescu arra ösztönözték a nemzeti sereg parancsnokát, Magierut, hogy ütközzék meg az oroszokkal s ha veszt, meneküljön Erdélybe, békítse ki az ottani románokat a magyarokkal s Jancu erdélyi csapataival forduljon vissza az oroszok ellen. Magieru azonban egymaga menekült Erdélybe, melynek lázadóit decemberben már az Oláhországból behítt oroszok segítették a magyarok ellen. Beavatkozásuk sikertelensége után a román bujdosók, kiket Ghica szervezett, tárgyalni kezdtek Kossuthtal, ki 1849. ápr. 25-én Jancuval fegyverszünetre lépett. Ez a fegyverszünet csakhamar fölbomlott, de a terv nem maradt abban. A bujdosók tevékenységét ugyanis fokozta, hogy Orosz- és Törökország a *balta-limani* szerződésben (május 1.) visszaállította a két fejedelemségben a régi rendet és Stirbey Barbót tette meg oláh, Ghica Gergelyt pedig moldvai fejedelemnek. Julius 14-én a román bujdosók és a magyarok már szerződést kötöttek, hogy román legiót alakítanak, melynek tagjai Magyarországon és Romániában harcolni fognak az oroszok ellen a szabadságért. A magyar országgyűlés július 21-én megszavazta a nemzetiségi törvényt, mely a legválságosabb időkben is kevesebbet nyújtott a nemzetiségeknek mint utóbb az 1868. évi XLIV. törvény-cikk, de éppen ezzel a mérséklettel tette volna lehetővé a kölcsönös megértést. Másnap (22-én) Bem tábornok 3100 magyarral Moldvába rontott, a románokat felszólította szabadságuk helyreállítására; mivel azonban felhívásának sikere nem volt, Usztrugoff orosz tábornok csapatának megverése után 25-én Erdély védelmére sietett vissza. Hat nap mulva az oroszok megverték Segesvárnál és kiszorították Erdélyből; augusztus 8-án tehát Jancu román fölkelővezért már nagyon elkésve nevezte ki magyar tábornoknak.

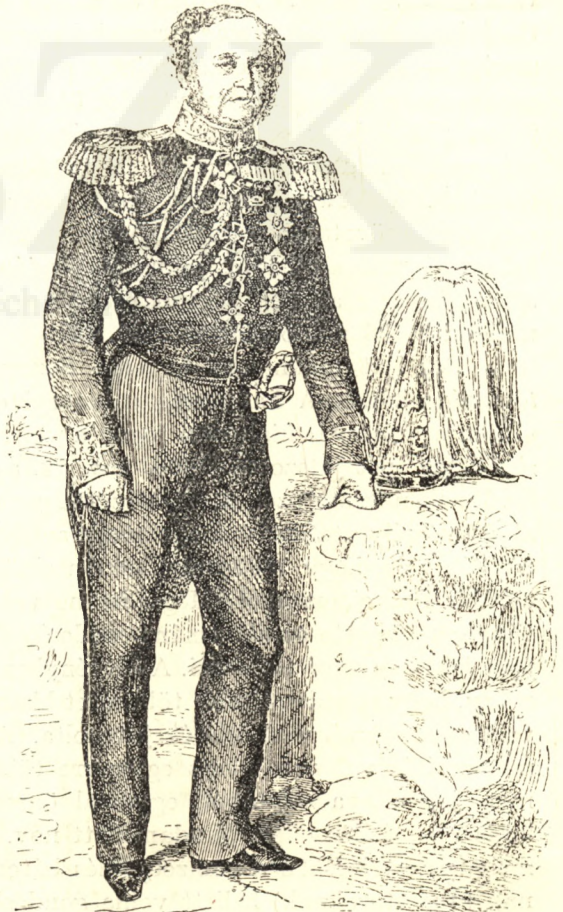
A cár azt hitte, hogy Bem és Dembinszkij a magyar táborban szolgáló lengyelekkel, a magyar szabadságharc sikere esetében, Lengyelország helyreállítására sietnek. A francia és az angol parlamentek nem akarván az oroszok beavatkozásával foglalkozni, ezek jún. 18-án a hatalmak ellenmondása nélkül támadtak Magyarországra. Összesen 374.380 orosz és osztrák, a lázadókkal legalább is félmillió ember, támadt a szabadságért harcoló 158.844 magyarra. Az oroszok *Paszkejevics* Erivanszkij tábornagy, az osztrákok május 30. óta báró *Haynau* Gyula tábornoszernagy vezetése alatt állottak; a magyaroknak nem volt egy-egy vezetőjük. A kormány és parlament június 5-én Debrecenből visszatért ugyan Budapestre, azonban, az első szerencsétlen csaták után, július 12-én Szegedre és aug. 1. Aradra kellett menekülnie. A Jellacsics ellen nyert hegyesi győzelem (júl. 13.) után a honvédek már csak babérokat arattak, nem diadalokat. A Tiszavidék, Erdély és (Haynau temesvári győzelme következtében) Délmagyarország is az ellenség kezére kerülván, Kossuth a kormánnyal Aradon augusztus 11-én lemondott s a legfőbb polgári és katonai hatalmat az elkésve fővezérré nevezett Görgei Arthur tábornokra ruházta. *Görgei* Világos és Szöllös közt aug. 13-án 32.314 emberével gróf Rüdiger orosz tábornok előtt letette

fegyverét. Így akarta megmutatni egész Európának, hogy nem Ausztria győzte le s nem kérkedhetik vele, hogy a magyarok lemondtak nemzeti lételökről, vagy akárcsak egyetlenegy jogukról is. Október 5-én hosszú, hősiesség után, tisztességes föltételek mellett, Klapka csapatai is odahagyták Komáromot. Véget ért a magyarok szabadságharca, mely (a lázadókat is odaértve) 37.000 magyarnak és ugyanannyi ellenségnek életébe került. Ugyanakkor tört meg az olasz és a német forradalom ereje is. Úgy látszott, mintha mindazt, amit 1848 alkotott, 1849 elsöpörte volna; s ez év végére jobban illett, amit a forradalmak egyik vértanúja, *Petőfi*, az év elején panaszolt fel, hogy:

»Európa csendes, újra csendes; elzúgtak forradalmi...
Szégyen reá! Lecsendesült és szabadságát nem vívta ki!«

III. A reakció.

Magyarország, Paszkjevics jelentése szerint, a cár lábainál feküdt; de még ki sem vonult az orosz katonaság, amikor az osztrákok már elkezdték a rémuralmat. A bécsi forradalom évfordulóján, 1849. okt. 6-án, Aradon egyszerre 13 vezért végeztettek ki s ugyanaznap lötték főbe Pesten az első minisztérium elnökét, gróf Batthyány Lajost. Az 500 halálra ítélt közül összesen 114-et végeztek ki, 75-niek (köztük a Törökországba menekült Kossuthnak) csak nevét függesztették bitófára. Az osztrák haditörvényszék együttvéve 1765-öt ítélt halálra vagy börtönre. Londoni mesteremberek megverték ugyan a köztük járt Haynaut, aki annyi vért ontott, de Európának egyetlen egy szava sem volt a történetek ellen. Az a 12 esztendő, amely most következett, Deák Ferenc jellemzése (1861. május 13.) szerint súlyos szenvedések kora volt. Az ősi alkotmányt eltörölték s a magyarokra a korlátlan hatalom idegen rendszere nehezedett. »És e nyomasztó rendszert még súlyosabbá tették azok, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással s gyakran rosszakarattal kezelték. Bűn volt előttük a szabadság érzete, bűn a magyarok ragaszkodása nemzetiségükhöz, bűn

288. ábra. Rüdiger F. Vasziljevics gróf (1784—1856).

még a legtisztább honszeretet is. Az ország erejét kimerítették, a nemzet vagyónát jogtalanul elidegenítették, a magyar nemzetiséget üldözés tárgyává tették. Minden nap új szenvedést hozott, s a magyarok keblében minden új szenvedés egy gyökerét szakasztotta el a hitnek és bizalomnak. Isten úgy akarta, hogy a magyarok szenvedjenek, de ne csüggedjenek s hűtlenek ne legyenek önmagukhoz.«

Ausztria egységének föltétele Magyarország hatfelé darabolása és Észak-Olaszország beolvasztása volt. A császárság 25 tartománya az Olt és Maros forrásaitól a Boden-tóig, a Pótól a Visztuláig terjedt ; s az osztrák császár 1850. szept. 2-án a helyreállított német szövetségtanácsban is átvette az elnökséget. A varsói találkozón (1850. okt. 26—28.) megerősítvén a cárral kötött szövetségét, az olmützi szerződésben (nov. 29.) Poroszországot arra kényszerítette, hogy lemondjon egy külön német unió alakításának tervéről. A württembergieknek országgyűlésük megnyitásakor, 1850. márc. 15., megmondta királyuk, hogy »az *egységes Németország* álomkép, de nagyon veszélyes álomkép«. »Mit mondtott volna az öreg király — szolt egy fültanú magyar menekült — ha megéri vala az 1870. évet ?« Azonban az akkori württembergi s általán a német politikai élet szemlélése a magyarországi események után — ugyanazon megfigyelő szerint — »olyanforma érzés, mint a paprikás lére cukros vizet inni, vagy vasúti gyorsvonatról leszállva, az utazást ökörszekéren folytatni«. A Bund régi alakjában állt helyre, s Ausztria annyira nem tűrte az egységre törekvést, hogy még ennek hatalmas eszközét, az 1848-ban alakított német hajóhadat is *elárvereztette*, Schleswig-Holsteint pedig, mely harmadszor is fegyvert fogott, hogy a német szövetséghez csatlakozzék, osztrák csapatok hódították vissza — Dánország számára. 1852. januárius elsején a császár Ausztria március negyediki alkotmányát s az 1848. évi alaptörvényeket eltörölte s ettől fogva önkényesen uralkodott 38 millió alattvalóján.

Példáját csakhamar követte *Bonaparte Napoléon* Lajos, a *francia köztársaság* elnöke. A katonaság a satoryi csapatszemlén már 1850. októberben »Éljen a császár !« kiáltással fogadta, de Napoléon egyelőre még a köztársasági elnök szerepét játszotta. 1850. nov. 13. a törvényhozó gyűlésben nagy gonosztevőknek nevezte azokat, akik személyes dicsvágyukkal a köztársaság állandóságát veszélyeztetik ; ő maga megmarad az alkotmány korlátai között s nem törődik vele, hogy 1852 után, midőn elnöki megbízatása lejár, ki kormányozza tovább Franciaországot. Mégis benne volt a keze, hogy a nép több ezer kérvényben sürgette az alkotmány módosítását, különösen hogy a lelépett elnököt újra lehessen megválasztani. A törvényhozó gyűlés a módosítást elvetvén, a kormány, hogy engedelmesebb többséget biztosítson magának, 1851. nov. 4-én az új választási törvény eltörlését javasolta. A gyűlés azonban a szavazóképeség megszorításával nem akart egyszerre több millió polgárt kizárni az alkotmányos jogok gyakorlatából, egyúttal önmagát is biztosítani kívánta a feloszlítás veszedelme ellen. Mindamellet nov. 7-én megbukott a quaestori javaslat, melynek értelmében a nemzetgyűlés bátorságáról az elnöknek és a háznagyoknak (quaestoroknak) kellett volna gondoskodniok. Napoléon, hogy saját hatalmát megmentse s letételét megelőzze, 2-án reggel, a császári koronázás és az

austerlitz-i csata évfordulóján, végrehajtotta az *államcsíny*t, melynek titkába csak *Maurepas* párisi hadparancsnokot, *Morny* herceget (saját féltestvérét) és *Saint-Arnaud* tábornokot avatta be. Elfogtak 78 kiválóbb tábornokot és köztársaságit; köztük volt Changarnier, Cavaignac, Lamoricière, Thiers. Reggel $\frac{3}{4}$ 7 órakor már a Mazasban ült az ellenzék minden vezére. A lapokat lefoglalták. A közönség csak a nagy titokban kinyomatott kiáltványból értesült, hogy az elnök feloszlatja a kamarát, mint minden összeesküvés tanyáját, dec. 14-re azonban az általános szavazatjog alapján új választást rendel el, hogy új alkotmányt lehessen hozni. Párist és a szomszédos 12 département-t ostromállapotba helyezi, egyébként azonban »szentül fogadja«, hogy fenntartja a köztársaságot. Napoléon a nemzetgyűlésből szuronyokkal verette ki a képviselőket; közülök 220 mégis összegyűlt a 10. kerület házában. Megfosztották Napoléont az elnökségtől, az ellenállás vezetésére bizottságot szerveztek, Oudinot tábornokra bízta a sereg és a nemzetőrség vezetését s fegyverre szólították a népet. A katonaság azonban ide is benyomult és Páris utcáin a képviselőket szuronyok közt kísérte végig, kiket az elnök azután Vincennesbe záratott. Köztük volt Victor Hugo, a most alkotott bizottság egyik tagja, ki utóbb »Egy bűn története« címmel írta le a nevezetes nap eseményeit.

Ötven év múlva (1901. dec.), Millerand miniszter szerint annak, hogy a második köztársaság azon a nevezetes éjszakán meghalt, nemcsak egy Bonapartének esküszegése volt az oka, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy a törvényhozó testületben igen nagy volt a klerikális hatalom. Úgy találta, hogy ötven év múlva is gyakran voltak olyan napok, amelyeneket a köztársaságiak 1848-ban és 1851-ben tapasztaltak s nekik a kormányban hasonló államcsínyt kellett meghiusítaniok, hogy megmentse a köztársaságot, melyet a nevelés és jótékonyosság ürügye alatt lázadást szító szerzetesrendek veszélyeztettek. De a szocialista miniszterrel szemben hivatkozni lehet egy antiklerikális másik miniszterre, Jules Ferryre, aki szerint a második köztársaság azért bukott meg, mert a szociális kérdés megoldását követelték tőle. Ezekben a decemberi napokban a megbukott vörös köztársaság hívei, a munkások, csak nevettek az éppen most levert kék köztársaságiaknak, a bourgeoisoknak baját. Tétlenül nézték, hogyan építenek torlaszokat a St-Antoine külvárosban. »Azért lövessük agyon magunkat — évelődtek *Baudin* képviselővel, — hogy ti tovább is 25 frank napidíjat kapjatok?« »Nézzetek ide, hogy' hal meg az ember 25 frankért!« szölt *Baudin* s a torlaszra lépett, hol a katonák azonnal lelőtték. Magnan tábornok december 4-én kartácsal verte le az utcai fölkelést. Levették a vidéki föld-

289. ábra. Napoléon Lajos (1808—1873), a francia köztársaság elnöke.

mívesek »lázasadását« is. Ostromállapotba helyeztek 32 megyét, elfogtak vagy száműztek 10.000 embert, s így senki sem csodálkozhatott, hogy december 20-án 7,400.000 szavazattal (600.000 ellen) újból elnökké választották Napoléont.

1852. januárius 14-én már megjelent az új alkotmány, melynek értelmében a tíz évre választott elnök csak a nemzettel szemben felelős. Ő a hadsereg parancsnoka ; az ő joga a háborúizetés és a békekötés, a törvények javaslása, a kegyelmezés, az országgyűlés összehívása, elosztatása, a miniszterek kinevezése és elbocsátása. Hűségére minden tisztviselő felesküszik. A képviselőket általános szavazattal, de hivatalos jelölés alapján választják ; a törvényhozó testület megvitatja és megszavazza, a szenátus pedig helybenhagyja a törvényeket s öröködi az alkotmány épségben tartása felett. Az elnök tetteit egyik sem bírálhatja s hogy ezt a lapok se tehessék, behozták az előleges cenzurát. A köztársaság elnöke tehát nemcsak diktátor, hanem valósággal önkényes uralkodó volt. Mindjárt ezután körutat tett az országban, hogy hangulatot keltsen a *császárság* helyreállítása érdekében. »Némelyek azt mondják, — jegyezte meg Bordeauxban — hogy a császárság : a háború. Én azt mondom : *a császárság a béke* (l'empire, c'est la paix).« Párisba császárt megillető diadalmenetben tért vissza, s a szolgálalkú szenátus a nemzetet már nov. 7-én felszólította a császárság helyreállítására. A nép az elnököt nov. 22-én 7,839,552 szavazattal csakugyan *örökös császárnak* választotta. A törvényhozás 25 millió frank civillisztát szavazott meg számára és 1852. december 2-án, az államcsiny évfordulóján, *III. Napoléon* név alatt ünnepiesen császárnak ösmerte el. Az orosz cárt kivéve, a külföldi uralkodók is elősmerték ; de Európaszerte derűtséget kelthetett a császárnak az a kijelentése, hogy a köztársaság utolsó alkotmányát megtartja és jóformán csakis annyit változtatott rajta, hogy az elnök szót a császárral cserélte fel. Mindamellett az alkotmányosságnak csupán színe maradt meg ; *III. Napoléon* egészen 1860. november 24-ig önkényesen uralkodott, amit azonban, nagybátyja módjára, katonai és államférfiúi sikereinek dicsőségével ügyekezett feledtetni. Népe demokratának tartotta tovább is, mert mindig népszavazat alá bocsátotta, Franciaországhoz csatoljon-e egy-egy meghódított területet. A munkások foglalkoztatására, a nép nyomorúságának enyhítésére, az ország jólétének emelésére nagyon sokat tett. Az elnyomott nemzetek tíz esztendeig éppen ettől az önkényes uralkodótól vártak segítséget, szabadulást. Mintha sohasem élt volna *I. Napoléon*, akit a népek »fényes csalatásba merülve imádtak !« A »csaladások« közé tartozott, hogy a császárság : a béke. *III. Napoléon* mindjárt uralkodása kezdetén, mint az európai egyensúly öre, szövetségzett Angliával, hogy *Törökországot* megvédje Oroszország ellen, mely azt hitte, hogy Franciaország hatalma elégett Moszkva lángjaiban és örökre elmerült a *Berezina* hullámaiban.

Oroszország Nagy Sándora 1825. nov. 19-én nyugtalan gondolatokkal tépelődve hunyt el. Egyik híve, Arakcsajev tábornok, 1833-ban alapítványt tett, hogy 1915-ben, *I. Napoléonon* nyert teljes diadala századik évfordulóján, majdnem két millió rubelt fizessenek annak, ki életét leghívebben vázolja. S valóban nagy feladat : megértetni egy férfit, aki jakobinus szellemben növekedett, *I. Napoléonnal* kívánt, majd senkivel sem akart, osztozni a világ uralmán, elfojtott otthon minden szabad törekvést, de alkotmányt adott Lengyelország-

nak, Európa szárnyalását a szentszövetséggel három évtizedre tönkretette s egy katonai forradalommal végre is a megoldatlan kérdéseknek egész sorát hagyta maga után. Pár hétig nem lehetett tudni, I. Sándort idősebb öccse, Konstantin, vagy a fiatalabb : Miklós követi-e. Amaz lemondott, de a katonaság mellette nyilatkozott, s midőn december 26-án legnagyobb része fölesküdüött, a moszkvai ezred még mindig ellenállt. A nép sem éljenezte már Konstantint és a konstituciót (ahogy gondolta, amannak a feleségét), hanem Miklós mellett tüntetett, kivált azóta, hogy az új cár a katonai lázadás kitörésekor a palotája körül ácsorgó parasztok közül megcsókolt néhányat s kijelentette, hogy ez a csók mindnyájuknak szól. A háborgó katonaság hűségét végre is kartácslövésekkel és sortűzzel kellett biztosítani. 126 előkelő fogolyból »csak« ötöt akasztatott fel s egyidőre nyugodt lehetett, hogy birodalmában a francia forradalom eszméi senkit sem vezetnek hasonló meggondolatlanságra. Esküdt ellensége lett minden haladásnak, alkotmányra, szabadságra való törekvésnek, kivált ha a forradalmat akarták használni eszközül. Görögország, Moldva és Oláhország függetlenségét sem mozditja elő, ha beavatkozása nem teszi a Balkán-félsziget ügyeinek ellenőrévé. Az 1826—29. évi háború hősei : Paszkjevics az örmény felvidék, Diebics a Balkán-hegység hágóinak megvívhatatlanságáról terjesztett hitet megsemmisítvén, a cár Edirnéből, úgyszólván Konstantinápoly falai alatt, diktálhatta (1829. szept. 19.) a békét, mely Görögországot függetlenné tette, Moldvát, Oláh- és Szerbországot orosz befolyás alá juttatta s Oroszországot új területekkel, nagy kereskedelmi s gazdasági előnyökkel gazdagította. De nemcsak Kelet, hanem Nyugat ügyeit is Miklós cár akarta intézni. A júliusi forradalom hírére már haddal akart támadni Franciaország és Belgium ellen, mikor a lengyel forradalom kitörése otthonmaradásra, saját házi bajainak elintézésére kényszerítette. A lengyel tróntól megfosztatván, alkut, kíméletet nem ismerő katonai erővel vetett véget a lengyel függetlenség látszatának is, és Lengyelországot egyszerűen bekebelezte. Meg lehetett elégedve *Metternich*, aki már előbb megjegyezte, hogy a cár nagyobb és szükségesebb hódításokat tehet *otthon* mint bárhol másutt. Hódítása útját rendőrök és kémek egyengették. Trefort, a későbbi magyar miniszter, 1836-ban, mint szemtanú, élénken írta le a rendőrök mennyire zaklatják az utasokat érkezésök, ott tartózkodásuk s távozásuk idején egyaránt. Örült, hogy szemügyre vehette Észak földjét s nemzetét, mely nagy szerepre készül ; de örült, hogy nem kénytelen ott élni. Oly birodalom ez, melynek 7 egyetemére 60 millió lakosból csak 2000 ifjú megy, de bölcsészetet annak sem szabad hallgatnia !

290. ábra. I. Miklós cár (1825—1855).

Oroszország a lengyel háború után lett igazán katonai állam ; Miklós megháromszorozta seregét, mert háború idején 5—600.000 (a papiroson másfél

millió) embert mozgósíthatott. Maga a testőrség (garde) 1804-től 1848-ig 11.000-ról 50.000-re, a lovasság 1830-tól 1848-ig 60.000-ról 200.000 főre növekedett. A gránátosok 12 ezredben (48.000-en) a novgorodi kerületben, egyetlenegy óriási katonai gyarmatban, éltek. A gránátosnak feladatai közé tartozott, hogy családi életet éljen, de fiát is katonának nevelje s 8 éves korától fogva fegyverforgatásban gyakorolja. Miklós cár tehát a régi egyiptomihoz vagy indiaihoz hasonló katonai kasztot, az abszolutizmus számára valóságos nevelőházat, akart alkotni, mely más irányt adott volna Oroszország fejlődésének. 1831-ben azonban, a lengyel háború és a nagy kolera idején, a gránátosok családjai felázadtak, mire a kormány a hatalmas telepet felosztatta, a férfiak egy részét különböző ezredekbe osztotta szét, a többit pedig kincstári jobbágygá tette.

291. ábra. Mehemed Ali (1769—1849).

1842. április 2-án általában véve könnyített a jobbágyok helyzetén, de a nemesség maga tiltakozott, hogy ezt a felszabadítás kövesse. Otthon tehát középkori gondolkodást tapasztalván, a cár a külföldön annyival szivesebben állhatott a középkorból való kibontakozás útjába, kivált ha ez az ő terjeszkedésének útját keresztelte. Mikor pl. *Mehemed Ali* egyiptomi alkirály (1806—49.) hajlandó volt visszatérni a szultán hűségére, ha ez őt nagyvezírré, egyúttal tehát a török hadak parancsnokává teszi, a reformokat pedig nem akadályozza: a cár, a török birodalom újjászületésének megakadályozására, 1833. július 26-án, a *hunkianszkelessii* szerződésben azonnal szövetkezett »a tola-kodó hűbéres« ellen. Megszerezte azt a jogot, hogy a Dardanellákon és a Boszporuson az

idegenek közül csak az oroszok hajói járjanak. Midőn emiatt Anglia és Franciaország hajói tüntettek, a szentpétervári szerződés értelmében Moldva és Oláhország a szultán adózó fejedelemsége maradt, de — a cár védelme alatt; Szerbországban pedig a törökök csupán Belgrádot tarthatták megszállva. Az Új-Törökországért rajongók azonban, élükön Resid basával, rávették *Abd-ul-Medsidet*, az új szultánt (1839—61.), hogy nyugati módon reformálja birodalmát. 1839. nov. 4-én a szultán valóban alkotmányt adott, amelyben vallási és nemzetiségi különbség nélkül biztosította minden alattvalójának életét, vagyonát, becsületét. Nyilvános és rendes törvénykezést, méltányos adózást, európai modorú ujoncozást, törvény előtti egyenlőséget, a tisztviselőknek rendes fizetést stb. ígért. Az ó-törökök sokalták, a keresztények keveselték ezeket a reformokat, amelyek tehát nem is valósultak meg. Midőn pedig, a párisi forradalom hírére, a Balkán népei is éledezni kezdtek, Miklós cár 1848. márc. 26-án kijelentette, hogy a forradalmi törekvésekkel mindenütt szembeszáll. Július 6-án még biztosította külföldi képviselőit, hogy nem avatkozik bele, ha más országok változtatni akarnak belső szervezetükön, de 10-én hadai már benyomultak Moldva-

és Oláhországba, 1849. július 18-án pedig Magyarországra s amott Törökország, emitt Ausztria »érdekében« elnyomta azokat a népeket, amelyek »belső szervezetükön változtatni óhajtottak«. Magyarország lecsendesítését az orosz fegyvereknek tulajdonította, de Törökországtól, Ausztriával együtt is, hiában követelte a magyar menekültek kiszolgáltatását. Híre járt, hogy Ausztria szláv népeit orosz védelem alatt önálló birodalomban egyesíti s irodalmi és hivatalos nyelvökké az oroszot teszi. Egy ilyen északi szláv birodalom egészen más lett volna mint Lengyelország; nem gátja, hanem medre a panszlavizmus folyamának. A cár a schleswig-holsteini s több más tisztán német kérdésbe is beleszólt, mintha Németország védője volna. A két császár varsói találkozása (1850. okt. 26—31.) elvette ugyan a politikai ellentétek életét, de Szobieszkij szobra előtt a cár most tette azt a megjegyzést, hogy ők ketten (Szobieszkij és ő) követték el a legnagyobb balgaságot, midőn megmentették Ausztriát. Mindamellett még vele s Angliával akart osztozni egy »beteg, nagyon beteg embernek«: Törökországnak örökségén. »Ha Oroszország nevében szólok, Ausztriát is értem«, mondta volt egy ízben Hamilton Seymour angol követnek. Midőn azonban Kossuthot 1851. okt. 25. az angol nép valóságos diadallal fogadta s meetingjein egyszerre tüntetett az oroszok és osztrákok ellen, maga *Palmerston* angol külügyminiszter is sértő nyilatkozatot tett ellenök, Napoléont pedig az államcsíny után is elösmerte elnöknek, ami a francia szövetségre való készségét jelentette. E miatt ugyan december 22-én helyét Derbynek kellett átengednie, de egy esztendő múlva visszanyerte tárcáját s, a szabadelvű népek nagy örömére, európai szövetséget alakított Oroszország ellen.

Országos Széchényi Könyvtár

X. FEJEZET.

A KELETI KÉRDÉS.

I. A krími háború és következései.

Ozmán basa.

ENCSIKOFF (Mansékov) Szergejevics Sándor herceg orosz tengernagy 1853. május 5-én köpenyegben, uti ruhában, sáros csizmában jelent meg a török miniszterek előtt s úgy követelte, hogy a cár legyen a szultán tíz millió g.-kel. alattvalójának és Jeruzsálemnek a védője és hogy a szultán messzemenő önkormányzatot adjon Szerbiának, Boszniának, Bulgáriának s a dunai fejedelemségeknek. A cár Egyiptom és Kréta átengedésével kecsegtette Angliát, ha kívánatában gyámoltítja; az angol államférfiak sasszemei azonban tovább láttak a kínált két területnél s nem érték be velök, mikor tulajdonképpen az egész mohammedán világ jövődjéről volt szó. A porta 1853. május 20-án, egyrészt bennök bízva, de saját méltóságában is mélyen sértve utasította vissza a fennhézázó kívánásokat, mire 21-én Mencsikoff azonnal elhagyta a török fővárost.

A szentföldi katolikusok védelmére Franciaország, a nagy Szulejmán szultánnal kötött szerződése értelmében, már 1535. óta jogot tartott s nem tágitott tőle a nagy forradalom idejében sem, amikor pedig saját királya után az Istent magát is számúzta trónjáról. Akkor azonban már, az 1774. évi kucsukajnardsi béke pontjai szerint, a cár is átvette az ázsiai g.-kel. egyház érdekeinek védelmét, ami annyit jelentett, hogy a két hatalom egy harmadiknak területén minden pillanatban kész fellobbantani a felekezeti háború üszkét, ami viharos időkben az egész Keletet lángba boríthatja. Most is ez történt. Május 31-én a cár még egyszer felszólította a szultánt, hogy teljesítse Mencsikoff kívánságait, Ausztriát pedig, mint fegyveres barátját, a dunai fejedelemségek megszállására és — ha a porta úgy sem engedne — Szerbia, Bosznia és Hercegovina elfoglalására ösztönözte. Az első annyiban látszott kívánatosnak, mert román és magyar emigránsok (de nem Kossuth környezetében) két esztendő óta élénken érdeklődtek *Balcescu* terve iránt, mely szerint Magyarország, Besarábia, Moldva, Oláhország és Szerbia dunai szövetséges államokká (dunai konfederációvá) alakulnának három (magyar, román, délszláv) nemzetiségű és

D'HILLIERS

DESCHÉNES
tengernagy

PLUMRIDGE
tengernagy

NAPIER
tengernagy

SHAMYL

BRUAT
tengernagy

HAMELIN
tengernagy

DUNDAS
tengernagy

OMER
basa

IZMAIL
basa

RAGLAN
lord

CAMBRIDGE
herceg

BROWN
tábornok

St. ARNAUD
hadügym.

NAPOLÉON
herceg

CANROBERT
tábornok

A SZÖVETSÉGESEK HADVEZÉREI A KRIMI HÁBORÚBAN.

közigazgatási területtel, közös parlamenttel (mely az egyes területek fővárosában fölváltva gyűlne össze) és közös had-, pénz-, kereskedelmi és közlekedési kormányral. Az 1852-ben *Mazzini* elnöklete alatt tervezett európai forradalmi bizottság ezt a tervet napirenden tartotta. Kossuth ebben az alakban ellenezte ugyan s Magyarország függetlenségét nem akarta feláldozni, de gyanítani lehetett, hogy ha a szultán csakugyan *Klapka* volt magyar tábornokot nevezi ki a dunai sereg fővezérévé, a magyar bujdosók vagy e terv, vagy hazájuk függetlensége érdekében élénken harcolnak jötevőik, a törökök érdekében. A fölkelés céljaira kiadott Kossuth-dollárok terjesztése miatt Magyarországon éppen akkor fogtak el és végeztek ki számos hazafit. Ausztria tehát már csak azért is Törökország mellett nyilatkozott, hogy ez minden kísérlettől visszatartsa a magyar bujdosókat. De *Gyulay* gróf útján nemcsak a császár intette mérsékletre a cárt, hanem Anglia is figyelmeztette, hogy a dunai fejedelemségek megszállása esetében a franciákkal szövetséges hajóhadát a szultán egyszerű kívánatára Konstantinápoly alá küldi. Mindamellett a cár június 26-án tudatta népeivel, hogy megkezdte a *szent háborút*. Július 2-án Gorcsakoff Mihályt két hadtestben 80.000 emberrel küldte Moldvába, melynek fejedelme az oláh fejedelemmel együtt Ausztriába menekült. Az angol kormány, a bécsi konferencia, az olasz találkozó az osztrák császár, majd a török nagytanács s végre a szultán is hiában intette a cárt a dunai fejedelemségek odahagyására. A szultán parancsára tehát *Omer basa* (a horvát származású Lattas Mihály) 1853. okt. 23-án megkezdte az ellenségeskedést az Aldunánál s az orosz hadizenet negyednapján (nov. 4.) már meg is verte az oroszokat Oltenicánál. December 5-én Angol-, Francia- és Poroszország a »hálátlan« Ausztriával együtt a bécsi konferencián még egyszer figyelmeztette Oroszországot, hogy Törökországnak az európai egyensúly érdekében fönn kell maradnia s hogy ez a háború területi változással nem járhat. A cárt azonban sinopei tengeri győzelme (nov. 30.) abba a hitbe ringatta, hogy az angolok és franciák egyesült tengeri erejével is megmérkőzhetik. A két hatalom újabb fenyegetésére követeinek visszahívásával felelt, utóbb pedig már nem is válaszolt sürgetéseikre. Így történt, hogy a két hatalom 1854. márc. 12-én szövetkezett Törökországgal. Viktória angol királyné márc. 27-én, III. Napoléon pedig másnap megizente a háborút. Velök a bécsi konferencián Ausztria és Poroszország is közös eljárásban egyeztek meg s április 20-án ez a két állam külön védő- és dacsövetséget kötött egymással. Froude angol történetíró szerint ezt a háborút az a felháborodás tette elkerülhetetlenné, amelyet Európa szabadelvű államaiban Oroszországnak Magyarország ügyeibe való beavatkozása keltett. A háborút, amelyet állítólag Törökország védelmére viseltek, voltaképp az *európai szabadságért* vívták.

Paszkevics és a katonai párt a szövetség hírére egyenesen Bécs elfoglalását sürgette, mert hiszen »Bécsen át vezet az út Konstantinápolyba«. A cár azonban őt a Balkán elfoglalására, seregének más részét pedig a krími kikötők védelmére utasította. Az osztrák csapatok aug. 20-án bevonultak Oláhországba, szept. 16-án pedig Moldvába. Hesz tábornok, Omer basával egyetértve, feloszlatta Kantakuzenos kormányát, melyet különben is orosz hatóságnak tekintett s okt. 3-án visszavezette Bukarestbe Stirbeyt, a törvényes fejedelmet. Egy

akkori magyar politikus szerint, »jöhetne nap, melyen Hesz tábornok, ha szintoly gyöngédtelen akarna lenni, miként orosz kollégája (Paszkejevics), azt írhatná koronás urának: Oroszhon legyőzve fekszik felséged lábai előtt. S ez a nap Európa újjászületésének napja lenne, — ez a nap hozná meg a világosság győzelmét a sötétség felett«. Esterházy Bálint gróf szentpétervári nagykövet már szept. 12-én kijelentette, hogy Ausztria elégtételt kapott, mert az oroszok kiűrtették a dunai fejedelemségeket, az orosz lapok azonban a »hálátlan« Ausztria megtámadását sürgették; amire a Pesti Napló megjegyezte, hogy a magyarok a nemzeti (?) kölcsönre, melyet az osztrák császár a mozgósítás céljára fölvelt, nem félmilliárdot írtak volna alá, hanem legalább kétannyit, ha Oroszország megtámadására kellene. Azonban erre nem került a sor, mert Poroszország s néhány német fejedelem helytelenítette, hogy Ausztria a német szövetség megkérdezése nélkül járt el a dologban. Ausztria szept. 30-án kifakadt, hogy a német udvarok a szentpétervári politikával kacérkodnak s december 2-án, a Napoléonok történelmi napján, szövetkezett is Francia- és Angolországgal. »Szilárd önérzettel« még sem tudta mellőzni a német politikát; a németországi ellenséges koalíciókkal szemben nem mert a magyarokra támaszkodni, mint Mária Terézia a pragmatikai és a hétéves háborúban. Attól tartott, hogy Oroszország a közép-német államocskákkal felhasználja másfelé való elfoglaltságát s kiugraszítja a német szövetségből. Beérte annyival, hogy megfigyelő hadtestet állított fel Galiciában s a dunai fejedelemségekbe is újabb erősítéseket küldött. Oroszország azonban békében hagyta a Balkánt, ellenben teljes erővel akarta védelmezni Krim félszigetet, honnan a konstantinápolyi úton és a Fekete tengeren uralkodott.

Szept. 12-én 34 sorhajón, 50 gőz- és 5 vitorlás fregáton és 267 kereskedelmi hajón 21.480 angol, 30.000 francia és 6000 török kötött ki Krim partjain, Eupatoriában. A félszigetet 96.000 orosz védelmezte; ebből 35.000 magát Sebastopolt, melynek hatalmas gránitfalait Totleben tábornok tervezte és védte. A szövetségesek szept. 16-án indultak megszállására s az Alma folyónál 20-án már meg is verték Mencsikoffot, akinek 35.000 emberéből 5709 esett el. Október 9-én fogtak Sebastopolt ostromához. A fölmentésére siető Mencsikoffot okt. 25-én Balaklavánál és nov. 5-én Inkermannál visszaverték, de a folytonos küzdelem, a várbeliek hősie ellenállása, a tifusz, kolera s a hideg tél az ő soraikat is nagyon megritkította. A telet mindakét fél újabb erő gyűjtésére használta. Az utolsó csapatokon, amelyeket még a csataterre küldhetett, Miklós cár febr. 21-én lázasan, betegen tartott szemlét. Hazatérve, izgatottsága csillapítására s álmatlansága ellen a szokottnál jóval nagyobb adag morfiumot vett be, úgy hogy valóssággal megmérgezte magát. Nagyon sokan hittek a békében, mikor 1855. márc. 2-án váratlan haláláról értesültek. »Isten, aki ítél a fejedelmek s koldusok felett, bocsássa meg vétkeiket«, szölt egyik ellensége, a szultán; a másik pedig, Ausztria, saját halottjaként gyászolta, mert még sem felejtette el, hogy 1849-ben neki köszönhette menekülését.

Utódja, II. Sándor (1855—81.) belátta, hogy Törökország felosztásának ideje még nem érkezett el; de, mint szuronyokra támaszkodó nagyhatalom ura, csak valamely győzelem után akart békét kötni. Ellenségeinek száma

A MALAKOFF-TORONY BEVÉTELE 1855. SZEPTEMBER 8.

(A. Yvon festménye a versaillesi múzeumban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

márciusban *Piemonttal* növekedett, mely Lamarmora tábornok alatt 15.000 olaszt küldött Krimbe. Május végén már 174.500 szövetséges ostromolta Sebastopolt oly elkéséredéssel, hogy pl. a Malakoff-torony (bástya) ellen június 18-án intézett rohamban egymagában 10.000 ember esett el; a bástya mégis csak szept. 8-án jutott a szövetségesek kezébe.

A világszerte csodálattal olvasta a támadók s védők hőstetteiről érkező híreket. Negyven év múlva III. Sándor cár maga beszélte el a legszebb 52 történetet, amiket a családi házakban és a kaszárnyákban mesélgettek. Könyvének jellegéül Saussier tábornoknak azt a mondását választotta, hogy Sebastopolnál nem voltak sem győzők, sem legyőzöttek. *Gorcsakoff* herceg, az új fővezér, a szept. 8-iki roham után kiűritette s nagyrészből levegőbe röpítette a várat, melyre az ostrom 349 napja alatt különben is másfél millió golyó hullt, s a szövetségesek szept. 10-én csak romokat foglaltak el. Az ázsiai csatatéren, Örményországban, török részről hasonló bámulatot keltett *Karsz* várának védelme, melyet az utolsó magyar szabadságharc két tábornoka: *Kmety* György (Izmail basa) és *Guyon* Rikárd (Kursid basa) vezetett. Sebastopol eleste után a szövetségesek lanyha védelemre intették őket, hogy az oroszok bevehessék s ekként győzelemre hivatkozván, békét köthessenek. A két hős azonban szept. 23-án visszaverte a rohamot, mely 6300 orosz életébe került. Ekkor *Williams* angol tábornok vette át a védelmet. Élelmiszerei elfogyván, nov. 28-án feladta ugyan a várat, de a magyarok akkor is keresztülvágták magukat; a szultán tehát méltán verethetett emlékérmét *Kmety* tiszteletére. *Karsz* egy részét ma is *Madsar-Tabián*nak híják.

I. Ferenc József *Karsz* eleste után a cárnál, gr. Esterházy György útján, felajánlotta közbenjárását s a cár 1856. jan. 16-án bele is nyugodott, hogy a viszonyokat a párisi kongresszuson rendezzék. A febr. 25-én megnyílt kongresszus tanácskozásai március 30-án a *harmadik párisi békére* vezettek. Ennek értelmében Oroszország visszanyerte elvesztett területeit, de *Karsz* várát visszaadta és lemondott Moldva- és Oláhország védőségéről. A Fekete tengert semleges víznek nyilvánították, amelyen hadihajók nem járhatnak s Török- és Oroszország is csak a parti rendőrségre szorítkozhatnak, de katonai arzenált a partokon egyikök sem rendezhet be. Oroszország Sebastopolt lerontatja. Európai bizottság ügyel reá, hogy a Dunán a hajók szabadon közlekedhessenek. Mivel a szultán 1856. febr. 18-án szabad vallásgyakorlatot engedett alattvalóinak, külföldi beavatkozásra ebben a tekintetben nincs szükség.

Igy végződött az ú. n. *krimi háború*, melynél véresebbet az egyetemes történelem alig ösmér. A csatatéren 53.007, sebesülések és betegségek következtében 731.994, összesen tehát 794.994 halt meg a küzdőfelek közül; csupán az oroszok veszteségét 630.000-re teszik. St. Arnaud († 1854.), Canrobert, Pelissier, Mac Mahon francia, lord Raglan (a waterlooi hős) angol, Omer basa, *Kmety* és *Guyon* török, *Paszjkjevics*, *Mencsikoff*, *Gorcsakoff*, *Totleben* orosz vezérek valóban vérrel írták be nevüket a történelembe. A háború következtében Oroszország elvesztette hegemoniáját a Fekete tengeren s vele szemben a felvilágosult abszolutizmus határozott győzelmet aratott. Nemcsak megmentette Törökországot a felosztás veszedelmétől, hanem valahára be is fogadta az

európai nemzetek közé s az oroszok ellen körülbelül húsz esztendőre biztosította. Javára vált a szabadelvűségnek, hogy Oroszország és Ausztria elhidegtek egymástól. A párisi konferencián — a háborúban kétes szerepet játszó Ausztria ellen mintegy megtorlásul — Piemont is szavazatot kapott, ami az olaszok nemzeti törekvéseinek nemzetközi elismerését jelentette. Anglia szabad kezet nyert Ázsiában és sietett is végképpen megszerezni Indiát, mielőtt az oroszok újra megjelenhetnének a tengeren. Franciaországot nagy áldozataiért bőven kárpótolta, hogy bosszút állott az 1812. évi vereségért s az európai egyensúly helyreállításával egyidőre ismét átvette irányadó szerepét a világpolitikában. Párisban április 16-án a hatalmak a *tengerjogot* is szabályozták. Mindenkorra eltörölték a kalózkodásnak azt a nemét, mely szerint magánosok kereskedelmi hajói, államuk megbizásából, mint álcázott hadihajók az ellenség kereskedelmét károsították s megakadályozták, hogy semleges államok az ellenség számára hadi dugárút (contrebande) szállítsanak. Most azt is kimondták, hogy a semleges lobogó, az ilyen dugárú kivételével, az ellenség tulajdonát is védi. Ez a szabályzat még inkább megnehezítette Oroszországnak a Dardanellákon át vezető útját. A dunai s balkáni fejedelemségek kisebb országait egyébként is oltalmazták az orosz hatalom törekvéseivel szemben; amire legjobb módnak a *nemzeti törekvések* gyámolítása látszott, ha ez Törökország területének és államiságának rovására történnék is.

Bessarábiát, mely 1812. május 28-án a bukaresti békében Oroszországhoz került, a párisi béke visszaadta Moldvának, ennek és Oláhországnak a török kormányzattól független igazgatást biztosított s a külső hatalmakat minden beavatkozástól eltiltotta. Ausztria tehát 1857-ben, négyévi megszállás után, visszahitta csapatait a két fejedelemségből. 1857. október 4-én Jassyban a moldvai s október 11-én Bukarestben az oláh diván (gyűlés) a két fejedelemséget valamely külföldről választott fejedelem alatt óhajtotta egyesíteni. A hatalmak képviselői azonban, belga mintára, olyan alkotmányt javasoltak, mely szerint mindkét fejedelemségnek külön önkormányzata, külön nemzeti képviselőháza, nemzeti (választott, de a szultántól megerősített) fejedelme s külön felelős minisztériuma legyen; de közös legyen a főtörvényszék, semmítőszék, hadsereg, fővezér s a közös ügyekben a két ország delegációja határozzon. Ellenben *Cogolniceanu* más hazafiakkal az *uniót* akarta. Oláhországban a nép körülfogta a nemzetgyűlés termét s az »utca« *Cuza Sándor* ezredest mint az egységes, szabad *Románia* fejedelmét élte. Kossuth szerint »ilyen szellem kell ahhoz, hogy a nép hazát alkotson, vagy, ha elveszett, visszaszerezze«. Cuzát 1859. januárius 30-án valóban Moldva, februárius 5-én pedig Oláhország fejedelmének választották. *I. Sándor János* (1859—66.) ekként a két fejedelemséget személyes, 1862-ben pedig, a kamara megkérdezése nélkül, reális unióban egyesítette és székhelyét Bukarestbe tette át. 1864. januárius 5-én, a kolostorok javainak világiasítása következtében, ahelyett hogy az állam pénzügyeit rendezte volna, a katonaságot növelte és fölösleges hivatalokat állított fel, ami elégtelenséget okozott. Ekkor, 1864. május 14-én, államesínyt követett el; fölöszlatta a kamarát, általános választójogot adott és szenátust, államtanácsot nevezett ki. Az alkotmányosság színe alatt személyesen uralkodott.

A nép megnyerése végett eltörölte a robotot, behozta az általános tankötelezettséget s a büntető-, polgári és kereskedelmi törvénykönyvet. Mikor azonban a vámjövedelem csökkenése, az éhség és inség következtében a kincstár kimerült, s az államadósság 200 millió koronára növekedett, 1866. februárius 22—23-a éjjelén az összeesküvők lemondásra kényszerítették. A kormányt egy triumvirátus vette át s a nép 1866. április 20-án, a nemzetgyűlés pedig május 12-én, *Hohenzollern Károly* porosz herceget választotta meg az *egyesült Románia* fejedelmének. A hatalmak csak akkor ismerték el, midőn Konstantinápolyban a szultánnak bemutatva hódolatát.

Szerbország a párisi béke következtében szintén megszabadult az orosz védőségtől, de váraiban továbbra is török őriséget kellett tartania. Ez az ország a törökök ellen való fölkelésekor, 1804-ben, új életre kelt, de folytonos zavarokkal küzdött. Szabadítóját s első fejedelmét, *Karagyorgye* Pétert, az oroszok barátja, *Obrenovics* Milos ölette meg (1817. november 6.) s trónját is elfoglalta. Zsarnoksága miatt 1836-ban lemondatták; öregebb fia, Milán, csak egy hónapig uralkodott; a fiatalabbat, Mihályt, 1842-ben elkergették. Most az osztrákok barátja, *Karagyorgyevics* Sándor (1842—58.) vette át az uralkodást, aki 1848/9-ben Ausztriát a szerb fölkelés szításával támogatta Magyarország ellen. Midőn a szkupstinában (országgyűlés) az orosz párt fölülkerekedett, 1858. dec. 22-én letették, száműzték s visszafogadták a vén *Obrenovics* Milost, majd ennek halála után másik egykori fejedelmöket, Mihályt. 1862-ben lázadás keletkezett abból, hogy egy belgrádi török katona egy szerb fiút megvert. A basa bombáztatta a szerb fővárost s a szakítást csak a hatalmak közbelépése akadályozta meg. Mihály fejedelem 1866. október 5-én udvariasan megkérte *Abdul-Azisz* szultánt, hogy ne tartson többé török helyőrséget a szerb erősségekben s a szultán 1867. márciusában teljesítette is kérelmét, csupán azt kötven ki, hogy a belgrádi váron a szerb zászló mellett folytonosan ott lengjen a félholdas török lobogó. 1868. június 10-én azonban Mihályt a topcsideri parkban meggyilkolták.

A közvélemény a gyilkosság értelmi szerzőjének a volt fejedelmet, a Magyarorszában élő *Karagyorgyevics* Sándort, mondta, a magyar bíróság azonban, bizonyítékok elégtelensége következtében, fölmentette. Az uralkodást a 14 éves *Obrenovics* Milán nevében egy háromtagú regenség vette át. A szkupstina 1869-ben új, demokratikus alkotmányt fogadott el, melynek alapján 1870-ben összeült Szerbia első törvényhozó testülete (zakonadavna szkupstina).

II. Orosz- és Törökország utolsó mérközése.

Oroszország »nem duzzogott, hanem készült«, hogy a krimi háborúban megingatott tekintélyét visszanyerje, sőt növelje. Az, amit Európa Keletnek hitt, rá nézve tulajdonképpen Nyugat volt. *II. Sándor* cár és *Gorcsakoff* herceg (1856. április 24. óta külügyminiszter) Keletnek inkább *Ázsiát* tekintették. Ott érték el legnagyobb politikai és katonai sikereiket. A század végén Ázsiának majdnem egyharmada Oroszországhoz tartozott. De övé lévén Európának több mint fele is, sohasem feledkezett meg küldetéséről, melyhez különösen

a karlócai béke (1699.) óta a legmostohább körülmények közt is ragaszkodott, mint *valamennyi szláv nép* vezére és oltalmazója, a Balkán-félsziget megígért megváltója, és mindenekfölött mint a keletrómai császárság örököse.

Gorcsakoff külügyminiszter már 1870. október 19-én kijelentette, hogy elavult a párisi békének a Fekete tengerre vonatkozó intézkedése s ahhoz a cár nem alkalmazkodik többé. A szentpétervári, moszkvai, kijevi és odessai panszláv bizottságok akkor már folytonos izgatottságban tartották a Balkán népeit. A vihar a kis Montenegróból tört ki.

Montenegrót (Crnagorát), akkora területen mint a magyar Bács-Bodrog vármegye, *Daniló* vladika vagyis püspök (1852—60.) egyházmegyéből világi fejedelemséggé alakította; de függetlenségét a hatalmak a törökkel szemben 1850-ben még nem ismerték el. Unokaöccsét, *I. Nikita* fejedelmet (1860—) kétéstendei háboruskodás után a hatalmak közbelépése (1862.) mentette meg a bukástól; a függetlenséget csak tizenhat év múlva biztosíthatta. A szomszédos Hercegovinában ugyanis addig szította az elégtelenséget, míg a kegyetlen adóztatások miatt a ráják (a keresztény alattvalók) 1875. július 7-én a törökök ellen fegyvert fogtak. Példájukat csakhamar a bosnyákok is követték s dalmát, szerb és montenegrói önkéntesek csatlakoztak hozzájuk.

A szultánnak 1875. december 12-én kelt reform-irádéja nem elégítette ki sem a fölkelőket, sem a hatalmakat; ez utóbbiak nevében gróf *Andrássy* Gyula, Ausztria és Magyarország külügyminisztere, december 30-án a szultán elé külön jegyzéket terjesztett. Őt pontban foglalta össze a legszükségesebb javításokat, pl. az adó bérbeadásának megszüntetését s azt a jogot, hogy a ráják földjeiket örökáron megválthassák. A szultán ezt is elfogadta, de a fölkelők, az oroszokban, szerbekben és montenegróiakban bízva, újabb követelésekkel állottak elő. Novemberben fölkeltek a bolgárok is, kikkel az oroszok elől 1865-ben odatelepített kaukázusi cserkeszek kegyetlenül bántak. A lázadók ellen küldött 10,000 básibozuk néhány nap alatt fölégetett 79 falut, levágott 15,000 bolgárt és világgá kergetett 80,000-et. Ugyanakkor a szaloniki csőcselék fényes nappal megölte a francia és a német konzulokat. Erre az 1872-ben alakult *hármás* (orosz, német, osztrák-magyar) *szövetség* 1876. május 13-án a berlini memorandumban megfenyegette a szultánt s Andrássy és a fölkelők reformpontjainak elfogadására szólította fel, mihez, Anglia kivételével, a párisi békéért kezeskedő hatalmak is csatlakoztak. Aznap azonban (május 30.), melyen a memorandumot át akarták adni, *Abdul-Aziz* szultánt (1861—76.) egy összeesküvés megfosztotta trónjától, június 4-én pedig életétől. Utódja és unokaöccse, *V. Murád*, amúgy is a *Midhat* basa (1825—84.) vezetése alatt álló reformpártra hallgatott. Már június 1-én tudatta népeivel, hogy alkotmányosan fog uralkodni; mikor azonban június 30-án Szerbia s pár nap múlva Montenegro is háborút izent, elméjének gyengesége miatt a reformpártiak augusztus 31-én őt is letették († fogságban 1904.) s helyébe öccsét, *II. Abdul Hamidot* (1876—1909) emelték. Akkor már *Abdul Kerim* szerencsésen harcolt a szerbek és az orosz önkéntesek ellen, október 31-én pedig szétszórta hadaikat Djunisznál (amiért magyar ifjak karddal tisztelték meg). Győzelmében Oroszország fenyegető jegyzéke s az orosz hadsereg mozgósításának híre állította meg.

A hatalmak képviselői december 23-án Konstantinápolyban békeértekezletre gyűltek össze és *Szavfet* basa ágyúörgések közt jelentette nekik, hogy ebben a pillanatban *Törökország az alkotmányos államok sorába lépett*. A szultán a törvényhozó hatalmat megosztja a szenátussal és a képviselőházzal; biztosítja a költségvetés évenként való tárgyalását és megszavazását, a vallásszabadságot s a hatóságok állandóságát. Ellenben a konferencia valósággal azt akarta, hogy európai gyámság alá helyezze Törökországot, megkértszerezze Montenegró területét s önkormányzatban részesítse Boszniát, Hercegovinát, Bulgáriát. A török nagytanács tehát *Midhat* basa, az új nagyvezér, elnöklete alatt kimondta, hogy inkább választja a halált mint a becsstelenséget. Visszautasította a követeléseket, mire a konferencia 1877. januárius 20-án félbenmaradt. *Midhat* basa egy hónap muva megbukván, a szultán, Anglia közbenjárására, március 1-én békét kötött a kimerült Szerbiával, de visszautasította a hatalmak londoni (március 31.) jegyzőkönyvét, mely leszerelésre, Montenegróval békére és a konstantinápolyi konferencia reformpontjainak teljesítésére intette. Az időközben összegyűlt *első török parlament* április 11-én elhatározta, hogy a háborút Montenegró ellen folytatja. Ebben az oroszok kihívást láttak; már 16-án szerződtek a románokkal, kik nekik területökön szabad átvonulást engedtek s azonnal megkezdték, de csak 24-én izenték meg a háborút. »Nem hódításra indulunk, szól az orosz sereghez aznap Nikolajevics Miklós nagyherceg és fővezér: segélyt viszünk elnyomott és meggyalázott testvéreinknek s megvédjük Krisztus vallását.« A szultán viszont kijelentette, hogy, ha kell, kibontja a kalifa és a szultán szent zászlaját s feláldozza életét a haza becsülete, jogai és függetlensége érdekében; mert nem akarhatta, hogy az Aja Sofián az oroszok kettős keresztje ragyogjon. Valóban kihirdette a szentháborút (dsihadot) s így a világ meglepetéssel tapasztalta, hogy a vallásháborúk kora még éppenséggel nem járt le. Az oroszok Európában s Ázsiában egyszerre, április 24-én, kezdték meg előnyomulásukat. A Kaukázusban a cserkeszek egy része föllázadt s a törökök Batumnál (május 11.) győzelmet arattak, Szuchum-Kalét pedig (május 14.) bevették, — azonban Lorisz Melikoff a kaukázusi hadsereg zömével Örményországra vetette magát. Megszállta Bajazidet, az Erzerumba vezető út kulcsát, május 18-án bevette Ardahánt, félévi ostrom után november 18-án elfoglalta Karsz várát s december 27-én körülzárta Erzerum várát, de hónapokon át nem boldogult vele.

Sokkal jobban érdeklődött a világ a *Balkánon* folyó küzdelmek iránt. Az oroszok 1877. április 24.—június 1. vonultak be Romániába, mely azonnal 50,000 főnyi hadsereget küldött a Duna mellékre. Midőn emiatt a törökök bombázni kezdték dunamenti várait, az országgyűlés május 22-én kikiáltotta *Románia függetlenségét*. Viszont a cár, akinek hadai egyelőre (június 22—27.) a románok nélkül keltek át a Dunán, Szisztovában már június 27-én szabadnak nyilvánította Bulgáriát. *Gurko* tábornok Tirnovából, honnan a Balkán négy hágójára vezető utak kiindulnak, már 17-én átkelt a Hain-kiőji hágón s másnap szétugrasztotta a Sipka-hágó déli kijáratát őrző török zászlóaljkat. A kozákok csakhamar Edirne és Filibe közelében portyáztak s úgy látszott, nyitva áll az útjuk egészen Konstantinápolyig. Időközben azonban *Mehemed Ali* átvette

a dunai hadak főparancsnokságát, az új seik-ül-izlám kibontotta a próféta zászlaját, a Viddin felől elősiető *Ozmán basa* pedig július 16-án megszállta és

292. ábra. Ozmán Nuri basa.

megerősítette Plevnát, honnan Szisztovát, Tirnovát s az oroszok egyetlen dunai hídját fenyegette. Alig 30,000 emberével és 54 ágyújával (július 20—21. és 26.) visszaverte a nagyobb számú oroszok támadásait. Július 31-én *Szulejmán basa* elől Gurko is a Sipka-hágóra vonult vissza, hogy megakadályozza a két basa seregének egyesülését. Szulejmán azonban augusztus 21-én megszállta a Sipkahágóban az oroszok hadállásától délre fevő magaslatokat s az oroszokat sakkban tartotta. A Lom és Jantra vidékén, néhány győzelmes csata után, szintén inkább védelemre szorított. Időközben az oroszok és románok, Károly román fejedelem parancsnoksága alatt, 9 hadosztályt vontak össze Plevna alatt. Lovcsa elfoglalása (szeptember 3.) után teljes erővel támadták Ozmán basát, ki a plevnai földvárban 45,000 emberrel, de csak 50 ágyúval védte magát 100,000 ember és 400 ágyú ellen. 11-én *Szkobeleff* oroszai elfoglalták a Zöldhegyet, a románok a grivicai erődöt; de másnap Ozmán Nuri basa Szkobeleff csapatait visszaűzte. Ekkor Szebasztopol védője, *Totleben* tábornok vette át az ostrom vezetését, Gurko pedig elvágta a déli török hadaktól Ozmán Nuri basát, aki tehát teljesen elszigetelve folytatta küzdelmét a 120,000 főnyi ostromló haddal, melytől 4—5 napi útra még 125,000 orosz állott. *Szulejmán basa*, ki Mehemed Alitól átvette a főparancsnokságot, november 19-től fogva több sikertelen kísérletet tett Plevna fölmentésére, mire, minden készletéből kifogyva, a hős *Ozmán basa* december 10-én, egy sikertelen kirohanás után, az ostrom 144. napján kénytelen volt magát megadni. A megsebesült hőst Miklós nagyherceg és tábornoka éljenzéssel és tapssal fogadta, a cár pedig személyesen adta vissza kardját. Plevna alatt körülbelül 35,000 orosz és román esett el.

A szigorú téllal nem törődve, az oroszok azonnal dél felé nyomultak. December 25—31. közt Gurko tábornok az Etropol-hágón másodszor is átkelt a Balkánon s 1878. januárius 2-án bevonult Szófiába. 9-én Szkobeleff és Radetzky tábornokok, rendkívüli fáradalmak után, *Wessel* basát 32,000 emberrel a Sipkahágó feladására kényszerítették s Gurko tábornok 16—17-én Filibe alatt megverte *Szulejmán* basát (akit ezért a haditörvényszék utóbb rangja elvesztésére s 15 évi várfogságra ítelt). Gurko, Radetzky és Szkobeleff hadai 20-án Filibében egyesültek, előhadaik pedig 30-án már a Fekete- és Marmara-tenger partjain álltak, Konstantinápolytól kétnapi járóföldre. Időközben a szerbek is fegyvert fogtak s elvették Nist és Pirotot, a montenegróiak pedig Antivarit s már Skutarit fenyegették. Ily körülmények közt a törököknek nagy áldozatok árán is békülniök kellett. Az edirnei fegyverszünetet (januárius 31.) március 3-án már követte a *san-stefanoi előleges béke*. Föltételei értelmében Szerbia, Románia és Montenegró teljesen függetlenek; Románia a termékeny Bessarabiát az oroszoknak

engedi át s kárpótlásul a törököktől az Aldunánál a posványos Dobrudsát kapja; Bulgária Kelet-Ruméliával és északi Macedóniával a töröknek adót fizet, de egyébként önálló fejedelemséggé alakul. Ázsiában Batumot, Karszot, Ardahánt, Bajazidot Oroszország kapja, melynek Törökország 640 millió rubel (1200 millió korona) kárpótlást fizet. Végre Bosznia és Hercegovina, a hatalmak kezesege mellett, önkormányzatot kap.

A cár ezt a békét márc. 17-én megerősítette, azonban azt a fenyegető angol-osztrákmagyar-román-török szövetséggel szemben mégis a hatalmak birálata alá bocsátotta. Ehhez képest a *berlini konferencia* (1878. jún. 13—júl. 13.) ötvennyolc pontban intézkedett Kelet jövődjéről. Biztosította Bolgárország önkormányzatát, keresztény kormányát és nemzeti védelmét, de fejedelmét a szultán hűbéresének nyilvánította. A Balkántól délre Rumélia néven új török tartományt alakított, de szervezetének megállapítását egy európai bizottságra hagyta. Kötelezte a portát Kréta 1868. évi szervezeti szabályzatának végrehajtására. Intézkedett a török-görög határ rendezéséről. Bosznia és Hercegovina megszállásával és kormányzásával Ausztriát és Magyarországot bízta meg. Montenegro, Románia és Szerbia függetlenségét elismerte s mindaháromban biztosította minden vallás szabad gyakorlatát. Montenegro Antivarit, Románia a Dobrudsát, a Duna deltáját s a Kigyó-szigeteket, Oroszország Bessarábiát s az ázsiai Karszot, Ardahant és Batumot, Perzsia Khoturt kapta. A konferencia Törökországot Örményországban reformokra kötelezte. A Dunát szabadnak nyilvánította s a Vaskapu szabályozását Magyarországra bízta.

III. »Szabadság a hó alatt.«

»Mielőtt más népeket szabadítnátok föl, előbb *magatokat* szabadítsátok föl«, felelték a horvát ifjak az utolsó török háború idején köztük izgató oroszoknak. Az orosz nép szintén jobban szeretne volna, ha a berlini kongresszus az ő számára is biztosítja a vallási és a politikai szabadságot s ha a cár nem a balkáni szlávok, hanem *saját* alattvalói boldogulásával törődik.

II. Sándor cár (1855—81.) úgy hitte, nem adhat addig alkotmányt Oroszországnak, amíg ennek társadalmát újjá nem teremti. 1861. március 3-án egyetlen tollvonással szabadított fel 47 milliónál több muzsikot (másfélmillió rabszolgacselédet, 24,700.000 kincstári és koronai s 21 millió más uradalmi »röghöz kötött« parasztot). Urak, parasztok nem voltak megalégedve a fölszabadí-

293. ábra. II. Sándor cár (1855—1881).

tás módjával, de remélték, hogy ez a korszakos esemény újjáalkotja az orosz nemzetet és társadalmat, s azért 1862. szept. 20-án a cárral együtt kegyeletesen ülték meg Oroszország fennállásának *ezredik* évfordulóját. A *lengyelek* azonban Kosciusko születésének századik évfordulóját s a grochowi csata emlékezetét ünnepelték. A kormány közülök 14.833 gyanúsát fogatott össze és katonáknak akarta besoroztatni az elégületleneket, tüntetőket, a szolgálat alól különben fölmentett tanulókat stb. Ezek közül sokan az erdőkre menekültek, csapatokba verődtek össze s harcoltak az üldöző katonasággal. A titkos forradalmi bizottság 1863. jan. 22-én föltétlenül felszabadította a jobbágyokat, de csak az orosz-lengyelországiakat hitta fegyver alá. Mint diktátor, eleinte *Mioszslavszkij*, márc. 10-től pedig *Langiewicz* vezette a fölkelést, de az oroszok elől már 19-én menekülnie kellett. A titkos forradalmi bizottság azonban tovább működött s fölkelésre bírta Litvániát is, melyet *Muraviev* csak félesztendő mulva »csön-desített le«: olyan kegyetlenségek közt, amiken egész Európa megbotráncozott. Kozákjai belovagoltak a templomokba is és kikorbácsolták onnan a nemzetöket sirató asszonyokat. Anglia, Ausztria és Franciaország ismételve figyelmeztették a cárt, hogy Lengyelországnak, az 1815. évi szerződés értelmében, alkotmányt kell adnia; a cár azonban kijelentette, hogy *házi ügyeiben* senkitől sem fogad el tanácsot vagy éppen rendreutasítást. 1863. március 31-én különben is önként elösmerte a tartományi *önkormányzatot* az egész orosz társadalmi szervezet jogos alapjának. Belátta, hogy az orosz állami hivatalnokok nem képesek megérteni a nép kívánságait; behozta tehát az önkormányzatot, hogy a tartományok gyűlésein maguk a nép képviselői nyilatkozhassanak. Az 1864. évi törvényben magának tartotta fenn a törvényhozás jogát és csak közigazgatási hatásköréből engedett át egyet-mást a tartománygyűléseknek, de mégis tett egy lépést az alkotmányosság felé. Országgyűlést azonban sohasem hitt össze s elsősorban a lengyelországi események mutatták, hogy csak az 1855-ben megbukott rendőrállamot akarja helyreállítani.

1863—4-ben Berg és Muraviev Lengyelországban és Litvániában rémítéssel uralkodtak. A titkos kormány elfogott tagjait kivégeztették vagy Szibériába száműzték; 114 »forradalmi« kolostort becsuktak, a keleti vallást erőszakosan terjesztették, az országot orosz hivatalnokokkal árasztották el, mindent orosz lábra állítottak, Lengyelországot tíz kormányzóságra s 85 kerületre osztották és *Visztula-tartomány* néven teljesen bekebelezték Oroszországba. IX. Pius pápa élesen tiltakozott a lengyel katolikusok elnyomása miatt, mire a cár azzal felelt, hogy 1866. dec. 4-én megsemmisítette a vele 1847-ben kötött konkordátumot. Mindamellett az ausztriai, magyarországi és balkáni szlávok a moszkvai szláv néprajzi kiállításon (1867. május 4.) a cárt mint szabadítójukat üdvözölték.

A *nihilisták* (ahogy »Új föld« című regényében Turgenyev nevezte a nemzeti reform híveit) II. Sándor trónralépése óta irodalmi úton, bölcselkedve ajánlgatták az orosz közélet javítását. 1876 óta azonban a legszélsőbb forradalom elveit, a meglevő állam, társadalom felforgatását, a »semmiből«, a »nihilből« való újjáteremtését hirdették. Annál veszedelmesebbek voltak, mennél kevesebben értették őket. Kezdetben megelégedtek volna azzal is, ha a cár

alkotmányozó nemzetgyűlést hí össze; de a kormány féktelen kommunistákat látott bennök, akik a köznépet az urak földjeinek felosztására izgatják. Már pedig, a cárról nem is szólva, európai Oroszország $\frac{1}{11}$ -része (490.000 km²), vagyis egy Franciaországnál is nagyobb terület, 325 palotával és kastéllyal, a cári család magántulajdona volt; a cárt tehát a földosztás vágya mint magánembert is a nihilisták ellen ingerelte. A balkáni népek felszabadítására induló cárnak egy tiszt Jassyban (1877. jun. 6.) szemébe mondta, hogy nekik Oroszország szabadsága kell. Öngyilkos lett, mikor el akarták fogni; de a kormány, attól tartva, hogy a háború idején forradalmat támasztanak, a 86 titkos társulat néhány tagját elfogatta s az elitétekkel kegyetlenül bánt el. Ekkor a nihilisták is a rémítés (terror) terére léptek. A hozzájuk nagy számban csatlakozó művelt nők közül Szasszulics Vera mindjárt az ítélet kimondása után való nap (1878. jan. 24.) lelötte Trepov szentpétervári rendőrfőnököt, mert a modern Gessler megkorbácsolatott egy tanulót, ki nem köszönt neki. Az esküdtszék Szasszulicsot fölmentette, a nép pedig kiszabadította a rendőrök kezéből. Bámulatosan terjesztett lapjaikban és a cár elé juttatott irataikban a nihilisták a lelkiösmeret, szólás, gyülekezés és sajtó szabadságát, a népképviselést, általános szavazatjogot, nemzetőrséget és önkormányzatot követelték. A cár majdnem diktátori hatalommal ruházta fel *Loris Melikov* tábornokot, ki a politikai üldözéseket enyhítette s a rendszer megváltoztatását javasolta.

II. Sándor, a reformoknak különben is barátja lévén, az alkotmány tervezetét sajtó alá adta; de, a forradalmi végrehajtó bizottság parancsa következtében, Petrovszkaja Zsófia a főváros nyílt utcáján bombavetéssel még aznap (1881. márc. 13.) megölte őt. Az új cár, *III. Sándor* (1881—94.), azonnal kijelentette, hogy a régi módon, *önkéntesen* fog uralkodni. Mindhalálig nevelőjének, *Pobjedonoscevnak*, a szent zsinat főkurátorának politikáját követte s a maga egyházi és világi mindenhatóságát állhatatosan védelmezte. Mestere hazugságnak tartotta az egész nyugati művelődést; megvetette azt a társadalmat, mely az egyéniséget betegesen fölmagasztalja; boldogságnak nevezte a tudatlanságot; a szlávok egyesítésénél, a keleti egyház általános uralmánál nagyobb nemzeti föladatot nem ismert; a nihilizmust, a forradalmi szellemet a panszlavizmus eszméivel akarta megölni s Rettenetes Iván Oroszországának újjáteremtésén dolgozott. Leghűségesebb munkatársa volt Ignatiev, Akszakov és Katkov. A nihilisták évekig hallgattak, mert vezetőik nagy része meghalt vagy Szibériában kínlódott. Az egyetemek önkormányzatát megszüntették, az iskolák látogatását korlátozták, a falusi iskolákat a pópáknak adták át, a munkások és szolgák fiai elől a tudományos pályákat elzárták. A zsidók kifosztását, legyilkolását túrték, letelepe-

294. ábra. III. Sándor cár (1881—1894).

désüket 1904-ig mindenképen gátolták, tömeges kivándorlásukat örömmel látták. A németeket, eszteket, letteket, finneket, lengyeleket vallásuk és nemzetiségök miatt zaklatták, orosz szóra fogták. Annál jobban feltűnt, hogy a zárkózott, ó-orosz nemzeti politikát folytató birodalom éppen a forradalmón alapuló Franciaországgal szövetkezett, ami különben csak III. Sándor cár halála (1894. nov. 1.) után jutott nyilvánosságra. Az új cár, *II. Miklós*, a zárkózottságnak véget vetett, a panszlavizmust nyíltan nem bátorította s a nyugati eszméktől nem iszonyodott. Az egységes orosz nemzeti állam kiépítését azonban tovább folytatta. A század végéig politikai okokból 4980 egyént végeztetett ki s ezzel a XIX. században Oroszországban összesen 33.294-re növekedett a politikai kivégzések száma.

Finnország alkotmányát, amelyet 1809. március 15-ike óta minden cár elösmert, 1894. nov. 3-án *II. Miklós* is biztosította ; 1899-ben azonban felfüggesztette az alkotmányt, 1901-ben feloszlatta a finn hadsereget, a finneket egyenesen az orosz hadseregbe soroztatta be, a tiltakozó bírák és hivatalnokok helyét oroszokkal töltötte be. Bobrikovot diktátori hatalommal állította a »nagyfejedelemség« élére ; 1902-ben megparancsolta, hogy 1905. újév napjától hivatalosan mindenütt az orosz államnyelvet használják s 1909-ben az alkotmányt eltörölte. Oroszország részére, az 1903. márc. 12-iki ukázban, *remélni* engedte ugyan, hogy az önkormányzatot az egész birodalomnak megadja, de ezzel nem csitíthatta le a reformpárt türelmetlenségét. Rövid idő alatt 12 politikai gyilkosság történt s áldozatul esett többi közt Bobrikov finn kormányzó és két belügyminiszter is (Szipjagin és Plehve). Időközben azonban *Witte* annyira rendbehozta a pénzügyeket, hogy a kormány fedezni bírta az óriási évi kiadásokat, melyek a folytonos fegyverkezés és a vasutak építése, államosítása következtében tíz év alatt 1040 millió rubelről 2071 millióra emelkedtek. A világ mint a béke művét üdvözölte a *szibériai vasutat*, mely tizennégy év alatt (1891—1904.) épült ki s rajta a Páris és Peking közt levő 12.268 km. utat nem egészen három hét alatt lehetett megtenni. Mivel a cár 1898. aug. 28-án különben is az *örök béke* biztosítására intette a hatalmakat, remélni lehetett, hogy ez a vonal gyorsítani fogja Nyugat és Kelet művelődésének kiegyenlítését. Japán azonban fegyvert fogott (1904. febr. 9.), hogy a vasútépítés ürügye alatt Oroszország újabb tért ne foglalhasson Kelet-Ázsiában. Diadalt diadalra aratva, 1905-ben békére kényszerítette Oroszországot. A béke eszközlője, *Witte*, most már meggyőzte a cárt, hogy, a nép örökös forrongásával szemben, a régi rendszert többé fenn nem tarthatja. *II. Miklós* tehát, hogy a nemzet bomlását s a birodalom részekre szakadását megakadályozza, 1905. október 30-án *alkotmányt adott Oroszországnak*. Megadta a vallás, szó, egyesülés és gyülekezés szabadságát, mint a polgári jogok alapjait ; megígérte az általános választójogot s a nép illetén képviselőit alapuló dumát törvényhozó testületnek nyilvánította. Nagy havazás volt akkor országszerte, de a szabadságból valami már mégis kilátszott a hó alól.

IV. Az új Balkán-államok.

II. Miklós cár a »távolabbi« Kelet ügyeivel foglalkozván, a mürzstegi vadászatokon 1903. okt. elején I. Ferenc József császárral és királlyal abban állapodott meg, hogy a »közelebbi« keleti kérdést bolygatni nem engedik. A berlini szerződést, mely sok tekintetben módosította a balkáni államok térképét, a magyar országgyűlés csak 8 hónap mulva, 1879. márc. 29-én cikkelte be (1879 : VIII. t.-c.), amidőn Ausztria és Magyarország hadai Boszniát már megszállták. Philippovich tábornagy ugyanis 1878. július 29-én 75.000 emberrel Törökországnak ezen legészaknyugatibb tartományába nyomult s aug. 19-én Sarajevót bevette. Egyideig még küzdenie kellett a fölkelők s a hozzájuk csatlakozott török katonák ellen, úgy hogy csak 179 tisztjének és 5006 katonájának halála árán hajthatta végre feladatát. Ekkor, felségjogának újabb kikötése mellett, 1879. ápr. 21-én a szultán felhatalmazást adott Novibazár megszállására is, ami már szeptemberben megtörtént. A megszállt területet Kállay Béni közös pénzügyminiszter (1882—1903.) európai módon szervezte és gyorsan felvirágoztatta. I. Ferenc József végre 1908. október 5-én a magyar királyok ősi jogán kiterjesztette rá felségjogát s 1910. februárius 17-én alkotmányt és tartományi önkormányzatot adott neki.

Míg Ausztria és Magyarország itt Nagy-Szerbia megalakulásának útjába állt, *Bolgárországot* orosz kormányzója, Dondukov-Korzakov herceg, orosz szellemen szervezte. Az 1879. febr. 23-án megnyílt első nemzetgyűlés éppen az ő előterjesztésére szabadelvű alkotmányt fogadott el s Bulgáriát alkotmányos örökös fejedelemségnek nyilvánította. Az alkotmányra Battenberg Sándor herceg június 9-én mint az első szabadon választott fejedelem esküdött meg. 1881-ben a nemzetgyűlés rendkívüli hatalommal ruházta fel, 1883-ban pedig, az oroszok katonai befolyásának megtörése végett, a fővezérletet is reá bízta. Midőn tehát Kelet-Rumélia 1885. szept. 18-án fölkelt s kikiáltotta a Bolgárországgal való uniót, Sándor fejedelem, a berlini konferenciával nem törődve, megszállta s Bolgárországhoz csatolta Kelet-Ruméliát. Törökországot és a hatalmakat megnyugtatóván, a Rumélia némely részét követelő Szerbiát egy két-hetes (1885. nov. 14—28.) háboruban megverte s 1886. márc. 8-án Bukarestben békére kényszerítette. Az unió megalapítóját és a szlivniczai győzőt ugyan az oroszbarát ellenzék ismételve (1886. aug. 8. és szept. 26.) lemondásra kényszerítette, a nemzetgyűlés azonban kilenc hónap mulva (1887. jún. 25.) az oroszellenes herceg Koburg Ferdinand magyar honvédhuszárhadnagyot választotta utódjává. Sztambulov miniszterelnök kiméletlenül elnyomta az orosz pártot, amiért buknia (1894. máj. 19.) és halnia (1895. júl. 18.) kellett, de legalább biztosította Bolgárország önálló fejlődésének eszközeit. Az 1908. október 5-én kikiáltott királyságot minden állam elismerte.

Szerbország fejedelme, I. Milán, a hatalmak jóváhagyása mellett, 1882. márc. 6-án királyi címet vett föl s országának 1889. jan. 2-án új, szabadelvű alkotmányt adott, de családi viszályai s a belső zavarok következtében már márc. 6-án lemondott fia, I. Sándor (1889—1903.) javára. Az új király 1893. ápr. 14-én az alkotmányt felfüggesztette, 1897-ben a bolgárokkal és görögökkel

Makedónia esetleges felosztására szövetkezett, erőszakoskodása és szerencsétlen házassága miatt azonban az összeesküvő katonák 1903. június 11-én Draga királynéval együtt meggyilkolták s a kiirtott Obrenovicsok trónjára Karagyorgyevics Pétert ültették.

Montenegro 1910. augusztus 28-án királyi címmel tisztelte meg Nikita fejedelmet, ki akkor ünnepelte trónralépésének ötvenedik évfordulóját.

Románia 1881. március 26-án királysággá alakult s május 22-én megkoronázta Hohenzollern Károlyt s feleségét, Erzsébetet. Az uralkodóház, német létére, csakhamar egybeforr a nemzettel. A királyné, írói nevén Carmen Sylva, egész Európával megösmertette és megkedveltette a román mondákat s a nemzeti nyelv, irodalom, tudomány, viselet stb. megbecsülésében maga járt elől jó példával. A király az állam belső erejének, közgazdasági életének, műveltségének növelésére fordította fő gondját. Sok körülmény zavarta munkásságának sikerét, pl. a magyarok ellen való izgatás (melyet az 1891-ben alakult Liga indított meg), a zsidók üldözése, az egyházpolitikai bonyodalom (midőn a zsinat Ghennadie metropolitát letette), továbbá a parasztok ismételt fölkelése. Azonban a király, a törvényhozás és társadalom a függetlenségi nyilatkozat huszonötödik (1902. május 23.) s a két fejedelemség uniójának ötvenedik évfordulóján (1909. febr. 6.) önérettel hivatkozhatott az ország biztos és meglepő fejlődésére s az európai államok sorában kivívott helyzetére.

Görögország a függetlenségi háború befejezése óta békében élt Törökországgal, de csak idő kérdésének tartotta, hogy — a panhellenizmus szellemében — ennek görög területeit magához csatolja. Athén 1835-ben ismét a görögök fővárosa, 1837-től fogva az athéni egyetem a görög tudományosság középpontja lett. 1848-ban egyes rajongók már a bizánci görög császárság helyreállításáról álmodoztak s 1854-ben, az orosz-török háború idején, ennek megvalósítására föl is lázították Epeirost, Thessaliát és Makedóniát. A franciák és az angolok megszállották, hogy a háborútól visszatartsák Görögországot, melyet csak 1857. febr. 27. hagytak oda. A görögök a sikertelenségért s a rossz pénzügyi helyzetért Ottó királyt s németjeit okolták, tehát 1862-ben elűzték s 1863. márc. 30-án I. György néven egy dán herceget választottak királyukká. Az angolok 1864. május 5-én önként átengedték nekik a Jóni szigeteket, mire 1866-ban a krétaiak is fölkeltek a törökök ellen, hogy György alatt Görögországgal személyes unióban egyesüljenek. Ezt ugyan a hatalmak közbelépése (1869. jan. 9.) megakadályozta, de Krétáról a görögök sohasem mondtak le öszintén. Nem érték be Thessaliával és az Artai öböl környékével sem, amelyet a szultán, a nagyhatalmak közbenjárására, 1881-ben háború nélkül engedett át nekik. A krétaiak újabb fölkelése miatt 1897. április 10-én végre kitört a görög-török háború. A törökök Edhem basa vezetése alatt minden ponton győztek, Thessaliát visszafoglalták, egy hónap alatt (a május 20-i fegyverszünettel) véget vetettek a háborúnak, de csak dec. 4. kötötték meg a végleges békét, mely a görögöket súlyos hadikárpótlás (4 millió török font) fizetésére kényszerítette. Mindamellett, a nagyhatalmak fenyegető magatartása következtében, a szultán 1898. végén visszahíttá csapatait Krétából s fennhatóságának fenntartása mellett György hercegnek, a görög király kisebbik fiának, kormányára bízta a szigetet, mely a következő

évben már népképviseleten alapuló alkotmányt fogadott el. Görögország területe ekként a hellének ősi erényei nélkül is folytonosan növekedett, azonban a sok mozgósítás, beruházás és hibás gazdálkodás nagyra növelte az államadósságot. Mindamellet az ország fejlődik s pl., amire Periandros és Nero császár óta annyian gondoltak, 1893-ban végre (még pedig a magyar Türr István és Gerster Béla tervei szerint) elkészült a korinthosi csatorna. Az angol, francia, amerikai, német kormányok Athénben intézeteket alapítottak a görögök klasszikus korának kutatására. A vitás származású görögök annyira beleélik magukat a klasszikus hellének szellemébe, hogy annak biztosítására az egyetemes történelemben páratlanul álló fölkeléseket támasztanak: pl. 1901-ben amiatt, hogy Theotokis miniszteriuma Pallisszal az újszövetségi szentírást ógörögből újjöröggre (a nép nyelvére) fordíttatta, 1903-ban pedig azért, mert Aischylos Oresteiáját, Olga királyné kívánságára, a színészek újjörög nyelven adták elő.

A török birodalom 1878 után nem fejlődhetett, mert a hatalmak beleszóltak legbelsőbb ügyeibe is. Elhitették a szultánnal, hogy népe éretlen az alkotmányos életre s az 1876. évi alkotmány felfüggesztése után mindenféle, néha ugyancsak ellenmondó reformok megadására buzdították. Felosztását olyanformán készítették elő, mint valaha a Lengyelországét. Az eladósodott országot gazdasági tekintetben szintén gyámságuk alá vették. Afrika történetébe tartozik, hogy az ango-

295. ábra. Erzsébet (Carmen Sylva) romániai királyné.

lok pénzügyi fondorlatokkal miképpen forgatták ki Egyiptom birtokából s a franciák, béke idején, miként fosztották meg Tunisztól. Magában Európában és — hatalma forrásában — Ázsiában a makedóniai és az örmény kérdés örökös bolygatásával zaklatták. Makedóniára a görögök és a bolgárok tartottak jogot. Ez utóbbiak Szófiában (1895.) középponti bizottságot alakítottak, melynek az a legközelebbi célja, hogy a szultán Makedóniát keresztény kormányzósággá alakítsa, külön nemzetgyűléssel; a távolabbi cél pedig az, hogy ez a nemzetgyűlés, Kelet-Rumélia módjára, kimondja a Bolgárországgal való egyesülést. A hatalmak a szultánnál sürgették ugyan a reformokat, de gátolták a nyílt fölkelés kitörését s tanácsukhoz képest a szultán 1903 végén egy olasz tábornokot állított a makedóniai rendőrség élére. Az örmény kérdés szintén ismételve fenyegetett európai

háborúval. A perzsák, oroszok és törökök közt háromfelé osztott Örményország lakosai nem tartották lehetetlennek, hogy legalább a törökök uralma alól szabadulhatnak. Egyelőre a berlini konferencián megígért reformok végrehajtását s a kurdok rablásainak megakadályozását sürgették. 1887 óta a forradalmi bizottságok annyira izgattak, hogy az örmények és a törökök már a templomokban is összeverekedtek, mire a szultán Örményországot 1890. jul. 10. ostromállapotba helyezte s néhány fölkelőt kivégeztetett. Midőn a forrongás Örményországból és Kis-Ázsiából Sziria és Törökország egyéb vidékeire is elterjedt, a mohammedánok utcákon, templomokban, házakban az örményekre rontottak s egyetlen egy évben 25.000-et gyilkoltak le közülök. Ilyen tömeges lincselést a Levante (Kelet) Mithridates óta nem látott. Anglia fenyegetőzött, de Oroszország—Örményország egy részének ura — hallgatott s így az újabb keleti háború elmaradt. Az európaiak folytonos gyámkodását megunván, a törökök 1908. július 24-én s a perzsák 1909-ben kikiáltották az *alkotmányt*, ellenszegülő uralkodóikat elkergették s ezzel megkezdődött a mohammedánok reneszánsz-korszaka.

Százan és ezren ismételték mostan már *Kemál bejnek* (1837—1888.), Rodosto nagy fiának, szavaival, hogy »ha a zsarnokság az egész világra kiterjesztené is otromba karjait, érzem, meg tudnám semmisíteni. Ezért a szent célért szívesen áldozom fel életemet. Mikor indulunk, mikor szabadítjuk meg a világot a zsarnokoktól, ezeknek az átkozott fenevadaknak terhétől?« S Kemállal, kinek neve tökéletességet jelent, mindegyre több mohammedán hitte, hogy »el kell jönnie annak az időnek, mikor minden nép legfőbb vallása a hazaszeretet lesz«.

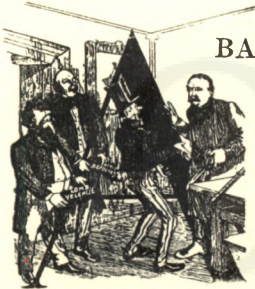
Országos Széchényi Könyvtár

XI. FEJEZET.

UNIÓ ÉS DUALIZMUS.

I. Olaszország egyesítése.

A megtépett szárnyú frakkból csak zsinóros, pitykés spenci lehet. (Egykorú magyar gúnykép.)

BALKÁN FÉLSZIGET politikai egysége bomladozott, az Apennini félszigetét helyreállt; mintha teljesednék a két terület világtörténelmi végzete, hogy egységesek egy és ugyanazon időben nem lehetnek. *Mamiani* római miniszterelnök már 1848. június 9-én megmondta az első római parlamentben, hogy »a népek történetében vannak oly ünnepies pillanatok, melyekben a *nemzeti szellem* annyira átlengi és meghatja őket, hogy . . . egy gondolat száll meg minden lelket; egy érzelm uralkodik a szívekben, egy és rendíthetetlen határozatra szánják el magukat. Ez a gyors, bátor és csodákat gyümölcsöző egyetértés még azokban is bámulatot

kelt, akik részt vesznek benne; és szent lelkesedéssel ragadja őket, hogy hangoztassák azokat a hatásos és jelentőséges szavakat: Isten akarja!« Az 1848 és 1849. évi kísérletek meghiúsultak, de Piemont és uralkodócsaládja, a Savoyai ház, azután sem mondott le az egyesítés reményéről. Első sorban Ausztriával kellett elbánni, mely 1815 óta egyes, hozzá nem tartozó olasz területeken (Parmában, Modenában, Toscanában) is osztrák katonaságot tartott. Mazzini szerint ugyan ezt »Olaszország maga is megteszi« (*l' Italia farà da se*), Piemont azonban belátta, hogy egymaga nem köthet ki akkora hatalommal s így Franciaország segítségét kereste. *III. Napoléon* 1856-ban valóban meghitta Piemontot a hatalmak párisi kongresszusára s ott már csak azért is szóba hozta az olasz kérdést, hogy bosszantsa Ausztriát, mely a krími hadjárat idején elszigetelte magát a nyugati hatalmaktól. *Napoléon* független, de nem egységes Olaszországot akart.

I. Ferenc József 1856. nov. 25-én körútra indult, hogy olasz tartományait megnyugtassa. Radetzkyt nyugalmazta s helyébe öccsét, Miksa főherceget nevezte ki a lombard-velencei királyság főkörmányzójává. *Vittorio Emanuele* senkit sem küldött a császár üdvözlésére s a torinoiak éppen akkor határozták

el, hogy a lombardokkal közösen vívott legutóbbi szabadságharcuk emlékére márványszobrot állítanak. A lombardok közt is gyűjtöttek, hogy Alessandria várába száz új ágyút vegyenek, a lapok pedig élesen támadták a császárt. Cavour a panaszkodó osztrák követet felszólította, hogy, ha császára sértve érzi magát, a spanyol és francia uralkodók módjára indítson sajtópert, mert az olaszok tisztelik alkotmányukat s nem hozzák be az előleges cenzurát. Erre 1857. márc. 17-én a két ország diplomáciai összeköttetése tíz évre megszakadt. Az olasz *Orsini* párisi merénylete (1858. jan. 14.) Napoléont is arra készítette, hogy most már csakugyan foglalkozzék Olaszország fölszabadításával, ami nemcsak hírét, hanem európai befolyását is növelné s egyuttal a belső ügyekről másfelé térítené a franciák figyelmét. *Cavour* gróf (Camillo di Benso, 1810—61.), a hirlapíróból lett piemonti miniszterelnök, Plombièresben Napoléonnal, 1858. jul. 21-én, végre is megkötötte a szövetséget, melynek értelmében Lombardiát és Velencét az osztrákoktól közös erővel elveszik és Piemonthez csatolják, Piemont Franciaországnak engedi át Savoyát és Nizzát s eljegyzik a király leányát, Klotildot, Napoléonnal, a »vörös« herceggel. 1859. jan. 1., az újévi tisztelgések alkalmával, Napoléon már figyelmeztette az osztrák követet, hogy érzelmei nem változtak ugyan a császár iránt, a két kormány azonban többé nem él a régi jó egyetértésben; pár nap múlva pedig — a parlament megnyitásánál — Vittorio Emanuele jelentette ki, hogy nem maradhat érzéketlen azok iránt, kik Olaszország annyi részéből kérnek tőle segítséget. A parlament 50 millió lira rendkívüli költséget szavazott meg, mire Ausztria a Ticinonál megfigyelő sereget vont össze, ápr. 19-én ultimatumot intézett Piemonthez és, a tagadó válasz következtében, gr. *Gyulay* Ferenc tábornagyot 29-én 110.000 emberrel Piemont megtámadására küldte. Ausztriának tartalékban s a várakban még 100.000 embere volt; velök szemben 60.000 piemonti és 120.000 francia állott. A piemontiak csalódtak a nápolyi Bourbonokban s a franciákon kívül csupán *Garibaldi* (1807—82.) önkénteseiben s a magyarok esetleges fölkelésében bízhattak. A hadjárat voltaképpen a montebelloi ütközettel (május 20.) kezdődött, melyben az osztrákok önként odahagyták a csatát. Tíz nap múlva az olaszok és franciák Palestronál győztek; Vittorio Emanuele ez alkalommal, bátorsága előismeréséül, az algiri zuávok *káplárnak* kiáltották ki. Az osztrákok a Ticino mögé vonultak, de a szövetségesek a turbigoi és buffaloriai hidak elfoglalása (jun. 2—3.) után ide is követték és *Magenta* mellett 4-én megverték őket. A győztes Mac Mahont Napoléon utóbb magentai herceggé nevezte ki, az olaszok pedig 1862-ben emléket állítottak a csata helyén, hol 4000 szövetséges és 6000 osztrák esett el. Másnap Gyulay folytatni akarta a harcot, de gróf *Clam-Gallas* altábornagy kijelentette, hogy a hadsereget csak a lehető leggyorsabb visszavonulással lehet megmenteni a megsemmisüléstől. Így Napoléon 7-én ellenállás nélkül vonulhatott be Milanóba.

»Ma csak katonák legyetek — szólt kiáltványában az olaszokhoz — hogy holnap egy nagy ország szabad polgárai lehessetek.« Junius 16-án Gyulaytól a fővezérletet I. Ferenc József vette át (oldalán Hess tábornaggyal). A három uralkodó *Solferino* és *Cavriana* közt junius 24-én 14 órahosszat tartó csatában mérkőzött meg egymással. »Nagy csata, nagy győzelem«: jelentette Napoléon lakonikus távirata. A lipcsei és waterlooi ütközet óta Európa nem látott véresebb

harcot ; 160.000 szövetségesből 17.000 és 150.000 osztrákból 22.000 esett el vagy sebesült meg. Ez vezette a hatalmakat utóbb (1864. aug. 22.) a genfi konvencióra, melyben a sebesültek nemzetközi ápolásáról és a táborig kórházak semlegességéről gondoskodtak. Az olaszok utóbb (1893.) muzeumot állítottak a solferinói S. Martino-dombon, ahol Benedek tábornok a legvitézesebbül verte vissza rohamait. Hét hadjáratuk legdicsebb helyének ezt a dombot tartván, éretáblákon ennek muzeumában nevezték meg azt a 650.000 olaszt, aki részt vett az Olaszország egységéért vívott különböző harcokban. Solferinonál azonban csak ez a hadjárat ért véget. A francia és az osztrák császárok Villafrancában július 11-én találkoztak. Másnap kötött fegyverszünetelők értelmében Ausztria (Mantova és Peschiera kivételével) lemondott Lombardiáról III. Napoléonnak, ez pedig Vittorio Emanuelének javára. Olaszországot, IX. Pius pápa tiszteletbeli elnöksége mellett, szövetséges állammá alakítják, melynek az osztrák uralom alatt maradó Velencei királyság is tagja lesz. A császárok a legsürgősebb reformok behozatalára kérik a pápát. A toscanai nagyherceg és a modenai herceg visszatérhetnek országukba. A fölkelés részesei közbocsánatot nyernek. Franciaország hadikárpótlásul Nizzát és Savoyát kapja.

296. ábra. Cavour gróf (1810—1861).

Az olaszok olybá tekintették a villafrancai fegyverszünetet, mint majdnem kétszázada a magyarok a vasvári békét, mert a haza fölszabadításának küszöbén kötötte meg kezöket. Ők sem nyugodtak meg benne, hogy róluk, de nélkülök így rendelkezzenek. *Farini*, Piemont modenai királyi biztosa, kimondta, hogy »mi nem írtuk alá a villafrancai szerződést ; nekünk az hitvány rongyos papiros. Előre Olaszország csillagával!« A *zürichi béke* után (1859 november 10.), az általános elkeseredés láttára, Napoléon lemondott ugyan az olasz szövetséges állam gondolatáról s az elüzlött fejedelmek visszahelyezéséről, de nemcsak megcsönkította az olasz területet Nizzával és Savoyával, hanem Piemontot is a lombard-velencei államadósság $\frac{3}{5}$ -ének átvállalására kényszerítette. Modena, Parma s Romagna már november 30-án azzal válaszolt, hogy, *Farini* diktátorsága alatt, Emilia néven egyesült, 1860 március 18-án pedig Piemonthoz csatlakozott. Ezt tette március 22-én Toscana is, melynek *Ricasoli* volt a diktátora. Most tehát, március 25-én, *Vittorio*

Emanuele megalakította az olasz királyságot és április 2-án Torinóban megnyitotta annak első parlamentjét. »Ez a haza — szölt akkor — többé nem a rómaiak és nem a középkoriak Itáliája; most már nem az idegen nagyravágyások nyílt mezejének, hanem az olaszok Olaszországának kell lennie.«

297. ábra. Vittorio Emanuele olasz király (1860—1878).

Megmozdult végre Dél-Olaszország is: Róma, Nápoly és Sicilia, melyekre Cavour idáig nem hathatott. Vittorio Emanuele szövetséget ajánlott II. (Bourbon) Ferenc nápolyi királynak, hogy két alkotmányos királyságra osszák Olaszországot. — Azonban 1860 április 4-én kitört a forradalom Palermóban, 13-án megfosztotta trónjától II. Ferencet és előbb írta zászlajára Olaszország egységét mint maga Vittorio Emanuele, akit királynak óhajtott. A király ugyan előbbrevalónak tartotta hadserege szervezését, hogy Velencét

elfoglalja, de *Garibaldi* május 5-én tudatta vele, hogy a sicíliai szenvedők kiáltására megsegíti a nápolyi királyság 11 millió lakosát. Aznap 1062 olasz és 5 magyar önkéntessel 2 gőzhajón valóban elindult Genovából, május 11-én Sicília nyugati részén, Marsalában (»a marsalai ezer«) kikötött s 14-én, Vittorio Emanuele nevében, mint diktátor vette át a sziget kormányát. II. Ferenc most már (június 25.) alkotmányt adott népeinek, a milazzoi döntő csata után azonban másnap (július 21.) lemondott Siciliáról. Vittorio Emanuele magánlevélben kérte Garibaldit, hogy ne keljen át Nápolyba; a hős azonban *későbbre* ígért neki engedelmisséget. Reggioni győzelme után szeptember 7-én egymaga, bérkocsin vonult be Nápolyba, honnan II. Ferenc Gaetába menekült. Ugyanaznap Cavour felszólította a pápát, hogy oszlassa föl idegen seregét, mellyel a nép akarátát lenyűgzi; 10-én pedig hadüzenet nélkül küldte ellene Cialdinit, aki castelfidardo-i győzelme után Anconánál a pápai sereggel letétette a fegyvert s Umbriát és a márkákat Piemonthoz csatolta. Rómát francia helyőrsége miatt oldalt hagyván, október 9-én a nápolyi királyság területére nyomult. November 1-én bevette Capuát s a nápolyi kir. csapatokat a pápa területére szorította, hol azokat a pápai katonák lefegyverezték. Mialatt II. Ferencet Gaetában ostromolta, a nép szavazata szentesítette a foglalást és Vittorio E. november 7-én diadalmenetben vonult be Nápolyba. Garibaldi kérte ugyan diktátorsága meghosszabbítását, de a király nem teljesítette kérését, mert attól tartott, hogy hatalmát Róma megtámadására használná, mi francia háborút vonna maga után. A hős tehát vonakodás nélkül átadta hatalmát s, mint egy Cincinnatus, Fabricius, vagy Washington, zúgolódás nélkül tért vissza mezei jószágára (Caprera szigetére).

Anglia már október 30-án elismerte a nápolyi királyság beolvasztását, Franciaország is kijelentette, hogy nem avatkozik be, a keleti hatalmak pedig a varsói találkozáson nem tudtak megegyezni közös eljárásban. II. Ferenc tehát sehonnan sem kapván segítséget, Rómába menekült, Gaeta pedig aznap (1861. februárius 13.) megadta magát Cialdininek. A torinói parlament mostan, március 18-án, *Moriana* gróf indítványára, »Isten kegyelméből s a nép akaratából« Olaszország királynak kiáltotta ki Vittorio Emanuelét. Már is 21 millió alattvalón uralkodott s még csak Velence, az egyházi állam és a kis San-Marino köztársaság nem tartozott királyságához. (Ez utóbbi 1862 március 22-én helyezkedett védelme alá.) A parlament *Rómát* jelölte ki fővárosul; amit Cavour csak abban az esetben helyeselt, ha Franciaország nem ellenzi s ha megoldhatják azt a nagy kérdést, az egyház a szabad államban miként legyen szabad. Most is Anglia volt az első, mely március 30-án elismerte az olasz királyságot. Az új állam adóssága azonban — a régieknek átvételével — három milliárd lirára növekedett s a hadi, tengerészeti, közigazgatási stb. költségek emelkedése következtében az évi hiány 300 millióra rugott. A köztársaságiak s az elűzött fejedelmek egyaránt fenyegették az olasz királyság lételét, a nápolyi szökött katonák rablóbandái (brigantaggio) pedig annak a nyugalmát. Ilyen körülmények közt *Cavour* anélkül halt meg (1861. június 6.), hogy újabb kísérletet tehetett volna az egység kiépítésére; utódai pedig — *Ricasoli*, majd *Rattazzi* — a franciák miatt nem mertek mozdulni.

De csakhamar újra fölharsant *Garibaldi* himnusza:

»Megnyílnak a sírok, kikelnek az árnyak,
A vértanúk, íme, csatasorba állnak.
Kezökben a fegyver, fejök díszre repkény,
Szívökbe' csak egy fény: Itália ég
... Itália rajta, most, vagy soha! Űzd el,
Most, vagy soha Űzd el mind az idegent!«

Garibaldi a kormány aggodalmaival a nép szabadságának jogát állította szembe. Dalaiban a magyar nép is tőle várta szabadulását. A caprerai remete valóban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Dalmácián s a Balkánon át segítséget vigyen a magyaroknak s őket az osztrákok ellen fölkelésre bírván, megkönnyítse Velence visszafoglalását. A kiszámíthatatlan népvezér azonban váratlanul Sziciliában termett, Palermóban — a franciákkal nem törődve — 1862. június 29-én fegyverre szólította a népet s kiadta a jelszót, hogy: »Roma o morte!« (Róma vagy a halál!) Cataniából augusztus 24-én átkelt a félszigetre, 29-én azonban Aspremontenál a királyi hadak megsebesítették és elfogták. A *Rattazzi*-kormány tehát igazolhatta magát a külföld előtt, hogy nem áll összeköttetésben a forradalommal; de a közvélemény ereje, mint a nemzeti ügy árulóját, elsöpörte. *Farini* és *Minghetti* szabadelvű új minisztériuma

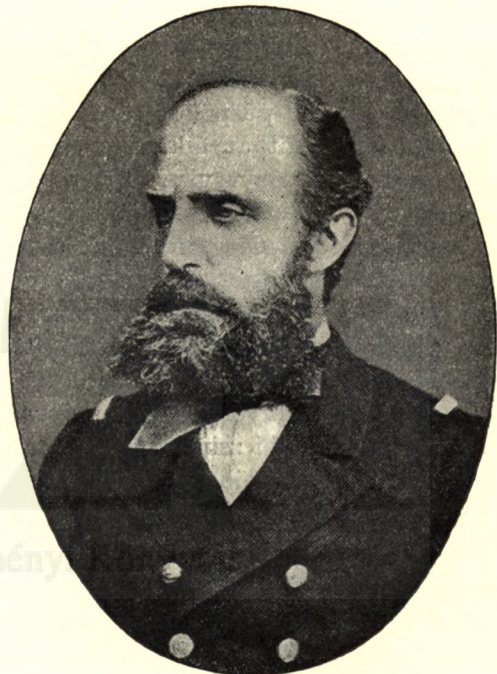
298. ábra. Giuseppe Garibaldi (1807–1882).

dec. 20-án megengedte, hogy Garibaldi visszatérjen Caprerára. »Ő az egyszerűségnek megtestesült evangéliuma — írta onnan lakótársa, gróf Teleki Sándor. — Legjobb a jók között, legbátrabb a bátrak között, de mindenekfölött a legegyszerűbb. Sohasem beszél magáról; ő sohasem csinált semmit; mindazon csodákat *mi* csináltuk az ő közreműködésével. Koldússzegény, de erényben dúsgazdag.« A kormány nem bánta, ha izgat is, csak sereget ne gyűjtsön Róma és Velence visszafoglalására. Napoléon különben az 1864 szeptember 15-i párisi szerződésben megígérte, hogy két év alatt visszahívja hadait Rómából, ha a király a szentatya jelenlegi területét nem támadja meg, nem akadályozza a pápai hadsereg szervezését, a régi egyházi állam adósságainak megfelelő részét magára vállalja és székhelyét Torinóból máshova teszi át. A parlament október 24-én nem Nápolyt, hanem Firenzét jelölte ki új fővárosul, de abban a reményben, hogy néhány esztendő múlva úgyszólván Rómában folytathatja tanácskozásait. »Ne kísértsék az Istent! — jegyezte meg IX. Pius. — Egy száműzött pápa a világ uraira és fiaira mindig veszélyesebb mint egy teljes dicsőséggel és tisztelettel körüvezett pápa.« *Napoléon* azonban már 1865. novemberében kezdte a csapatok hazaszállítását és 1866 december 12-én az utolsó francia ezred is odahagyta Rómát. Aznap szabadult meg Olaszország, annyi szenvedés után, az *idegenektől*, mert az osztrákok már előbb odahagyták.

Olaszország ugyanis Poroszországgal 1866 április 20-án szövetkezett Velence elfoglalására; visszautasította tehát Ausztria május 5-i ajánlatát, mely szerint, az osztrák-porosz háborúban való semlegessége jutalmául, Velencét kardcsapás nélkül megkapná. Olaszország, mint Poroszország szövetségese, június 20-án megizente a háborút Ausztriának és 23-án 240.000 emberrel támadt a várnégyszögben levő 82.000 osztrákra. Másnap (június 24.) *Albrecht* főherceg Custozánál fényes győzelmet aratott Lamarmorának majdnem kétszeres erején. Június 30-án már *Albrecht* kelt át a Minción, de július 4-én a császár hazarendelte, hogy a csehországi vereségek következtében fenyegetett Bécsset mentse. Velence szárazföldje ekként kiürülván, az olaszok július 8-ika óta egyremásra megszállották annak védtelen városait. Szívesen vállalkoztak volna Tirol déli olasz részének, a Trentinonak elfoglalására is, de Poroszország kijelentette, hogy ebben nem segíti őket. A tengeren különben is nagy vereséget szenvedtek, mert *Lissa* szigeténél július 20-án *Tegetthoff* egyórai heves küzdelem után tönkretette *Persano* erősebb hajóhadát. A porosz háború veszteségei és Napoléon közbenjárása mégis rábirták Ausztriát, hogy Cormonsban augusztus 12-én fegyverszünetet kössön az olaszokkal. Aznap, augusztus 24-én, amelyen békére lépett a poroszokkal, egy külön szerződésben Velencét, ígéretéhez képest, Franciaországnak engedte át. Ezzel épp úgy megalázta Olaszországot, mint őt alázták meg a magyarok Világosnál, midőn az orosz és nem az osztrák hadak előtt tették le fegyvereiket. A mindig megvert ellenség helyett mindakét esetben annak szövetségese kapta meg a vitás területet, amelynek megtartására a szövetséges nem gondolt sem itt, sem ott. Különben Ausztria és Olaszország október 3-án Bécsben külön békére lépett, melyben az Isonzót tették a két ország határává. Olaszország átvette Ausztriának Velencére eső államadósságát s 35 millió forint kárpótlást fizetett az el

nem szállítható hadi fölszerelésekért. Október 9-én az osztrákok kivonultak a várnégyszögből, 16-án pedig Velencéből, melyet *Lebeuf* francia tábornok már 19-én átadott az olaszoknak. 22-én a velencei nép 647.315 szavazattal (69 ellen) kimondta, hogy az egységes Olaszországhoz csatlakozik. Az olasz király november 7-én a lakosság riadó lelkesedése és százezer idegennek testvéries üdvözlete mellett vonult be a lagunák városába.

Az olaszok ennél csak a Rómába való bevonulásnak örülhettek volna jobban. IX. *Pius* pápának 3½ millió helyett már csak 900.000 alattvalója volt, de az a négyszáznál több püspök, aki Szent Péter és Pál apostolok halálának tizennyolc százados emlékünnepe (1867 június 29.) Rómába gyűlt, a világi hatalom fenntartása mellett nyilatkozott. Amikor *Garibaldi* 200 vörösinges önkéntessel 1867 szeptember 27-én ismét elindult Róma elfoglalására, a franciák október 13-án újból megszállották Rómát s Mentaná-nál (november 3.) visszaverték a garibaldistákat. Ez a megszállás Napoléont, a fenyegető porosz háború esetére, két olyan szövetségestől fosztotta meg, mint Ausztria és Olaszország. Maga a pápaság is újból megmutatta erejét. A Rómában 1869 december 8-án megnyílt (a trienti óta első) zsinatra a Földnek mind a 921 püspöke közül 683 jelent meg, úgy hogy a főpapok sohasem voltak együtt nagyobb számban. A pápa egyházfői tekintélyét föltétlenné tették 1870 július 18-án az egyházi

299. ábra. Tegetthoff Vilmos tengernagy
(1827—1871).

alkotmány elfogadásával, különösen annak kimondásával, hogy hitágazatok dolgában a pápa, mint az egyház legfőbb tanítója, nem tévedhet, vagyis csalhatatlan; egyuttal szabatosan meghatározták az egyháznak az államhoz való viszonyát. Ez a viszony Európaszerte elmérgesedett, mert a legtöbb katolikus állam a középkori pápaság reneszanszára való törekvést sejtette benne. Az osztrák császár érvénytelennek nyilvánította a pápával 1855 augusztus 18-án kötött konkordátumot, a magyar király a zsinat határozataival és a pápa leirataival szemben a tetsvényjogot (*jus placeti regii*) érvényesítette; Franciaország, mely éppen a csalhatatlanság kimondására következő napon (július 19.) izent háborút Poroszországnak, július 31-én csapatait hazarendelte Rómából, mire öt olasz hadtest a 8000 pápai katonától szeptember 20-án elfoglalta Rómát. Ez a szeptember huszadika (*venti settembre*) a keresztény katolikus világ fővárosát egyuttal egy nemzeti állam fővárosává tette. Az olasz király

ugyanis az október 2-iki népszavazat alapján 9-én bekeblezte az egyházi államot; saját szavai szerint: »a nehéz vállalatot befejezván, a *haza megalkult*. Róma neve, a legnagyobb, mely emberi ajkon hangzik, ma Olaszország nevével egyesül«. A pápa, a foglalás szerzőivel és eszközlőivel együtt, november elsején kiiktatta ugyan, de a király december 31-én bevonult a Quirinaleba. 1871 februárius 3-án szentesítette azt a törvényt, mely *Rómát tette Olaszország fővárosává*, május 13-án pedig megerősítette a garancia-törvényt, mely a pápának az államhoz való viszonyát szabályozza. Eszerint a pápa személye szent és sérthetetlen; a királyság területén fejedelmi tiszteletben részesül; test- és palotaőreit teljes számban megtarthatja; az államtól évi 3,225.000 lira ellátást (dotációt) kap; lakásul a vatikáni és lateráni palotákat nyeri. Lelki tisztének végzésében teljesen szabad; követeket küldhet és fogadhat; a világ minden püspökével a kormány beavatkozása nélkül közlekedhetik. A többi hat pont az állam és egyház viszonyát szabályozza. A pápa május 15-én ezt a törvényt visszautasította, jogait fenntartotta, de fogolynak tekintette magát a Vatikánban. Pápasága huszonötödik évfordulóján (1871 jun. 16.) mégis megáldotta Olaszországot, »ezt az annyi mártir vérével áztatott, minden időben annyi szentnek példájával megdicsőített földet«. *Vittorio Emanuele* 1878 januárius 9-én s *IX. Pius* 1878 februárius 7-én gyorsan követték egymást a halálban. Utódaiknak: *I. Umberto* (1878—1900.) és *III. Vittorio Emanuele* királyoknak s *XIII. Leó* (1878—1903.) és *X. Pius* pápáknak egymáshoz való viszonya nem változott. A tizennyolcszázados *pápaság*, a világi uralom elvesztése után, teljes erejével a legutóbbi zsinat határozatainak megvalósítására, az egyház reneszanszára törekedett. Több százezer papja segítségével a lelkiekben azontúl is a régi módon kormányozta a világ 230 millió katolikusát. Az ifjú *királyság*, tíz milliárd lira adóssággal küzdve is, óriási haladást tett s a nagyhatalmak sorába lépett, midőn 1873 szeptemberében — századok legendáit feledve — Német- és Ausztria-Magyarországgal megkötötte a hármasszövetséget. *Garibaldi* halála (1882 junius 2.) sem oltotta ki azt a hitet, hogy addig Olaszország nincs megváltva (*Italia irredenta*), míg uralma alá nem jut Nizza, Savoya, Dél-Tirol, Isztria, Dalmácia, Albánia. A kormány azonban a meglevő területre korlátoolta nemzeti politikáját s nagyhatalmi állásának biztosítása végett inkább afrikai gyarmatok szerzésére buzdította a nemzetet.

II. Ausztria és Magyarország dualizmusa.

Olaszország egységre-törekvése együttjárt a német szövetségnek és Ausztria egységének megbontásával. Ausztria tulajdonképpen legnagyobb kiterjedésének idejében, 1854-ben, sem volt egységes, mert a magyar, lengyel és olasz »koronatartományok« s a katonai határőrvidék odaszámításával 20 tartományból (összesen 147 kerületből) állt. 667.180 km² területen 39,411.309 lakosa lévén, területére és népességére Európának *második* birodalma volt, mert csupán Oroszország multa fölül. Ausztriából azonban csak 205.000 km² (13,382.189 lakos) tartozott a német szövetséghez. Odaszámítva a szövetséget is, *I. Ferenc József* 1,190.187 km² területen 65 millió embert kormányzott. Az alkotmány

eltörlése (1852.) és a pápával kötött konkordátum (1855.) Ausztriát Oroszországhoz hasonló önkényes hatalommá tette; de a Bach-rendszer (1852—59.)

300. ábra. I. Ferenc József 1853-ban.

német jelleget, főképpen pedig német szellemet, mindamellett sem adhatott neki, hogy a hadseregben, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban a németet emelte állami nyelvvé. A németek ezt a rendszert abszolutizmusa, a nemnémetek ezenfelül még germanizálása miatt is gyűlölték. Bach rendőr-állama (külön rendőrminisztériummal és zsendársággal) az ostromállapot megszüntetése (1854.) után is elnyomta az egyéni, egyesületi és a sajtószabadságot s Thun közoktatási miniszter, ki az egyetemek szervezésénél még a tanítás és a tanulás szabadságának híve volt, a konkordátumban a népiskolákat úgyszólván teljesen a papságnak engedte át. A katonai jelleg fenntartása tizenkét év alatt (1848—59.) négy milliárd koronába került ugyanakkor, amikor Ausztria hitele megren-

dült, mikor politikai megbízhatóságát (a krími háború idején) csorba érte, katonai tekintélye pedig (1849-ben az orosz segítség igénybevétele, 1859-ben pedig az olaszországi hadjárat miatt) aláhanyatlott.

A magentai és solferinói vereség híre s a magyar forradalomtól való félelem 1859. augusztus 21-én végre is megbuktatta *Bach* Sándort s vele az önkényes uralmat, melyet Széchenyi Blickje (1859., London) teljesen leálcázott. Különben sem volt kéznél Oroszország, hogy — mint tíz esztendeje — megmentse Ausztriát, amely másfél-százada mindig szövetségesekre támaszkodott s kudarc érte abban a pillanatban, amelyben egyedül maradt. Önámításnak bizonyult német hegemoniája is, mivel (a szövetség legtekintélyesebb tagjának, Poroszországnak, ellenzése miatt) a Ticino mellett küzdő Ausztria kedvéért semmiképpen sem volt hajlandó megtámadni Napoléont a Rajna mellett. Ausztria, az olasz nemzeti öntudat megmozdulása következtében, szerencsétlen harcok után, most még csak Lombardiát vesztette el; de az alkotmány helyreállítását követelő magyarok s az egységre vágyó németek nemzeti érzületének fölgerjedésével el kell vesztenie Magyar-

301. ábra. Bach Sándor báró (1813—1884).

és Németországot is, ha politikai rendszerét gyorsan meg nem változtatja. Ausztria azonban mindakét irányban csak félrendszabályokkal védekezett, mert nem találta meg a lenn mutatkozó forradalmi és a fenn tovább kísértő önkényuralmi célok közül kivezető utat. Mindenkit gondolkodóba ejthetett két öngyilkosság, ami majdnem egy és ugyanazon helyen és időben történt: *Széchenyi*, akit az osztrákok most már forradalmárnak tartottak, agyonlőtte magát (1860. ápr. 8.), mert másodszer is a forradalom véres egét látta hazája fölött; és *Bruck* osztrák pénzügyminiszter, aki az államhitelek kimerüléséig támogatta az önkényes uralmat, elvágta a nyakát (1860. ápr. 23.), mert sikkasztónak mondták, mihelyt szabadelvű reformokat javasolt. Most is főképp

302. ábra. Bismarck Ottó (1815—1898).

a pénzügyi bukás elkerülésére történt, hogy a császár az ú. n. októberi diplomában (1860. okt. 20.) ismét népképviselői alapon alapuló alkotmányt adott Ausztriának s abba illesztette be Magyarország rendi (1848. előtti) alkotmányát. Harmadnap (1860. okt. 22—26.) Varsóban a császár, a cár és a porosz király találkozáskor egymással, sokan a szentszövetség följújtásától tartottak, ami nagyon megrendítette az alkotmányos törekvések őszinteségébe vetett hitet. Az aggodalmat igazolta a februáriusi pártens (1861. febr. 26.), amely a birodalmi tanácsban (az urak és a képviselők házában) egységes birodalmi képviseletet adott, de miniszteri felelősség nélkül s az osztrák érdekeknek kedvező módon. A magyar országgyűlés (1861. ápr. 2. — aug. 22.), mely csak a neki

fenntartott ügyekben, tehát voltaképpen mint tartománygyűlés, határozhatott volna, *Deák* Ferenc remekül fogalmazott felirataiban (május 13. és aug. 8.) egyenesen az 1848. évi alkotmányt követelte vissza. Ezért a császár feloszlatta, az ország alkotmányos jogait felfüggesztette, gróf Pálffy Mór helytartó ideiglenes kormánya alá vetette s aug. 23-án kijelentette, hogy a Reichsrath Magyarország nélkül is folytathatja működését. Az 1863-ban újra összehívott Reichsrathban az erdélyi szászok és románok résztvettek ugyan, de a magyarok távolmaradtak, a csehek és morvák kiléptek belőle; ilyen csonka parlament tehát nem képviselhette az »összbirodalom« érdekeit. 1863-ban Magyarország, *Tisza* Kálmán (mint Anglia valaha Hampden) példájára, csak karhatalomnak engedve fizette meg adóját s ellenszegülésének nem annyira az inséges esztendő, mint politikai jogfenntartás volt az oka. Ausztria belső átalakításának kísérlete tehát az 1860—1. évi alapon nem sikerült.

A német hegemonia kérdése szintén válságra vezetett. Ausztria Németországban keresett kárpótlást olaszországi veszteségeiért. Mivel Poroszország

nem vállalkozott velencei birtokának biztosítására, megbuktatta (1860. máj. 2.) azt a javaslatot, hogy a német szövetség hadainak vezetésén Poroszország és Ausztria osztozzanak. Ez annál kellemetlenebb volt Poroszországra nézve, mert ugyanakkor *Roon* hadügyminiszter is megbukott a porosz hadsereg reformjának tervével. *I. Vilmos* azonban, ki *IV. Frigyes Vilmost* 1861. januárius 2-án követte a trónon, uralkodásának legközelebbi feladatává éppen ennek a reformnak megvalósítását tette. Azt akarta, hogy az általános védkötelezettség alapján, az újoncjutalék és a szolgálati idő fölemelésével, 700.000 jól begyakorolt, jól fegyverezett és teljesen fölfegyverzett katonája legyen s amellet a népfőlkélest (Landsturm) is igénybe vehesse. A képviselőház feloszlata (1862. márc. 11.) nem használt, mert az új képviselőház is megtagadta (szept. 23.) a hadsereg reformjának költségeit s az újabban fölállított ezredek feloszlataát követelte. Azonban éppen aznap lépett a minisztérium élére *Bismarck Ottó* (szül. 1815. ápr. 1. † 1898. jul. 30.). Németország leggyűlöltebb államférfia már szept. 30-án szemébe vágta az ellenzéknek, hogy »a kor nagy kérdéseit nem beszédekkel, nem is a többség határozataival, hanem *vérrrel és vassal* döntik el«. Okt. 13-án a házat még a költségvetés letárgyalása előtt feloszlatta, az újat pedig, mely ebben az 1859. évi alkotmány megsértését látta, elnapolta, a »heveskedő« sajtót pedig szigorú felügyelet alá vetette.

303. ábra.

IX. Keresztély dán király (1863—1906).

De csakhamar kitűnt, hogy ez az államférfiú, akit a korlátlan monarchia hívének tartottak, tulajdonképpen *német nemzeti politikát* folytat. Két hadtesttel fenyegette meg a hesseni választófejedelmet, aki népétől megtagadta az 1831. évi alkotmányt. Poroszországot visszatartotta a német fejedelmek frankfurti tanácskozásától, melyet *I. Ferenc József* 1863. aug. 17-re hitt össze, hogy a német alkotmányt módosítsák, Ausztria rendes és Poroszország helyettes elnöklete alatt szövetségi igazgatóságot s az egyes államok kiküldöttjeiből (delegáltjaiból) közös parlamentet, szövetségi törvényszéket stb. alakítsanak.

Ezt 24 fejedelem szept. elsején el is határozta, de Baden, Weimar, Mecklenburg és Poroszország tiltakoztak, mert az új szervezet csak Ausztriát erősítené. *Bismarck* megmondta, hogy a császár ne Németországba és Frankfurtba, hanem Magyarországra és Budapestre tegye át székhelyét, ha segíteni akar magán. Azonban a schleswig-holsteini kérdésben követett politikája miatt eleinte a német ügy árulójának tartották.

VII. Frigyes dán király uralkodása (1848—63.) abban telt el, hogy az egységes, alkotmányos Dániát Holstein és Schleswig beolvasztásával megteremtse, ami csak az egységes Németország rovására történhetett. Végre 1863. márc. 30. Holsteint adóízető tartománynak nyilvánította, Schleswigit pedig beolvasztotta országába, melynek alkotmányát a dán birodalmi tanács 1863. nov. 13. ehhez képest módosította. Ő ugyan két nap múlva meghalt, de utódja, IX. Keresztély, a nép fenyegető magatartása következtében az új alkotmányt már nov. 18. szentesítette. Frigyes augusenburgi herceg azonban, VIII. Frigyes néven, Schleswig és Holstein hercegének nyilvánította magát s helyreállította a két hercegség 1848. évi alkotmányát. A holsteiniak azonnal elősmervén uralmát, Dánia ellen a Bundot hitták segítségül. A német szövetség szász és hannoveri csapatokkal dec. 23-án csakugyan megszállatta Holsteint és Lauenburgot, melyet a dánok önként odahagytak s törvényes uralkodónak ösmerte el VIII. Frigyes; 1864. januárius 14-én azonban kijelentette, hogy a schleswigi ügyekben nem avatkozik. Bismarck nem törődött a trónkövetelő jogaival. Tőle és Dániától egyaránt el akarta venni a hercegségeket, 1864. jan. 14-én Ausztriával szövetkezett s Dániától hallatlan módon azt követelte, hogy a Schleswigre is kiterjesztett nov. 18-iki dán alkotmányt 48 óra alatt fölfüggesse. A tagadó válasza Wrangel porosz és Gablenz osztrák tábornok vezérlete alatt az 55.000 főnyi porosz-osztrák sereg már febr. 1-én átkelt az Eideren (Schleswig déli határfolyóján). A szövetségesek 6-án kiszorították a dánokat a dannewerki sáncokból, majd egész Schleswigból, kivéve a düppeli sáncokat, melyeket hősies védelem után csak április 18-án vehettek be. Az eredeti tervtől eltérve, febr. 18-án benyomultak a tulajdonképpeni Dániába is és a Jüt félszigetet

304. ábra. Wrangel Frigyes tábornagy (1784—1877).

harmadfél hónap alatt majdnem egészen elfoglalták. — Tegetthoff osztrák sorhajókapitány Helgolandnál május 9-én a tengeren is győzven, a dánok fegyverszünetet, okt. 30-án pedig Bécsben békét kötöttek s a hercegségeket a két hatalomnak engedték át. Ausztria a maga részét odaadta volna Poroszországnak, ha ez Glatz grófságot néhány más határszéli hellyel visszabocsátja s Velence megtartására szövetkezik vele. III. Napoléon viszont az egésznek megtartására ösztönözte Poroszországot, remélve, hogy támogatása fejében ettől megkapja Luxemburgot vagy a

305. ábra. A düppeli sáncok.

rajnai Pfalztot. A háború kitörését csak úgy lehetett késleltetni, hogy a gasteini szerződésben (1865. aug. 14.) Ausztria Holstein, Poroszország pedig Schleswig kormányát vette át. Kiel német kikötő, Rendsburg német vár lett s Ausztria $2\frac{1}{2}$ millió tallérért Lauenburgról Poroszország javára mondott le. Midőn azonban Gablenz osztrák kormányzó Holsteinban türte VIII. Frigyes jelenlétét és izgatásait, Poroszország a tartomány megszállásával fenyegetőzött. Április 8-án szövetkezett az olaszokkal s ezzel semlegességre bírta Napoléont. Másnap általános választás alapján a német parlament összehívását sürgette. Midőn Ausztria június 1-én mégis a szövetségi gyűlésre bízta a döntést, 10-én Ausztriának a szövetségből való kizárását indítványozta, 12-én pedig az osztrákokat Holstein elhagyására kényszerítette. Június 14-én a szövetségi gyűlés többsége ennek következtében elhatározta, hogy csapatait a hercegségek visszavételére mozgósítja, mire Poroszország azonnal kilépett a szövetségből s azt felbomlottnak nyilvánította. Harmadnap, június 16-án, egy-egy porosz hadtest benyomult az ellenséges német területekre. Hannover 19.000 embere már 29-én letette fegyverét, Hessen, Nassau és Frankfurt meghódolt, Szászország 23.000 főnyi serege pedig, Drezda és Lipcse feladása után, átmenekült Csehországba s az osztrákokhoz csatlakozott.

Poroszország tehát délfelé a Majnáig néhány nap alatt minden ellenállást megtörvén, egész erejével a déli államok és Ausztria ellen fordulhatott. A király névleges és *Moltke* (1800—91.) tábornkari főnök valóságos vezérlete alatt június 22-én három felől 300.000 porosz támadt Csehországra, melyet *Benedek* Lajos (1804—81.) tábornszernagy 270.000 emberrel védett. *Klapka* György olasz pénzen gyűjtött magyar legiójának Szilézián keresztül kellett volna Magyarországra törnie, hogy azt fölkelésre bírja ; ezt pedig más oldalról Románia támogathatta volna, melynek 1866 május 22-ike óta egy Hohenzollern volt a fejedelme. Különben — *Moltke* szerint — egy magyar forradalom egymaga is

összetörné Ausztriát. Nem volt rá szükség, mert Csehországban két hét alatt eldőlt a háború sorsa. A nachodi, podoli, münchengräzti, soori, skalitzi, jicini csaták után az osztrákok 35.000 emberök elvesztésével sem akadályozhatták meg a poroszok egyesülését (jul. 1.). Végre július 3-án Benedek 201.000 embere *Königgrätz* és *Sadowa* vidékén Moltkének és Frigyes Károly hercegnek csak felényi erejével kerülvén szembe, az osztrákok már-már győztek, midőn d. u. 2 órakor végre megjelent Frigyes Vilmos porosz trónörökös hadteste s ezzel a csatatéren számszerint a poroszok lettek erősebbek. Új szerkezetű, hátultöltő puskájuk (a Zündnadel-Gewehr) hatszorta gyorsabb tüzelése, a csapatok nagyobb mozgékonyasága, a terep alaposabb ismerete s a kitünőbb vezérlés

következtében, egyúttal azonban a köd védelme alatt Chlum elfoglalásával, csakhamar megszakították az osztrákok hadállását. Délután 1/25-kor már általános támadásra mentek át s este 8 órakor Benedek visszavonulót fuvatott. A fáradt poroszok, akik maguk is 9000 embert vesztek, nem üldözték az osztrákokat, akik 42.000 halott, sebesült s fogoly és 174 ágyú hátrahagyásával menekültek. A császár az olaszországi győzöt, Albrecht főherceget, azonnal hazarendelte Bécs védelmére, Napoléont pedig, kinek javára Velenecéről feltétlenül lemondott, közbenjárásra szólította fel. Julius 11-én Albrecht vette át a fővezérlést, de Nikolsburgban július 21-én sietve fegyverszünetet kötött, hogy megakadályozza Bécs ostromát és a Magyarországba való betörést. Maga Bismarck is sürgette a békét, mert az oroszok európai

306. ábra. Benedek Lajos tábornag (1804—1881).

kongresszus elé akarták vinni az ügyet, a franciák pedig a felbomló szövetség néhány rajnai vidékét maguknak követelték. A porosz király már aug. 13—22. közt kiegyezett Ausztria délnémetországi szövetségesei közül Württemberggel, Badennel és Bajorországgal, aug. 23-án pedig megkötötte a *prágai békét*. A béke értelmében Ausztria végképen kilép a német szövetségből, nem ellenzi annak újjaalakítását, lemond Schleswig-Holsteinről s hadikárpótlás fejében 40 millió tallért fizet.

Másnap az Augsburgba menekült Bundestag *feloszlatta a német szövetséget*, de tizenhat állam még aug. 18-án megalakította az *északnémet szövetséget*, mely Poroszország vezetése alatt nemzeti irányban kívánta folytatni amannak működését. Az új szövetségben Hannover, Hessen, Nassau és Frankfurt csak mint Poroszországba keblezett tartományok vehettek részt. Poroszország népessége most már 19 millióról egyszerre 23 1/2 millióra növekedett; ellenben az olaszokkal okt. 3-án kötött *bécsi béke* Ausztria népességét, Velence átengedése következtében, 35 millióról 32 1/2 millióra csökkentette. Idejártult, hogy Franciaország, az

Amerikai Egyesült-Államok fenyegetésére, Mexikóból visszahíttá hadait, melyek *Miksa* osztrák főherceg császárságát (1864—7.) támogatták. A Habsburg-családnak tehát le kellett mondania arról a reményéről, hogy az óceánon túl ismét uralkodhatik.

307. ábra.
Deák Ferenc (1803—1876).

bizottsága elfogadta az Ausztriával közös érdekű viszonyokról szóló munkálatot, mire Belcredi megbukott. Az uralkodó febr. 17-én helyreállította a magyar alkotmányt, *Andrássy* Gyula gróf elnöklete alatt parlamenti magyar minisztériumot nevezett ki, s az országgyűlés hosszas (1867. márc. 9—május 29.) tárgyalás után elfogadta a kiegyezésről szóló (1867 : XII.) törvényt. Ennek első tizenyole §-a felsorolja a pragmatika szankcióból folyó közös ügyeket (a külügyet s az évenkénti költségvetés megállapítását azon költségekre nézve, melyeket a külügy és a hadsereg igényelnek); Magyarországon az alkotmány fenntartása s Ausztriába az alkotmányosság behozatalának föltétele mellett a közösügyek kezelésére nézve a teljes egyenjogúság (paritás) alapján a 26—51. §§-ban a háromtagú közös minisztériumot s a két ország parlamenti delegációit jelölte meg a kezelés eszközei gyanánt, végül pedig (52—67. §§) ezek hatáskörébe utalt néhány nagyfontosságú közügyet, »melyeknek közössége nem foly ugyan a pragmatika szankcióból, de melyek részint a helyzetnél fogva politikai tekintetből, ré-

308. ábra. Beust Frigyes báró (1809—1886).

szint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva, célszerűbben intézettek el közös egyetértéssel mint szorosan elkülönítve«. Ide sorolta az államadóságokban való részesedést, bizonyos esetekben a hitelüggyet s a kereskedelmet annyiban, hogy a másik állammal (Ausztriával) tízévenként, kölcsönös alku alapján, kész volt vám- és kereskedelmi szövetséget kötni. Szükségesnek tartotta végül, hogy a két állam bizonyos vasútvonalak kiépítése s a pénzrendszer és pénzláb megállapítása iránt közös megállapodásra jusson.

I. Ferenc József ezek után június 8-án Budapesten megkoronáztatta magát s feleségét, Erzsébetet, kit a magyar nemzet épp olyan védőangyalának tekintett, mint a porosz nemzet tekintette hasonló megpróbáltatások idején Lujza királynét. I. Ferenc József most már, július 28-án, mint magyar király szentesítette az első XII törvénycikket. A XII-iket (a kiegyezésről szólót) mint császár az osztrák államjognak is alapjává tette, midőn Ausztriának 1867. dec. 27-én alkotmányt adott s azt 31-én kihirdette. 1868. nov. 14. óta az uralkodó magát Ausztria császárának és Magyarország királyának, s a két államot a külfölddel szemben Osztrák-Magyar monarchiának nevezte.

A »monarchia« valódi nagyhatalom lett; 1872-ben Német- és Oroszországgal, 1879. okt. 7-én pedig Német- és utóbb Olaszországgal szövetkezve, az európai béke biztosítására törekedett, amellet azonban hadseregét folytonosan fejlesztette. Bosznia megszállásával (1878.), majd bekebelezésével (1908.) a Habsburg-államok területét 657.887 km²-re és lakosainak számát ötven millióra növelte. A két államnak egymáshoz való viszonyát főképp a cseheknek a trializmusra való törekvése, a közös vámterület kérdése s a hegemonia miatt való féltékenység zavarta. Ausztriát különösen a nemzetiségi kérdés, a valódi alkotmányos érzület hiánya parlamenti válságokba sodorta, gazdaságilag azonban jobban fejlődött mint az abszolutizmus idején. Magyarországon a kormányok 1867 óta (1906—1910 közt a szövetkezett ellenzékéből alakult kormány kivételével) mindig a Deák († 1876.) hagyományaihoz ragaszkodó (1875—1906-ig szabadelvűnek nevezett) pártból kerültek ki. Oly tartós kormány is alakulhatott, mint a Tisza Kálmáné, mely tizenöt éven át (1875—1890.) működött. Magyarország 1896-ban nagy fényvel és bensőséggel ülte meg fennállása ezredik évfordulóját. 1867-től 1910 végéig kerekszámban 2000 törvénycikkkel igyekezett biztosítani békés továbbfejlődését, melyet azonban az Ausztriához való viszony megfelelőbb szabályozásának és a nemzeti állam kiépítésének kötelessége újabb közjogi küzdelmekkel gátolt.

XII. FEJEZET.

FRANCIÁK ÉS NÉMETEK.

I. A harmadik francia köztársaság.

Jelenet
a német-francia
hadjáratból.

APOLÉON Ausztriát Olasz- és Németországban s Mexikóban egyaránt cserbenhagyta ; de Németországban századokon át gyakorolt befolyását nem azért segített megsemmisíteni, hogy Németország porosz vezetés alatt nagy katonai hatalommá alakuljon. Még föl sem oszlott a német szövetség, amidőn (1866. augusztus 5-én) kijelentette, hogy joga van a rajnai Pfalzra és a rajnai Hessenre ; de mindjárt tudtára adták, hogy azonnal megbuknék az a német miniszter, aki csak egy talpalattnyi német földet is odaigérne. Midőn tehát 1867. márc. 22-én *III. Vilmos* holland királytól 90 millió frankért megvette *Luxemburgot*, a megszűnt német szövetség egyik tagját, a poroszok megszállták a nagyhercegség fővárosát, mert, *Bismarck* szerint, német területet elidegeníteni nem szabad. A francia-porosz hadjáratnak a londoni konferencia azzal vette elejét, hogy Luxemburgot 1867. május 11-én a holland király felsősége alatt hagyta és semleges területnek nyilvánította. Árnnyat vetett Napoléon dicsőségére, hogy kivégeztetni engedte *Miksa* mexikói császárt (1867. jún. 19.) s nem akadályozhatta meg a délnémeteknek az észak-németekkel (1867. júl. 8.) kötött vámszövetségét. *Bismarck* visszautasította (szept. 7.) Napoléonnak a német ügyekbe való avatkozását és zár alá helyezte a segélyében bízó hannoveri és hessenkasseli elűzött fejedelmek magánvagyonát. Franciaország azonban még mindig tekintélyes volt ; az 1867. évi világkiállításon 58 fejedelem és sok százezer idegen kereste fel, »a világ szellemi fővárosát«, de kevesen gondoltak rá, hogy ugyanakkor, amikor Napoléon *Haussmann* kiépíttette Páris fényes boulevardjait, egy milliárd frankot fordított a város megerősítésére is.

Párisba 1868-ban mint menekült érkezett *Izabella* spanyol királyné (1843—68.), akinek uralkodása a karlisták s egyéb forradalmiak ellen való küzdelemben telt el. A győztes forradalom vezérei, *Serrano* tábornagy és *Prim* tábornok, Spanyolországot alkotmányos, szabadelvű monarchiává akarták átalakítani és,

sok kísérletezés után, Hohenzollern Lipót herceget kínálták meg a koronával. Vilmos porosz király, mint a Hohenzollern-ház feje, megengedte a jelölés elfogadását. Egy ilyen engedély, melyet Hohenzollern Károly 1866-ban kapott a román fejedelmi cím felvételére, ötödéve egyik oka volt az Ausztria és Poroszország közt kitört háborúnak. Franciaország, mely a XVI—XVII. században folyton küzdött a Habsburgok ellen, kik Német- és Spanyolország felől közrefogták, nem akarhatta, hogy mostantól fogva ugyanonnan a Hohenzollernnek fenyegetés hasonló veszedelemmel. Tiltakozása következtében a herceg (vagy inkább az ő nevében apja) 1870. júl. 12-én visszalépett a jelöltetéstől, de másnap Vilmos porosz király hidegen elutasította *Benedetti* francia követet, ki szokatlan módon, az emsi fürdő nyílt sétányán, kívánta

309. ábra. Miksa mexikói császár (1863—1867).

tőle, hogy más Hohenzollernnek se engedje meg a jelölés elfogadását. A követ megsértése miatt a párisi nép felzúdult, Berlin elfoglalását sürgette és — ezúttal a császári kormány örömeire — a Marseillaiset énekelte. A kamara — a mérsékletet tanácsoló *Thiers*re nem hallgatva — *Grammont* herceg hadügyminiszter előterjesztésére július 15-én »könnyű szívvel« szavazta meg a 60 milliónyi kölcsönt s a tartalék behívását. Másnap mindakét fél elrendelte a mozgósítást s 19-én a franciák megizenték a háborút, melyet saját erejükre utalva kellett megkezdniök. Anglia csak oly föltétel mellett maradt nyugton, hogy Franciaország nem foglalja el Belgiumot. *Andrássy* magyar miniszterelnök már július 14-én, *Beust* külügyminiszter pedig 20-án köriratban jelentette be Ausztria és Magyarország semlegeségét és csak határainak biztosításáról gondoskodott, pedig a katonai párt a poroszokon szívesen állott volna bosszút Königrätzért. Oroszország még készületlenebb lévén, csöndesen maradt, mert a poroszok megígérték, hogy nem akadályozzák keleti politikáját. Olaszország ezúttal nem szövetkezett a poroszokkal, mert remélte, hogy a franciák kivonultával Rómát úgylis megszállhatja.

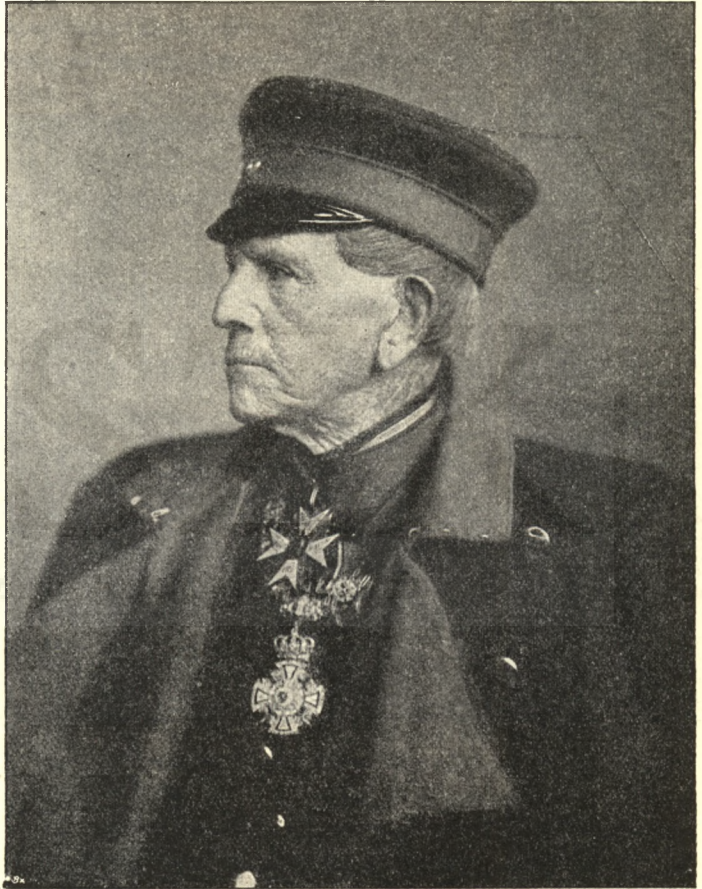

310. ábra. Juan Prim (1814—1870).

Poroszország egy hét alatt (júl. 16—23.) végrehajtotta a mozgósítást, ami 1866-ban hétannyi idejébe került s 31-én (a mozgósítás 16. napján) egész felvonulását befejezte. A vasuti szolgálatot idáig

példátlan módon kifejlesztette, mert naponként 12—18 csapatszállító vonatot indíthatott a harctérre. Hadügyminiszterök szerint a franciák is készen voltak az utolsó cipógombig ; de csakhamar kitűnt, hogy kevesebb készüléttel és nagyobb önámítással sohasem kezdtek háborút. Kapkodtak is, mert elejtették *Frossard* tábornok tervét, mely Langrest tette a védelem középpontjává. A Középső-Rajrán keresztül Dél-Németországba akartak hatolni, hogy azt csatlakozásra bírva, mint I. Napoléon 1806-ban, Berlinbe nyomuljanak. A délnémet államok azonban már július hó 16—17-én Poroszországra, a németek egységének hirdetőjére, ruházták át seregeik egységes vezetése jogát, ami egymaga is kiábrándíthatta volna III. Napoléont, a rajnai sereg névleges főparancsnokát.

A 400.000 főnyi német sereg 1200 ágyúval, be sem várva a francia Cunctatorokat, három sereggel háromfelől támadt s, Moltke és Blumenthal tervei szerint, magában Franciaországban akart egyesülni. A 300.000 francia 250 km.-nyi vonalon eloszolva fogadta. A délnémetek *Frigyes Károly* porosz herceg vezetése alatt aug. 4-én Weissenburgnál Mac Mahon 50.000 franciájából 10.000-et ejtettek el. Nemcsak

311. ábra. Moltke Helmut tábornagy (1800—1891).

nagyobb számuk miatt győztek : ugyanaznap *Steinmetz* a saarbrücken-spicherni magaslatról 27 zászlóaljjal kergetett el 52 zászlóalj franciát s ágyúkat is vitt támadása közben a magaslatokra. Az első vereségek hírére Párisban *Ollivier* s *Grammont* minisztériuma (aug. 10.) *Palikao*-nak engedte át a helyét, Napoléon pedig (aug. 12.) *Bazaine* tábornagnak adta át a fővezérletet. Bazaine, hogy a tartalékkal egyesülhessen, Páris felé akart visszavonulni, de a Metz körül vívott (pont-à-moussoni, rézonvillei, mars-la-touri és gravelottei) háromnapos (aug. 14., 16., 18.) csata következtében Metzbe szorult. Míg a német sereg zöme

Páris ellen nyomult, Mac Mahon és a császár 120.000 franciával (oktalanul az Ardenneknek kerülve) Metz fölszabadítására sietett, *Sedannál* azonban szept. elsején 220.000 német ellen csatát vesztvén, másnap a császár, 50 tábornokkal, 5000 tiszttel, 83.000 emberrel, 10.000 lóval és 650 ágyúval megadta magát.

A veszteség számszerint is óriási volt, a szegény páratlan az egész francia történelemben. Nyomban buknia kellett tehát az egész nyomorult rendszernek, amely okozta. A törvényhozó testület Jules *Favre* indítványára már szeptember 3-án éjjel száműzte III. Napoléont és családját, mely Angliába menekült, 4-én pedig *Gambetta* (1838—82.) indítványára *kikiáltotta a köztársaságot*, 78 év óta immár a harmadikat. *Trochu* tábornok elnökelete alatt Páris 11 képviselőjéből

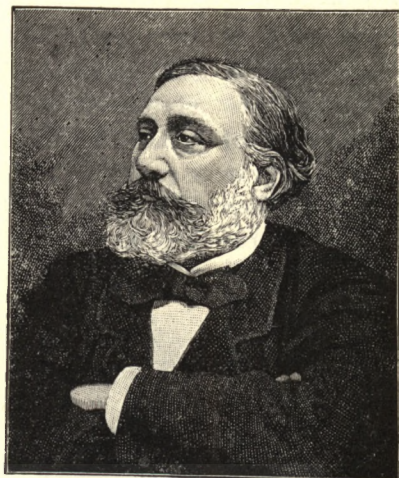

312. ábra. Moltke Sedannál.

honvédelmi bizottság alakult. Trochu már előbb Párist akarta a védelem közép-pontjává tenni, annak oltalmára hihetetlen gyorsasággal emelt 94 rondellát s midőn a poroszok szeptember 19-én körülzárták, négy és fél hónapon át vezette védelmét, a legbámulatosabbat, melyet Babilon eleste óta egy világváros kifejtett. De csak a városra szorítkozhatott. Elsaszt és Lotharingiát nem menthette meg. A poroszok már szeptember 28-án bevették Strassburgot s Frigyes Károly herceg Metzben október 28-án megadásra kényszerítette *Bazaine* tábornagyot. A közvélemény nem hiában beszélt árulásról; a világ fennállása óta sohasem történt, hogy akkora haderő (173,000 ember, 1570 ágyúval és golyószóróval s 270,000 puskával) oly kishitűen hódolt volna az ellenségnek. *Thiers* hiában járt Londonban, Bécsben, Szent-Péterváron, Firenzében, hogy szövetségeket keressen; *Andrássy* a magyar képviselőházban már október 31-én félszeg politikának nevezte, hogy semlegességet hirdessenek és mégis békefeltételeket

akarjanak diktálni. Favre Ferrièresben hiában tett békeajánlatokat; a »vaskancellár« gyönyörködni látszott benne, hogy a franciák hozzá képest »báránynak tartják Attilát« s a vénasszonyok már neve hallatára térdenállva könyörögnek életükért. Úgy hitte, hogy a porosz baka mellett »Leonidas valóságos Kis Miska« s már augusztus 14-én örvendezett, hogy a hősteteket jutalmazó vaskeresztek még nem készültek el, mert ekkor éppen nem lehet bírni velök; hogy kitűnjenek, még a francia ágyúk csövébe is bedugnák a fejüket. De úgy találta, hogy mindenkit az ezredek ragadnak magukkal, nem a tábornokok. »A hadvezetés dicsősége — írta karácsony estéjén — a csapatok hősiességéből áll; ebből csak valamivel kevesebb és a vezetőség nem állaná meg a kritikát.«

Valóban, túlságosan elhuzódott Páris ostroma, aminek egyik oka, hogy 234,000 porosz és 900 ágyú kevés volt egy világáros körülkerítésére; a másik, hogy a bombázástól a vezérkar sokáig visszariadt; s a harmadik, hogy a bezárt két millió polgár vitéül ellenállt, kitartóan tűrte az éhséget.

313. ábra.

Léon Gambetta (1838—1882).

314. ábra. Bazaine tábornagy (1811—1888).

Szakácsai és gazdasszonyai a patkány- és macska-pecsenye elkészítésében remekeltek s amellet nem mondtak le szokott kedvteléseikről, sőt politikai torzalkodásaikról sem. A szociálisták (Flourens és Blanqui vezetése alatt) ismételten is — 1870. október 31-én és 1871. januárius 22-én — kísérletet tettek, hogy az utca föllázításával ragadják magukhoz a város vezetését. Gambetta miniszter már október 6-án léghajón távozott, hogy a főváros fölszabadítására lelkesítse a vidéket, különösen szülőföldjét, Guyennet. Toursban diktatori hatalommal valóságos fiókkormányt szervezett. November 2-án általános fölkelést hirdetett, 11 gyakorló tábornokot állított fel, Angliától és Észak-Amerikától több

százezer fegyvert vásárolt s 600,000 embert gyakorolt be. A poroszok azonban már december 5-én elfoglalták Orléant, 21-én pedig Tourst, a nemzeti védelem

vidéki középpontját. Gambetta Bordeauxból is erélyesen folytatta az ellenállást, míg a porosz király Versaillesból intézte a támadást. Ducrot, Faidherbe, Chanzy tábornokok nem bírták az ostrom alól fölmenteni Párist, Bourbonaki tábornok pedig Elsass, sőt Baden fenyegetésével hiában akarta másfelé terelni a németek figyelmét. Mindenütt a németek győztek. Száznyolcvan nap alatt 156 ütközetet, 12 nagy csatát vívtak, 26 várat vettek be, 80,000 franciát ejtettek el, 382,000 francia tisztet és katonát fogtak el, 6720 ágyút és 120 zászlót zsákmányoltak.

Fegyvereik győzelmén lelkesedve, a német fejedelmek 1871. januárius 18-án magában Versaillesben alapították meg az új német császárságot. Ennyi világtörténelmi esemény hatása alatt a francia kormány Versaillesban már tíz nap mulva fegyverszünetet kötött. Januárius 29-én Páris külső erődtételeit a poroszok

szállták meg, Páris pedig 200 millió frank hadisarcot fizetett. Februárius 13-án hősies védelem után Belfort is meghódolt. A Bordeauxban megnyílt nemzetgyűlés köszönetet szavazott Gambettának, ki idáig mint diktátor vezette az ország védelmét s lemondása következtében Thiers Adolfot állította a végrehajtó hatalom élére. Míg Gambetta életre-halálra akarta folytatni a harcot, Thiers már 21-én Versaillesba, a poroszok főhadiszállására ment s megkezdte az előleges béketárgyalásokat, melyekben kivüle még csak J. Favre vett részt. Bismarck szerint a béke föltétele: az egész Elsass, Lotharingia némely része Metz-zel, hat milliárd frank

315. ábra. Jules Favre (1809—1880).

hadikárpótlás és ennek lefizetéséig az elfoglalt francia területek megszállva tartása, esetleg Olaszország részére Savoya és Nizza visszaadása. Thiers ez alapon nem akart tárgyalni. Favre pedig a hadikárpótlás összegének hallatára elszörnyedve jegyezte meg, hogy Krisztus óta nem telt el annyi perc. »Csakhogy — jegyezte meg Bismarck — a bankár (Bleichröder), ki az ügyet lebonyolítja, a világ teremtésétől számítja a perceket.« Februárius 26-án végre is aláírták az előleges békét, mely az ország területét Elsasszal és Lotharingia egy részével valóban megcsonkította, az olaszok kárpótlását azonban mellőzte s a hadisarcot öt milliárdra szállította le (körülbelül annyira, amennyit az emberiség évenként szesz italokra költ). A bordeauxi nemzetgyűlés a föltételeket március 1-én s I. Vilmos császár 2-án elfogadván, a poroszok 3-án már elhagyták Párist, majd Versaillesst is, hová 20-án a francia kormány és a nemzetgyűlés átköltözött. Másnap, március 21-én, I. Vilmos Berlinben megnyitotta a német császárság első parlamentjét s április 16-án megerősítette a birodalom alkotmányát, melynek értelmében Németország 26 állam (4 királyság, 6 nagy-

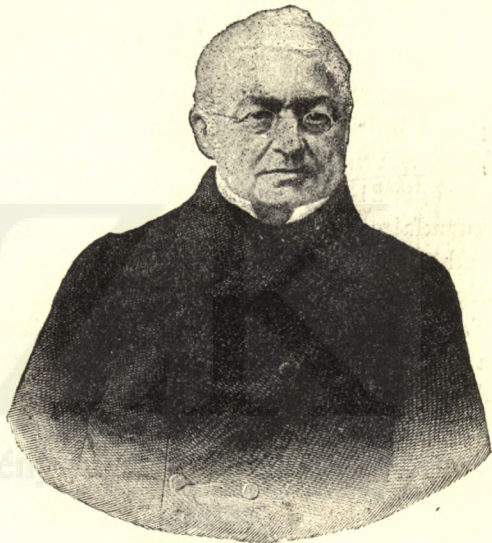
hercegség, 5 hercegség, 6 fejedelemség, 3 szabad város és Elsass-Lotharingia birodalmi tartomány) szövetségéből alakult örökös császárság s élén Poroszország Hohenzollern-királya áll. A szövetség ügyeit a szövetségtanács intézi, melynek 58 tagját, megszabott arányban, a szövetséges államok fejedelmei nevezik ki. A birodalmi parlament tagjait, szintén megállapított arányban és országonként, maga a nép választja. A szövetségi tanács elnöke s a birodalom legfőbb felelős hivatalnoka a birodalmi kancellár, ki a 11 államtitkár működését vezeti, ellenőrzi s a szövetségtanácsban elnököl.

A *németek egysége* nem volt olyan teljes és olyan nemzeti jellegű mint az olaszoké. Ausztria németjeit kizárta, ellenben befogadta a schleswig-holsteini dánokat, a poseni lengyeleket és az elsass-lothringiai franciákat. Ez utóbbiak képviselői március elsején búcsúztak el a bordeauxi nemzetgyűléstől. Tiltakoztak az ellen, hogy kiszolgáltassák őket az idegen uralomnak. Nevökben Grosjean képviselő abban a pillanatban, amelyben őket a közös családtól elválasztják, erős fogadalmat tett, hogy Franciaország iránt való hűségüket megtartják arra a napra, amikor ismét visszanyerik régi helyüket. Sorukat azonban s a franciák sorsát megpecsételte május 10-én a *frankfurti végleges béke*, mely egészben véve a versaillesi előleges béke föltételeit ismételte.

Egyelőre bevégeződött Német- és Franciaország közt az a küzdelem, melyben 700 év alatt 1.100,520 francia és 1.057,780 német esett el, miközben

a franciák 235, a németek 240 csatában győztek. A németek azt hitték, hogy Franciaország sohasem heverheti ki azt a csapást, melyet a történelemben páratlanul nagy hadisarc kivetésével s a máskülönbben is okozott károkkal ráróttak. Hiszen a francia kormány nyolc esztendő mulva 14½ milliárd frankra tette a hadjárat összes költségeit. Mikor azonban a kormány a hadisarc fedezésére harmadfél, majd ismét három milliárd frank kölcsönt akart fölvenni, a Franciaország jövőjébe vetett hittel hazai és külföldi tőkepénzesek nem kevesebb mint 44 milliárdot jegyeztek; a kormány tehát gyorsan kifizethette a hadisarcot és 1873. szeptember 16-án az utolsó német katonának is távoznia kellett Franciaországból.

A köztársaság politikailag is szilárdabbnak bizonyult mint megalakulása válságos körülményei között hitték, mert két hónap alatt megalázta a *párisi commune*-t (községet), mely az országos kormány helyébe a város uralmát akarta állítani, mint egykor a rémuralom idejében (1792. aug. 10. — 1794. júl. 27.). Midőn ugyanis a poroszok kivonultával *Vinoy* tábornok a kormány parancsára

316. ábra. Louis-Adolphe Thiers (1797—1877).

lefejeverezni akarta a párisi nemzetőröket, ezek megtagadták az engedelmességet, mert a porosznál nagyobb ellenségnek tartották az akkori nemzetgyűlést, mely — hitők szerint — a monarchia helyreállítására törekedett. Páris községe (commune) vezetése alatt Franciaországot *szövetséges köztársasággá* akarták átalakítani. *Kommunisták* (a községi önkormányzat hívei) s nem kommunisták (a vagyon egyenlő felosztására törekvők) voltak. Rendes hadsereg helyett nemzetőrséget akartak, mert ezt nem lehet használni a zsarnokság helyreállítására. A császárság idejében Párisba csődített munkások anyagi helyzetének javítására, a községi szabadságok fejlesztésére, az állam és egyház teljes különválasztására törekedtek. Éltrevaló terveikhez azonban a küzdelem hevében megvalósíthatatlan elvek járultak, amik a kommunalistákat csakhamar a legszélsőbb kommunisták színében tüntették föl és szertelenségekre ragadták.

A kormánynak, *Vinoy* tábornok vezetése alatt, csak 40,000 embere volt, 100,000 fölkelővel szemben. Midőn 1871. március 17—18-án megszállta a Párison uralkodó magaslatokat, melyeket a németek odahagytak, a nemzetőrök ellene indultak, a katonák egy részét átállásra bírták s két tábornokot főbelőttek. A háromszínű lobogó helyett most már vörös zászlók lengtek Párisban. Március 21-én *Assy* elnöklete alatt a városházán megalakult a commune (község) forradalmi kormánya, mely 28-án 120,000 szavazat alapján véglegesen szervekedett. A 87 községtanácsosból csak 15 volt a mérsékelt köztársasági. A községi (communardok) középponti bizottságában (miniszteriumában) a budai *Frankl* Leónnak († 1896.) jutott a közlekedési tárca. *Garibaldi* nem fogadván el a fővezérséget, *Dombrowszkij* állott a 200,000 községi (communard) katona élére. A párisi kormánynak egyelőre pénze is volt, mert 26 millió franknyi egyházi vagyont foglalt le. A köztársasági kormány csapatait Versaillesba vonta vissza, de április 2-án és 3-án a communardok ott is megtámadták őket, mire *Mac Mahon* tábornagy vette át a fölkelők ellen küldött csapatok vezetését. A communardok kezesek gyanánt tartották maguknál *Darboy* párisi érseket s papjait, »egy úgynevezett Isten szolgáit«; Thierst társaival együtt vád alá helyezték, házát lerombolták s a Vendôme-oszlopot ledöntötték. Május 2-án *Pyat* elnöklete alatt öttagú jóléti bizottságot alakítottak a középponti bizottság mellett, melynek tagjai minduntalan változtak. Midőn azonban *Mac Mahon* 128 ágyúütege ellen nem boldogulhatott, s május 19-iki kirohanásuk nemsikerült, elhatározták, hogy

317. ábra. Mac Mahon tábornagy (1808—1893).

»méltó temetést rendeznek a szabadságnak«. Május 23-án petróleummal fölgyújtották a városházát, a Louvret, a Tuileriákat, a Palais-Royal stb., Darboy érseket pedig társaival agyonlőtték. 28-án a commune utolsó elnöke, *Delescluze*, fegyvertelenül állt a torlaszokra, de öt lövés leterítette. A fölkelők közül 17,000 elesett, 30,000 fogságba jutott. Páris mellett a Satory-síkságon, június 7-én, nagy részöket kivégezték, 10,137-et Polinéziába száműztek. A »rendet« ilyen áron állították helyre a Bertalan-éj s a guillotine országában.

Franciaország azóta *mérsékelt köztársaság*. Első elnöke, *Thiers* (1871—3.) idejében kifizette a hadisarcot, s az ország felszabadult a porosz megszállás alól. Folytonosan a megtorlás (*revanche*) gondolatával foglalkozva, behozta az általános hadkötelezettséget s 825,000 főre emelte rendes hadseregének, 510,000-re a tartaléknak s egy millióra a területi hadseregnek létszámát. *Mac Mahon* elnöklete alatt (1873—9.) az 1875. februárius 25-én megszavazott új alkotmányban, a monarchikus törekvésekkel

318. ábra. Boulanger György tábornok (1837—1891).

szemben, szilárdabb alapokra fektették a köztársaságot, melynek elnökét évenként választották. *Grévy* idejében (1879—87.) a nemzetgyűlés visszaköltözött Párisba, melynek eszményképe, Gambetta, egyideig a kormány élén állt. *Gambetta*, Bismarck megjegyzése szerint, a kormányon azt a hatást tette Európa idegeire, mint az az ember, ki a betegszobában veri a nagy dobót. Békésebb irány kerekedett felül s a parlament első sorban a belső ügyeket akarta rendezni. Szabadelvűen reformálta a közoktatást, az egyházi egyesületeket és szervezeteket alapszabályaik bemutatására utasította, a jezsuiták iskoláit becsukatta. A politikai foglyokat, 17 communard kivételével, szabadonbocsátotta, de a volt uralkodócsaládok tagjaitól a választás és tisztviselés jogát elvette, utóbb pedig egy részöket számkivetette s 1884. augusztus 4-én a köztársaságot Franciaország végleges kormányformájának nyilvánította. *Carnot* elnöksége alatt (1887—94.) *Boulanger* tábornok, ki szívesen vállalkozott volna I. Napoléon szerepére, az alkotmány módosítását sürgette, hogy diktátor vagy talán ennél is több lehessen s bosszuló hadjáratot vezethessen Németország ellen; midőn azonban a kormány vád alá akarta helyezni, Belgiumba szökött, amivel eljátszotta népszerűségét.

A nemzet 1889-ben már igazi köztársasági érülettel s Párisban nagy-szerű világiállítással ünnepelhetette meg a forradalom századik évfordulóját. 1891. óta III. Sándor cár és XIII. Leó pápa bevallott barátai lettek a köztársaságnak, míg mások a Panama-csatorna társaság botrányos bukását, mely képviselők és államférfiak megvesztegetésével állt kapcsolatban, a köztársaság erkölcsi alapjának megrendítésére szerették volna felhasználni. Midőn egy

anarchista Carnot elnököt meggyilkolta (1894. június 24.), a köztársaság iránt a világ minden uralkodója részvétét nyilvánította. Az anarchisták ellen drákói törvényeket hoztak, de Casimir *Périer* azok alkalmazása elől, héthavi elnökség (1894—5.) után, lemondással tért ki. *Faure* (1895—99.) a köztársaság tekintélyét Madagaszkár elfoglalásával emelte, az orosz barátságot szorosabbra fűzte s meggátolta *Dreyfus* hazaárulási pörének megújítását, mely a tekintélyt a hadseregben akarta megtámadni. Hirtelen halála után utódját, *Loubet* elnököt, mint a revízió barátját, *Déroulède*, a hazafias liga elnöke, el akarta fogatni, az államesiny azonban, Roget tábornok ellenállása következtében, meghiusult. A semmitűszék 1899. június 4-én a revíziót elrendelte, a pör azonban, az egész világ óriási érdeklődése közt, szeptember 9-én Dreyfus elítélésével, egyúttal elnöki megkegyelmezéssel ért véget. 1900. januárius 4-én viszont a Fülöp orléansi herceg királyságát akaró *Déroulède*t és társait ítelték el és csak öt év múlva kegyelmeztek meg nekik. Mivel a monarchisták főképp a szerzetesrendekre és vallásos társulatokra (kongregációkra) támaszkodtak, ezeknek működését, különösen pedig tanítását, az 1901. március 29-iki törvény csak alapszabályaik helybenhagyása alapján engedte meg. *Combes* miniszterelnök e törvény alapján 1902—3-ban 5214 kolostort és 3494 szerzetesiskolát csukatott be s kimondta, hogy ott kell folytatni az egyházpolitikát, ahol a nagy forradalom 1795-ben elhagyta. A szociális demokrácia, melyet 1899-ben *Millerand* már magában a minisztériumban képviselt, vezére, Jaurès, szerint az államnak az egyháztól való különválására, Jules Guesde szerint pedig első sorban a munkásosztály felszabadítására törekszik. Jaurès azzal a megjegyzéssel adja kezünkbe a francia szocializmusnak 112 esztendőre (1789—1900) visszatekintő tizenhat nagy kötetre terjedő történetét, hogy a forradalmi Franciaország kimondhatatlan megpróbáltatások, a monarchia ismételt bukása, a köztársasági eszme éledezései, beavatkozások, földaraboltatások, államcsínyek és polgárháborúk után csak teljes száz esztendő alatt juthatott el a köztársaságnak s az általános szavazási jog alapján a törvényes szabadságnak szervezéséig. De három évtizeddel a sedani csata és a frankfurti béke után nagyobb volt mint valaha: a gyarmatokat odaértve, 6,623,667 km² területen 85½ millió lakosa volt.

II. A német császárság.

Mikor (1896.) Franciaország katolikusai a keresztény állam alapításának ezerháromszázadik évfordulóját ünnepelték, Németország még csak harmincöt-esztendőös *állami* életre tekinthetett vissza; de már mint *világbirodalom*, melynek több mint 3 millió négyzetkilométeren 70 millió lakosa s ugyanannyi (olasz és osztrák-magyar) területen 80 millió szövetségese van. Magva az északnémetek szövetsége, amelyet Poroszország 1870-ben a franciák ellen vezetett. A délnémet államok csak a hadjárat hevítő hatása alatt fogadták el az északnémetek alkotmányát, de most már éppen ők buzgólkodtak legjobban, hogy a laza szövetséget egységes, erős monarchiával pótolják. Fejedelmeik már 1870. dec. 3-án felajánlották a német császári címet Vilmos porosz királynak; 9-én az északnémet szövetség német birodalomnak nevezte magát, 1871. januárius 18-án pedig —

a porosz királyság alapításának 170. évfordulóján — II. Lajos bajor király indítványára kikiáltották *Vilmos* porosz királyt német császárnak s ezzel az új német birodalmat megalapították. Mindez Versaillesban, XIV. Lajos palotájában, az ellenség földjén, Párisnál farkasszemet nézve, történt. Hasonló nemzeti és katonai önbizalom nyilvánult benne, mint midőn Péter cár az ellenség földjén alapította meg birodalma új fővárosát. De a császárság megteremtője, *Bismarck*, már harmadnap (jan. 21.) megvallotta, hogy munkaközben sokszor óhajtott, bárcsak szétrobbanna mint valami bomba s romba dőntené az egész alkotást! Nagy ellenfele, Gambetta, utóbb úgy találta, hogy I. Vilmos *a magyaroknak* köszönheti császári koronáját, mert gr. Andrassy akadályozta meg Albrecht főhercegnek azt a tervét, hogy Ausztria-Magyarország a háború kezdetén Franciaország javára beavatkozzék.

Parlament sohasem volt olyan kellemes helyzetben mint az 1871. márc. 21. megnyitott első német birodalmi gyűlés, mely (a hadisarcból) egyszerre 4219 millió márka készpénz hovaforrásáról gondoskodhatott. Bismarck el volt tökévelve, hogy a 65.000 osztrák és 80.000 francia vérevel megváltott németegységet, ha kell, ezután is vérrel és vassal oltalmazza meg; a hadsereg és hajóhad fejlesztésére tehát semmi áldozatot sem tartott elég nagynak. Magától a háborútól mégis óvakodott. A három (német, osztrák, orosz) császár berlini találkozása 1872. szeptemberében, a keleti kérdés ügyében 1878. júliusában tartott berlini konferencia, melyen Bismarck elnökölt, az Ausztria-Magyarországgal 1879. okt. 7-én kötött és 1883-ban Olaszország hozzájárulásával megújított *hármasszövetség* úgy a keleti, mint a francia kérdésben megóvta a birodalmat minden rázkódtatástól, sőt azt Európa vezető hatalmasságává tette. 1888. februárius 6-án Bismarck a parlamentben büszkén mondhatta, hogy a németek csak Istentől félnek. Azt azonban az új császárság egysége s nagyhatalmi tekintélye érdekében sohasem tartotta szükségesnek, hogy a Karolingok császársága példájára, a pápasággal szövetkezzék s annak világi hatalmát az olaszokkal szemben helyreállítsa. Inkább a Hohenstaufokat követte, kik a pápasággal szembeszállva, az egyházat az állam alá akarták rendelni. Erre jó alkalom kínálkozott, midőn *Döllinger* müncheni tanár föllépése következtében 1871. szeptemberében megalakult az ó-katholikusok felekezete, mely a pápa csalhatatlanságát el nem ösmerte s a világi hatalomnak a papságra nagyobb befolyást engedvén, magva lehetett a német katolikus egyháznak. A felekezet azonban sohasem erősödött meg, ellenben a római katolikusok parlamenti pártja (a centrum) számban egyre növekedve küzdött az ellen, hogy az egyház az állam felügyelete alá kerüljön. Az iskolák 1872. februáriusában mégis oda kerültek s az állam megtiltotta, hogy a papok a szószéken politikai dolgokat érintsenek. Midőn a pápa nem ösmerte el Németország követéül Hohenlohe bibornokot, kinek az államot csak lelki ügyekben kellett volna képviselnie, Bismarck a parlamentben kijelentette, hogy Rómával egyezkedni nehéz, ő pedig Canossába nem megy. Politikáján nem változtatva, a lelki-ösmeret szabadságának alapján, önállóan kívánta helyreállítani a vallásbékét. 1872. június 4. egyszerre 758 jezsuitát utasított ki; az 1873. évi májusi törvényekben biztosította az állam befolyását a papság neveltetésére, kinevezésére és az egyház fenytő hatalmára; megszabta az egyházi büntetőjog határait s

az egyházból való kilépés módját. Az 1874. májusi törvények viszont a papokat és püspököket hivataluk elvesztésével, sőt száműzetéssel fenyegették, ha az állam törvényeire föl nem esküsznek. 1875-ben szabályozták az egyházi vagyon kezelését, a törvényeket el nem ösmerőktől megvonták az államsegélyt, az ó-katholikusoknak bizonyos föltételek mellett megengedték a római kath. templomok használatát s kitiltották Poroszországból az összes szerzetesrendeket. Mindez emlékeztetni kezdett a nagy francia forradalom egyházpolitikájára. A pápa 1875. febr. 5-én éppen a lelkiösmeret szabadsága nevében tiltakozott ellenök, a híveket pedig eltiltotta, hogy a polgári papok istentiszteleteit látogassák. A templomok sok helyen üresen maradtak s a kormány kényelmetlenül tapasztalta, hogy az állam és az egyház torzsalkodása közben a szocialisták száma váratlan gyorsasággal növekedik. Ez volt az oka, hogy Bismarck, IX. Pius halála és XIII. Leó trónralépte (1878.) után, békülékenyebb politikát kezdett követni; enyhítette a májusi törvényeket, ismét követet küldött a Vatikánhoz és most már a *szocializmussal* vette föl a harcot.

A német birodalom a vámegegyesületből (Zollverein) fejlődött ki s a biztos közgazdasági politikát, mint egységének legjobban kipróbált eszközét, azután sem hevertette. A posta, távíró, pénz és bank egységes lett s nem Bismarckon mult, hogy a vasutakat a birodalom nem államosíthatta. Védővamos politikát követett s a munkát mindenben az állam felügyelete és védeime alá akarta helyezni. Az odáig főképpen mezőgazdasággal foglalkozó Németország különben is éppen akkor tért át a *gyáriparra*, ami nem eshetett meg bizonyos társadalmi rázkódtatások nélkül. Az ellenség milliárdjai nagyon sok új gyártelep alapítására vezettek; a *munkások* száma megsokszorozódott s akarattuk a sztrájkokban már erősen nyilatkozott. 1875-ben a gothai kongresszuson megalakult a szociális demokrata munkáspárt, mely 1878-ban már 12 s a század végén 57 követet küldött a parlamentbe. Bismarck először az 1878. okt. 19-iki kivételes törvénnyel lépett föl a szocializmus ellen, melyet akkor egyes merényletek miatt összetévesztettek az anarchizmussal. Utóbb úgy találta, hogy »az állam gépezetét egy kis szocialista olajjal kell kenegetni« s 1881. nov. 17. a *munkáskérdést* tette a törvényhozás elsőrangú feladatává. Gondoskodott a beteg, szerencsétlen és elaggott munkások segélyezéséről; de midőn a kivételes törvényt állandóvá akarta tenni, nemcsak a parlament, hanem az új császár is ellene fordult.

I. Vilmos ugyanis, a birodalom alapítója, 91 éves korában 1888. márc. 9-én meghalt és június 15-én követte őt a halálban fia, *I. Frigyes* is, az osztrák és francia háborúk diadalmas hőse, ki száz napig haldokolva ült a trónon. Az ifjú *II. Vilmos* új eszmékkel eltelve lépett atyja és nagyatyja trónjára. Beköszöntő kiáltványában a béke fejedelmének, a szegények és az elnyomottak védőjének, a jog alkalmazójának, az isteni félelem és igazi vallásosság örének mondta magát. Az európai fejedelmeknél tett körútjáról hazatérve, nemzetközi konferenciát tartott a munkások ügyében s nem engedte meghosszabbítani a szigorú szociális törvényt, mire *Bismarck* 1890. március 18-án lemondott s többnyire friedrichsruhei birtokán élte le életének még hátralévő nyole esztendejét († 1898. jul. 30.) A német parlament palotája előtt állították fel (1901. jun. 16.) a szob-

rát, melyre az első koszorút II. Vilmos császár tette le. Bülow kancellár ünnepi beszéde szerint »a politikában és a tett birodalmában Bismarck az a németeknek, ami Goethe a szellemek birodalmában, a művészet és az irodalom terén. Ő is megfojtotta a kígyót, mely a német génuszt fojtogatta, mint Schiller mondta Goethéről. Goethe tisztította meg a németeket a műveltség terén; Bismarck tanította meg őket politikusán gondolkodni és cselekedni. És amint Goethe örökké csillagként ragyog szellemi egükön, úgy Bismarck a biztosítékuk arra nézve, hogy a nemzet más nemzetekkel való egyenjogúságáról, egységre való jogáról, függetlenségéről, hatalmáról nem mondhat le sohasem«. A német birodalom alapítóinak: »Nagy« Vilmos császárnak, Bismarck kancellárnak és Moltke tábornagynak († 1891.) érdemét, dicsőségét annyi szobor hirdeti, amennyit, a római császárok ideje óta, a világ egyetlen népe sem állított jeleseinek.

II. Vilmos »imperator, rex« hatalma isteni eredetét hangoztatta szellemes, eszes alkalmi beszédeiben, melyek a közélet különböző feladataival foglalkoztak. Szónoki szépségeik mellett is sok ellenmondással találkoztak, mert még irodalmi, tudományos és művészeti kérdésekben is engedelmességet, vagy legalább alkalmazkodást, követeltek. De Németországot az ő lelkesítő beszédei tették igazi tengeri hatalommá s néha egy csapással nyerték meg valamely idegen állam (pl. az 1897. szept. 21-i budapesti áldomással Magyarország) rokonszenvét. A protestáns császár, ki személyesen utazik a jeruzsálemi protestáns templom felavatására, de koszorút tesz a keresztesek ellen lovagiasan küzdő Szaladin szultán sírjára s emitt a kalifát (II. Abdul Hamid török szultánt), amott a római pápát üdvözli fiúi tisztelettel: a felekezetiesség korában a vallásszabadság méltó képviselője. XIII. Leó pápa szerint (1902.), a német birodalom

319. ábra. II. Vilmos császár.

Európa egyetlen állama, ahol minden katolikus zavartalanul és szabadon követheti hitét. De a birodalom német jellegét sérteni nem engedte; nemzeti kérdésekben (saját nyilatkozata szerint) »nem értette a tréfát« s politikai és gazdasági téren egyaránt keményen bánt lengyel alattvalóival, kik nemzetiségüket megtagadni s a németesítést túrni nem akarták. A német a nagy nemzetek minden igényével léphetett föl, mert az a birodalom, melyet I. Vilmos 540.743 km² területen alapított, három évtized múlva, az afrikai és a csöndestengeri gyarmatokkal (2,656.620 km²), hatszorta nagyobb lett s népessége 41 millióról 70 millióra emelkedett. Védelmére 2½ millió katona, 3 millió népfőkelő és 110 hadihajó állt készen, s katonasága mintaképül szolgált az egész világnak. Kereskedelmét az európai országok közül már csak Nagybritannia multa felül. A kielii Vilmos-csatorna megnyitása (1895. jun. 20.) óta hajói a Keleti tengerből német területen juthatnak el az Északi tengerbe. Közel 4000 hajója jár az óceánokon s a vasutak 53.000 km. hosszúságban ágazzák be a birodalmat. Városai, melyekben a német erő és szellem századok óta lüktet, a népesedés arányában Nagybritannia is felülmulják; 1880 óta 1900-ig ott 12 millióról 18½, itt 5½ millióról 13 millióra növekedett a városi népesség s 47-ről 90-re a 40.000-nél népesebb városok száma. A falusiak azonban nemcsak a városokba tódulnak, hanem ki is vándorolnak (1881—1910-ig két és fél milliónál többen). A kivándorlás legfőbb oka a mezőgazdasági válság és a szociális kérdés. Tizenegymillió szavazat közül a XIX. század végén a szociálisták már 3 millióval rendelkeztek. A gyár-
ipar, kereskedelem, gyarmatosítás, hadsereg, főképp pedig a tanítás, irodalom és tudomány terén elért fényes eredmények a németek nemzeti önérzetét túlzottan fejlesztették, de a birodalom egységét nem növelték hasonló arányban.

Országos Széchényi Könyvtár

XIII. FEJEZET.

ANGOL VILÁGSZELLEM.

Yankee, Viktória királyné arcképével.

I. A britt impérium és az indiai császárság.

VIKTÓRIA királyné trónraléptekor (1837. jun. 21.) Nagybritanniának $10\frac{1}{2}$ millió km^2 földön 138 millió lakosa volt ; 64 esztendő múlva, a királyné halálát a szárazföldnek egy ötödrészen (majdnem 30 millió km^2 területen) a világ népeinek egynegyedrésze (400 millió ember) mint alattvaló gyászolta. E

64 esztendő alatt Nagybritannia lett minden idők legterjedelmesebb és legnépesebb birodalma ; ami nem eshetett meg anélkül, hogy egyszer-másszor »gránitba ne harapjon«. A hatalmas nép megkoronázta királynéjét (1838. jul. 28.), férjhez adta Albert szász-koburgi herceghez (1840. febr. 10.), gyönyörködött boldog családi életében, szomoruan látta özvegyen maradását (1861. dec. 14.), szeretetének jelével halmozta el, midőn (1876. április 29.) India első császárnéjává tette, kegyelettel ülte meg uralkodásának ötvenedik, majd hatvanadik évfordulóját, nemzeti vesztéségnek tekintette halálát (1901. jan. 22.) s nevét szívesen kötötte össze Nagybritannia legfényesebb, legdicsebb korával. De csak *uralkodni* engedte, nem kormányozni. A királyné egyetlenegyszer, husz éves korában szegült, ellene az alkotmányos szokásnak, midőn nem akarta megengedni, hogy a minisztériummal együtt az ő *udvarhölgyei* is változzanak ; de csakhamar ebben az igazán legbensőbb ügyeit érintő kérdésben is alkalmazkodott a hagyományokhoz.

Azonban míg világszerte (pl. a magyar doctrinairek) a szabadelvűség, alkotmányosság, parlamentarizmus mintaképének tekintették Britanniát, az angol radikálisok, az írekkel szövetkezve, francia szellemben demokratikus átalakulást sürgettek s 1838—1848 közt folytonos izgalomban tartották a királyságot a nép szabadságlevele (the peoples charter) követelésével. Ezeknek a chartistáknak derékserege a *munkásokból* került ki. O'Connor és Jones hat pontban foglalta össze kívánságaikat : a férfiak általános szavazatjoga, választások alkalmával titkos szavazás, a képviselők számára napidíj (hogy a parlamentbe szegények is bejuthassanak), a választókerületek egyenlő felosztása, a birtoktala-

nok választhatósága s évenként parlament. A parlament azonban nem foglalkozott a kérvényekkel, pedig az egyik (1839.) 1,280.000 aláírással ellátva érkezett be. *Cobden* Rikárd és *Bright*, a szabadkereskedelmet pártoló »manchesteri iskola« vezetői, *Smith* Ádám szellemében a gabonavámok eltörlése érdekében külön szövetséget (the Anti-Corn-law League) alakítottak, mellyel az egész országot behálózták. A vasutak és a gyárak gőzgépei akkor már több száz-ezer embert elvontak a mezőgazdaságtól s a munkásoknak olcsó kenyér kellett, amit csak úgy remélhettek, ha az angol gazdák nem egymaguk, hanem a vám nélkül szállító külföldiekkel versenyezve árulják a gabonát. A chartisták és az antikornisták a városi proletáriusok közül kerültek ki. Küzdelmök a szegényeknek a milliomosok és arisztokraták ellen viselt háborúja volt. Első sorban

320. ábra. Cobden Rikárd (1804—1865).

Irország nyomoruságos közgazdasági viszonyai s a politikaiak és vallásiak csak másodsorban okozták, hogy *O'Connell* kiadta (1830-, s még élesebben 1843-ban) e korszak angol történetének harmadik nagy jelszavát, az Angliával kötött *ír unió* eltörlését (Repeal of the Union), az írek önkormányzatát. A »felfuvalkodott koldus« Britannia legnagyobb népszónoka volt, aki, mielőtt 54 éves korában a parlamentbe jutott, egy-egy meetingen sokszor beszélt százezer, sőt egy negyedmillió ember előtt. Óriás kelta, akit egyszer, lord Lytton költeménye szerint, a mérhetetlen levegő falazott körül s a határtalan ég boltozott be.

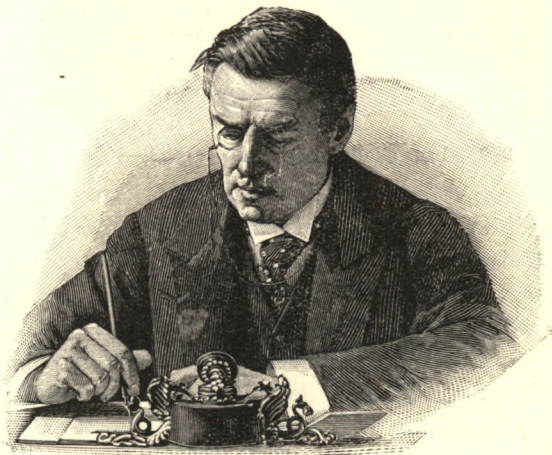
De erről az égről nem cikkáztak le a forradalom villámai, s Anglia a másik két kérdésben is a forradalomnak csak delejes villogását látta, aminél egyebet már földrajzi helyzeténél fogva sem láthatott.

Peel kormánya (1841—46.) így is annyi villámhárítóval vette magát körül, hogy 1848-ban Britannia nyugodtan nézhetett az Európát pacskoló fürgeteg elé. *O'Connell* azzal végezte politikai pályafutását († 1847.), hogy az unió helyett az Angliával való szövetséget, s addig is a törvények tiszteletét, ajánlotta. Halála után az Új-Irország legforradalmibb embereinek (*Mitchell*, *O'Brien Smith*, *Meagher*) eliteltetése, a személyes szabadság (*Habeas Corpus*) jogának felfüggesztése hamarosan eloltotta (1848.) az »ifjú írek« irodalmi és költői fellángolását. Irország a szenvedések régi iskolája maradt, melynek lakossága az 1845—6. évi éhség, betegségek és kivándorlások következtében két év alatt 8 millióról 6 millióra apadt le.

Új-Irország a tengeren túl, Észak-Amerikában alakult meg, de a kivándorlók utódai, a *féniék*, sohasem mondtak le a visszatérés reményéről s még sok zavart okoztak Angliában.

A *chartisták* sem boldogultak. 1848. ápril 10-i és június 12-i londoni tüntetések óriási arányuaknak ígérkeztek, de oly semmiségekké zsugorodtak össze, hogy a forradalmi kísérlet meghiusulása véget vetett a *chartizmusnak*. A harmadik mozgalom, *Cobden manchesterizmusa*, a fegyveres fölkelés gondolatával sohasem foglalkozott s 1846-ban különben is diadalt aratott; mert Peel Róbert, ki 1841-ben éppen a védővám fenntartására alakított kormányt, most teljesen a szabadkereskedelem hívének vallotta magát. A királyné már 1846. jun. 26. megerősítette azt a törvényt, mely szerint a védővámot 1849. elejéig fokozatosan eltörlik s a gabona szabad behozatalát megengedik. 1849-ben az 1651. évi hajózási törvény (Navigations Act) megsemmisítésével mindenféle külföldi teher szállító hajó előtt megnyitották az angol kikötőket. A *szabadkereskedelem* győzelemre jutott elve Nagybritanniában a XIX. század második felében mindvégig megtartotta uralmát, de Európában több helyütt tért vesztített. Angliában magában is bizonytalan lett a jövője, mióta (1902.) *Chamberlain* gyarmatügyi miniszter a *Nagyobb Britannia* (Greater Britain) megalkotása végett az anyaországot és gyarmatait, a szabad kereskedelem kizárásával, vámegyesületben akarta szorosabban egyesíteni.

Az a birodalom, mely Londonban 1851. május 1.—okt. 15. az ember alkotóképességét az első világkiállításban mutatta be, a *munkások* sorsát sohasem hanyagolhatta el. Fielden már 1844-ben követelte, hogy a napi munka ideje ne legyen több 8 óránál, mihez a szociális demokraták épp úgy ragaszkodtak mint a gyárosok a tízórai munkaidőhöz, melyet az 1847. évi törvény szabott meg. De a törvényhozás a gazdát és cselédjét, a munkaadót és a munkást nem a törvény előtti egyenlőség elve szerint ítélte meg. Az iparosok szövetségeseit, a munkásegységeket sokáig összeesküvők társulatainak tekintette. A szerződések kötésében csak 1875-ben tette a gazdákat és a munkásokat egyenlőkké s, előismerve a munkásegységeket, még azt is megengedhetőnek tartotta, hogy a munkások, ha méltó díjazásban nem részesülnek, a munkát egyelőre megszüntethessék, vagyis sztrájkoljanak. Ridegen bántak eleinte a rochdalei takácsok találmányával, a *munkások fogyasztási szövetkezeteivel* és kölcsönös segélyegyesületeivel is, amelyek ma világszerte olosobbá teszik a munkások megélhetését. A *népoktatás* (melyre az állam 1870 óta elhatározó befolyást nyert), a *gyülekezés* és a *szólás* szabadsága, a *hírlapok* rendkívüli elterjedése, az önképzés és magának a munkának már említett szervezése a munkások sorában az értelmességet annyira kifejlesztették, hogy azt a törvényhozásnak is észre kellett vennie. Így történt, hogy az 1867. aug. 15-i

321. ábra. Chamberlain József.

a törvényhozásnak is észre kellett vennie. Így történt, hogy az 1867. aug. 15-i

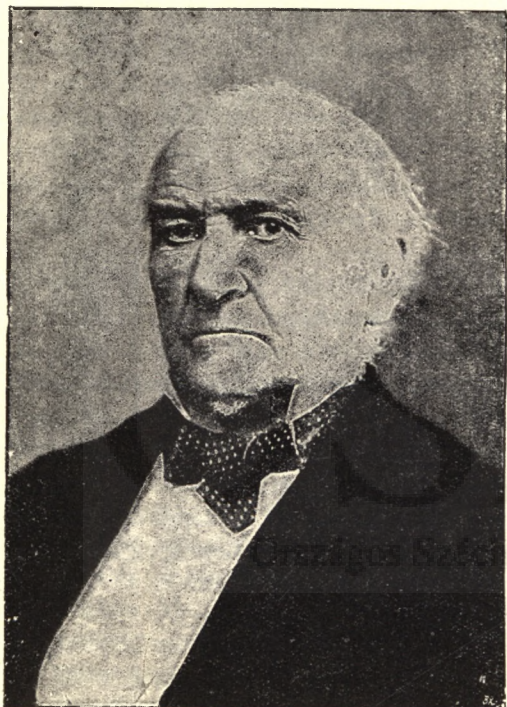
törvény olyanoknak is megadta a szavazat jogát, akik a szegénydíjat megfizették s legalább 250 korona házbért fizettek. A választópolgárok száma ekként egyszerre 400.000-rel növekedett: felében a munkások sorából. Az 1884. dec. 15-i bill még $2\frac{1}{2}$ millióval növelte a választók és 670-ben állapította meg a képviselők számát. A demokrácia ezt a két diadalát, a chartisták régi vágyának teljesedését, a konzervatív *Gladstonenak* köszönhetette.

Gladstone másik föladata az *ír kérdés* megoldása volt, ami első sorban a gazdasági föladatok közé tartozott. Nálunk is ösmeretes *Wingrove Cook* könyve

Anglia hasznobérleti állapotairól (mágyarul 1858.), amelyek szigorú, sőt embertelen voltak az ír bérlőket nem egyszer kergették a kétségbeesésbe. O'Mahoney hasznobérlő már a század elején avégből alapította meg a *féniek* társaságát, hogy a hasznobérletnek az angol nagybirtokosok elűzésével, Irország felszabadításával, veszen véget. 1865. okt. 6-án Philadelphióban az amerikai féniek kongresszust tartottak s nyíltan izgattak, hogy Irországot köztársasággá alakítsák át. A fölkelés nem sikerülvén, a féniek a földesurak meggyilkolásával, megkárosításával stb. akartak célt érni; miért IX. Pius már 1870. jun. 12. kiátkozta őket. *Gladstone* javaslatára az ír földbirtoktörvény 1870. aug. 1. a hasznobérlőt sok tekintetben megvédte a tulajdonos önkénye ellen; pl. nem engedte meg a fölmondást, míg bérletét rendesen fizette s kikötötte befektetéseinek visszatérítését.

Mindez azonban nem elégítette ki a

fénieket; 1872-ben *Butt*, majd *Parnell* vezetése alatt megalakították az önkormányzatiak (homerulers) pártját, amely Irországnak külön parlamentet, kormányt és közigazgatást követel s politikai gyilkosságoktól szintén nem riadt vissza. Harmadik minisztériumának megalakításakor (1886.) *Gladstone* nyíltan sürgette a home-rulet s ápr. 8-án javaslatot tett az ír parlament megadására. Megbukott vele, de 1893. febr. 13-án (negyedik minisztériuma nevében) újra előterjesztette a home-rulet s megmondta, hogy Irországnak olyanforma helyzete lenne Angliával, mint Horvátországnak Magyarországgal szemben. A képviselőház 82 napi heves tárgyalás után javaslatát 1893. szept. 1. elfogadta, a felsőház azonban szept. 8-án elvetette. Az ellentétek tehát megmaradtak. Viktória királyné, midőn 1900 április 3—26. meglátogatta Irországot, melyet 39 éve nem látott, az írek udvariasan, de észrevehető hidegséggel fogadták.

322. ábra. Gladstone Vilmos (1809—1898).

Anglia egyházi téren is folytonosan forrongott. Alig történt meg 1829-ben a katolikusok emancipációja, Newmann oxfordi anglikánus plébános olyan második reformáció után sóhajtozott, amelyben az egyetemes (római kath.) egyháznak az állami (anglikánus) állam-egyház csak helyi formája és szerve legyen. Pusey oxfordi tanárral együtt, számos füzetben hirdette eszméit; de míg Pusey csak fenyegetőzött, hogy áttér a kath. hitre, ő valóban áttért (1845.) s mint bibornok halt meg (1890.). IX. Pius pápa 1850-ben már érkezettnek látta az idejét, hogy egy érsek (*Wiseman* bibornok) és 12 püspök kormányzata alá rendelje az angol katolikusokat s Angliát ismét fölvegye a kath. államok közé. Újra fölhangzott a régi jelszó: »No popery!« (Nem kell pápistaság), s a nép valami 7000 gyűlésben tiltakozott egy idegen hatalom: a pápaság beavatkozása ellen. A parlament törvényt hozott a kath. egyházi címek ellen s ezt csak húsz esztendő mulva (1871.) törölte el. XIII. Leó pedig (1885. nov. 27.) kiemelte, hogy ha vele az angol hazafiak nem egyeznek is minden tanban, azt az egyet mélyen értik és érzik,

323. ábra. Lord Palmerston (1784—1865).

(1871.) törölte el. XIII. Leó pedig (1885. nov. 27.) kiemelte, hogy ha vele az angol hazafiak nem egyeznek is minden tanban, azt az egyet mélyen értik és érzik, milyen nagy érdekében áll a társadalomnak, hogy ne vesszen ki az a kereszténység, amelyet őseik Szent Ágoston önfeláldozó buzgalmából nyertek s amelyet az Angliára később zúdult viharok sem irtottak ki. 1878-ban a pápa ellenmondás nélkül állíthatta helyre a skót kath. egyházat (2 érsekséggel s 4 püspökséggel). Magukat a kath. püspököket azonban az angol király (VII. Edward), 343. évi mellőztetés után, először csak 1901. május 3-án fogadta hivatalosan. Az anglikánus egyház Írországban 1869. július 26-án elvesztette állami jellegét s részben javadalmait is, amelyeknek értékét 400 millió koronára becsülték. — A skótszágai állami (prezbiteriánus) egyházban minden javadalomról önként mondott le Chalmers, a legnagyobb skót egyházi szónok,

324. ábra. Viktória királyné (1837—1901).

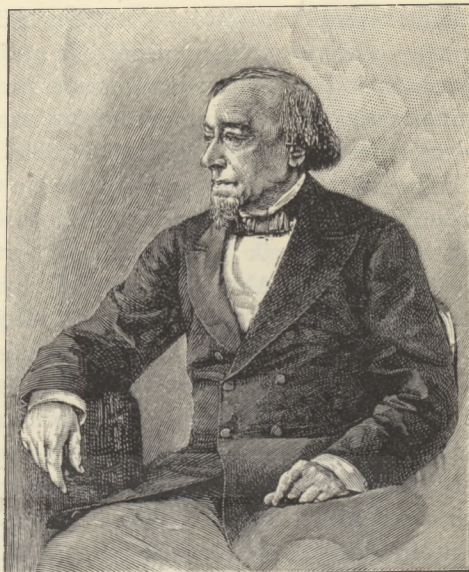
ki ötszázadmagával 1843. május 18-án kilépett az állami skót egyházból és megalapította a *skót szabadegyházat*. A teljesen vagyontalan új egyház céljaira a hívek az első ötven év alatt 583 millió koronát adakoztak össze.

Belső reformokkal bevallottan csak Peel és Gladstone minisztériumai foglalkoztak, amelyek összesen 21 esztendeig vezették az ügyeket. A többi kabinet elsősorban külügyi és hatalmi politikát űzött. *Palmerston* (1784—1865) ministerségének ideje (megszakításokkal összesen 31 esztendő) alatt főképp az európai egyensúly fenntartásán dolgozott. Ezért teremtette meg 1834-ben Anglia, Portugália, Spanyol- és Franciaország négyes, 1839-ben az oroszok ellen Anglia, Ausztria és Törökország hármasszövetségét. Az 1849. évi forradalmak leveretése után ezért viseltetett jóindulattal az olaszok és magyarok iránt (akik népiesen Pál mesternek neveztek). De ha 1851 őszén jó szívvel látta is *Kossuth* angliai körútját, mely annyira bántotta Ausztria és Oroszország érzékenységét, ugyanaz év végén már megmutatta, hogy Európa elnyomott népei nem bízhatnak benne őszintén, mert elősmerte Napoléon első államcsinyjét, ami különben bukását okozta. De a második államcsiny (1852.) ismét a külügyminisztériumban találta. Visszautasította a cár tervét, hogy Anglia Oroszországgal osztozzék Törökországon s 1853-ban Franciaországgal, majd Piemonttal és Törökországgal szövetekezett a cár ellen, akit a krími háborúban meg is alázott. 1857-ben Perzsiától elvette Heratot s leverte a keletindiaiak fölkelését. De másodszor is megbukott III. Napoléon miatt, kinek megígérte az Angliába menekült politikai merénylők kiadását; így tehát utódjára, *Disraelire* (a későbbi Beaconsfield lordra) maradt az a dicsőség, hogy Kelet-Indiát a kereskedelmi társaság kezéből kivegye s Nagybritanniával szorososan egyesítse. Még visszatért Palmerston s mindhalálig vezette a külső ügyeket (1860—65.), ezúttal azonban már óvakodott III. Napoléontól s ellenében az angliai partokat erősítette. Egymásután cserbenhagyta mindama népeket, amelyeknek egyideig jogot adott az angol segítségben való bizalomra: a szabadságról álmódzó magyarokat, a rabszolgatartó déliek ellen küzdő északamerikaiakat, az oroszok ellen fölkelt lengyeleket, a Schleswig-Holstein megtartására vágyó dánokat.

Az *imperializmus* (Imperial policy) egész nagyságában csak tíz esztendő mulva, 1875-ben került napirendre, midőn *Disraeli* kormánya kimondotta, hogy az angolok érdekeit az egész világon megvédi. Erzsébet korának helyreállítására vállalkozott, a világ, de legalább is Európa és Ázsia vezetésére, a leg-hatalmasabb császárság megalapítására készülődött. Modern módon azon kezdte, hogy (1875.) egyszerre 176.000 Suez-részvényt vásárolt az egyiptomi khedivétől, hogy ilyen módon is biztosítsa az angoloknak a Kelet-Indiába vezető utat, mely egyúttal Kelet uralmának az utja. 1876 április 29-én rávette a parlamentet, hogy Viktória királynét *India császárnéjának* nyilvánítsa. Az angolok különben minden császárinál fényesebbnek tartották a maguk királyi koronáját, s övék lévén a Föld negyedrésze, az új címmel még kevesebbet törődtek mint a négy folyam magyarjai, akik 1804-ben közel álltak hozzá. Oly nemzetek, amelyeknél Európa legrégebb alkotmányai összeforrtak a királyság egész történetével, nem akarhattak játszani a szavakkal, a címemeléssel. Az angolok továbbra is első helyen említették a királyságot, csak másodsorban a császárságot, melyet

különben is csupán Indiában akartak használni, hogy Ázsia népeivel jobban megéreztesék világraszóló hatalmukat. Ezt a hatalmat Anglia Ázsiában egyedül Oroszországtól féltette. Az orosz-török háborúban tehát Törökországnak kedvezett. Midőn az oroszok Konstantinápoly alá nyomultak, hajóit ő is oda küldte, a san-stefánoi szerződést el nem ismerte, az annak fölülvizsgálatára tartott berlini kongresszuson Törökországgal titkos szerződést kötött, melynek értelmében a szultánt megvédi ázsiai birtokaiban, ennek a fejében azonban megkapja Ciprust. Disraeli, most már Beaconsfield lordja, valódi diadalmenetben tért vissza Londonba.

Ázsia, Afrika és Ausztrália történetéből tűnik ki, milyen eredményekre vezetett az az imperiális politika, melyet Disraeli a kormányon mindvégig (1880. április 19-én történt bukásáig) hirdetett s melyet azontúl, akarva nem akarva, minden kormánynak folytatnia kellett.

325. ábra. Benjamin Disraeli, lord Beaconsfield (1805—1881.)

II. Az Amerikai Egyesült-Államok válsága.

Van Buren ugyanakkor (1837) lett az Egyesült-Államok elnöke, amikor Angliában Viktória lépett trónra. Akkor az Unióban $6\frac{1}{2}$ millió km² területen 17 millió ember élt, most 9,806.333 km² területen 93 millió lakos. Így az *angol elem* nagybritanniai és amerikai területe Viktória 64 éve alatt — VII. Edward haláláig és Taft elnökségéig — 17 millióról 49 millió km²-re s népessége 155 millióról 493 millióra szökkent. A szárazföld egy harmadrészének területe és lakossága angol, s mint kereskedők, az óceánok $\frac{2}{3}$ -án is angolok uralkodnak, mert — a hadihajókról nem szólva — 37.295 nagy tengeri gőzhajó közül 24.584 az angoloké és a yankeeké. Mi ehhez képpest Róma $6\frac{1}{2}$ millió km²-e, 90 millió lakosa, a partok mellett tapogatózó tengerészete? Akármennyi ellentét van a nyugati és keleti félteke angoljai közt, az angolhoz hasonló egységes műveltséget a történelmi időkben még egyetlen faj sem terjesztett el; de viszont, már a terület méreteinél fogva is, egyetlenegy másiknak sem kellett megküzdenie annyi területi, faji, néprajzi és politikai ellentéttel.

Európa országaiban származás, együttélés, nyelv, öszszeszközés, közös történelmi mult lassan-lassan törülte el azokat a különbségeket, amik ugyanazon föld lakosait politikailag és társadalmilag egymástól valaha elválasztották. Amerikában az ellentétek sohasem élesedtek ki ennyire, sőt alkalom sem kínálkozott kiélesedésükre. Amint az európai bevándorló a letelepedés szándékával lépett Amerika földjére, azonnal természetesnek találta, hogy akadékoskodás

nélkül illeszkedjék Amerika viszonyaihoz. Európából úgyszólván átmenet nélkül lett amerikai. Szabatos alkotmányában az állam hazafias és föltétlenül amerikai életmódot követelt mindenkitől, ki oltalmában és jótéteményeiben akart részesülni. »Hol — miként Bölöni *Farkas* Sándor már 1830-ban észrevette — mindenkinek megadják a törvények a természet eredeti szent törvényeinek jogát; hol az igazgatás a társadalmi élet elvein alapul és misztériumra nincs szüksége; hol minden ember szabadon gondolkodhatik és szólhat s Istenét elméje meggyőződése s lelkiismerete sugallata szerint szabadon tisztelheti, és ahol a születésnek és gazdagságnak a törvények előtt a szegény fölött jogot nem adnak: — oda, igenis, sietve sietnek az emberek; s akármily előítéleteik s eltaszító érdekeik voltak azelőtt, ott az egyformaság jogai szíves egységbe csatolják őket. Ahonnan kénytelen volt elköltözni — borongott az élesen látó magyar utazó, — ott bizonyosan hibás volt valami a társadalom rendszerében; ott talán meg voltak bántva természeti jogai, vagy nem is bírhatta azokat. Fájt valami lelkének, mit ott nem tudott s talán nem is mert kimagyarázni, s ott feltalálta azt, amit józan gondolkodásai közt sejtített s minek birtokától meg volt fosztva. És csupán ez azon egyszerű eszköz, mely Amerika népességét oly szemlátomást gyarapítja.« Ez a gyarapodás valóban bámulatos arányokban történt. 1821—30. közt még összesen csak 143.000 kivándorló érkezett az Unió kikötőibe: 1831—40. közt már 552.000. Olyan tömeg, amelyet a nagy népvándorlás korszaka óta a világ nem látott s olyan tömeg, mely a következő évtizedekben háromszor, sőt négyszer akkora lett: az egész XIX. században összesen tizenkilenc millió. Akkora, amennyi a századvégi Magyarország egész népessége, melyből összesen egy millió polgár vándorolt ki Amerikába.

A napoléoni háborúk után a franciák, 1831-től kezdve a lengyelek nyitották meg s 1849 után a magyarok, németek, olaszok, írek folytatták a politikai emigránsok sorát. Ezreket csábítottak oda az 1849-ben Kaliforniában, 1892-ben pedig Klondykeben fölfedezett aranytelepek, de még többet a halhatlan fejlődésnek indult gazdasági élet. Eltűnt a prairiek vadregényessége, az őserdők sötét rengetege, hogy helyet adjon az ekének, a világ legóriásibb gabonatermő földjének. Azóta, hogy *Slatter* Sámuel, »az amerikai ipar apja«, megkezdte áldásos működését, a gyáripar bámulatos arányokban fejlődött; s összes értéke egy milliárd koronáról 65 milliárdra emelkedett. A kereskedelem pedig szárnyakat adott a földművelés, állattenyésztés, bányászat és ipar emelkedésének. 1837-ben több mint másfél, a század végén pedig 12 milliárd korona volt az Unió be- és kiviteli kereskedelmének forgalma. Az Unió lakosságának összes vagyonát 1820-ban alig 10 milliárd, nyolcvan esztendő múlva azonban már 370 milliárd (fejenként előbb 1025, utóbb 5195) koronára becsülték, ami évente átlag 4½ milliárd korona emelkedésnek felel meg.

Már Monroe utóda, az ifjabb *Adams*, büszkén utalt reá elnöki székhelyében (1825 márczius 14.), hogy az Unió határai immár egyik óceántól a másikig terjednek. A szövetségbe majdnem oly terjedelmű államokat vettek föl mint a mekkorák az első szövetséghez tartozók *együttvéve* voltak. Békét, barátságot, kereskedelmi szerződéseket kötöttek a Föld első hatalmasságaival. Más vidékek lakosait nem hódítás, hanem egyesség, egyenlő jogok és kötelességek hirdeté-

sével, a terhek és előnyök egyenlő megosztásával s azzal kapcsolták magukhoz, hogy erdeiket irtogatták, földjeiket szántogatták, kereskedésüket kiterjesztették minden tengerre. Iparosaik és gépészeik az emberi nemet a természet uraivá tették; szabadság és törvény együttesen fejlődött s az egyesek birtokának és biztosságának lehető kiméltése mellett teljesülni kezd az emberi társadalom minden célja. Azonban Észak 13 államának szabadelvű kereskedőivel és iparosaival szemben Dél 11 államának rabszolgatartó ültetvényesei, Georgia kormányzójának, *Troup*nak, elnöke alatt, már 1825-ben megkezdték azt a küzdelmet, amelyet negyven év múlva Északnak véresen kellett elnyomnia, hogy megakadályozza az Unió felbomlását. »Mi — szoltak a georgiaiak 1825-ben — a déli államok buja éghajlata alól földünk termékeit (a gyapotot, rizst, dohányt) elküldjük a világ piacaira, hol azokat tárt karokkal fogadják. Lássák azután északi atyánkfiai, ha annyira terhökre van az egyesület s ha nem maradhatnak velünk békességben, hogyan tarthatják fenn az egyetértést önmaguk közt; lássák, mint boldogulhatnak emberszerető nagylelkűségökkel. Ha úgy tetszik, tekintsenek csak megvetéssel a Potomactól délre eső részekre. Mi nem akarunk mást mint amit Athén, Spárta, Róma akart. Ezeknek is voltak rabszolgái; mi is akarunk rabszolgákat tartani. Az északi rész dolga azután, mint épít magának országútakat; vámtételekkel mint mozdítja elő saját hasznát; mint terheli meg magát államadósságokkal mindaddig, míg ezek következtében gögös arisztokráciája támad, mely szabadságát megöli.« Ők fegyveresen is megoltalmazták mostani állapotukat. A kongresszus azonban 1828 május 24-én elfogadta a vámtörvényt s »Ausztria császárával és Magyarország királyával« megkötötte az első kereskedelmi szerződést.

Adams utóda azonban a déli államok bálványja és reménye, *Jackson*, lett (1829—37.), aki tábornok létére azonnal az állandó hadsereg növelése ellen nyilatkozott, de a tengeri erő és a nemzetország fejlesztését megígérte. Divatba hozta, hogy a hivatalba lépő elnök a politikai nézeteiben nem osztozó hivatalnokokat elcsaphassa. A párturalmat és a politikai erkölcsstelenséget az ő elnökségétől számítják. A nép jogait annyit hangoztatta, hogy már nem is demokratának, hanem demagogusnak tartották, utóbb pedig zsarnoknak, akinek akarata egyedül teljeseedik a köztársaságban. Tudni sem akart róla, hogy az indiánok, akik 77½ millió holdon, 69 törzsben, 430.000-en voltak a szövetség kötelékében, külön államot alapíthassanak. Egyre-másra kisajátította és európai telepeseknek adatta el földjeiket, hogy drága pénzen is mentül több európai munkást édesgessen be, mert a munkáskezek hiánya már is az Unió főbb bajai közé tartozott. Midőn az északiak iparának érdekében az 1828 május 19-i és 1832 július 14-i törvények a külföldi gyárak készítményeire magas vámt szabtak, a behozatalra utalt déli államok közül Dél-Karolina elszakadással fenyegetőzött s nemcsak a tiltakozásra, hanem az elszakadásra való jogát is kijelentette. Ezek az alkotmány- és közjogi viták a demokrácia apjával szemben éppen a demokrácia érdekében követelték az egyes államok teljes és független kormányzatát, a szövetség központosító törekvéseivel szemben. Egy tekintetben azonban maga *Jackson* is a központosság ellen fordult, amennyiben hétesztendei harc után, 1836 márc. 4., megbuktatta az Egyesült-Államok bankját s az újat az állam részvétele nélkül

alakítottatta meg. Az Egyesületben akkor már 557 bank működött. Ezeknek bankjegyeit következetesen mellőzte és már 1833-ban 5,765.710 dollár (ötannyi korona) értékű arany- és ezüstpénzt veretett s az ércpénzt évről-évre szaporította. Így akarta megakadályozni a börze nyerekedését s azt, hogy pénzarisztokrácia képződjék. A számításaikban csalódott tőzsérek nevezték el demagogusnak. De a népnak nem volt oka panaszkodni olyan elnökre, ki 1835 januárius elsején elenyésztette az összes államadóságokat, az ugyanazon évi költségvetést 3 millió dollár fölösleggel zárta le, 1836-ban már 46 millió dollár készpénzzel rendelkezett s ennek következtében — mert a pénz hevertetése nem sokkal kisebb veszedelem mint az államadóság — az állami adók megfelelő leszállítását javasolhatta. *Jackson* az alkotmány és a szabadság dicsőítésével búcsuzott el 8 évig viselt hivatalától. Valóban szépek voltak a búcsuzás szavai s megható a hivatkozás az egyetértésre, amikor 16 politikai párt működött, s a szabadságra, abban az esztendőben, amelyben 250.000 rabszolgát adtak el Mississippi, Alabama, Louisiana és Arkansas államok számára, mert a rabszolgaság eltörlése (az abolitio) ellen maga *Jackson* is hevesen lépett föl.

A reá következő elnökök személyes akaratukat nem erőszakolták annyira. Már *Van Buren*nél (1837—41.) tapasztalták, hogy egyéni nagyság vagy legalább valódi személyiség hiányában, a köztársasági elnök kevesebb jót tehet mint erős monarchiában a teljesen gyöngye uralkodó. A mindjobban elharapózó fényűzés, a kétes természetű értékek összehalmozása, főképp pedig a kockázató, mértéktelen üzérzszellem tömérdek bukásra vezetett, amivel szemben a kormány egyebek közt az adósok börtönének eltörlésével, a bankok számadásainak felülvizsgálatával, a szédelgések kiderítésével és megakadályozásával, a közpénzek biztosításával védekezett. Hogy megmentse a déli ültetvényesek érdekeit, a rabszolgaság eltörlését sürgetők (*Clay* és *Adams*) ellen behozta a klotürt, a lázongó floridai indiánok ellen pedig nemcsak katonákat, de vérebekeket is küldött. *Kossuth* szerint »szenny- és gyalázat-csík ez a csillagos lobogón. Eloszlatta a fénykört, melyben Washington hazája ifjabb korunkban szemünk elébe tűnezett«. *Széchenyi* szintén undorítónak találta ezt a Kelet népében s kimondta, hogy az amerikai csak úgy válhatik dicső nemzetté, fényben úgy haladhatja túl az angolt, »ha egyedül az értelemnek minden szenvedelem és minden kurta számolás nélküli köréből fogja kormányozni magát«. S ha kissé nagyon is bitortottnak látta Amerika köztársasági fényét, az új elnök *Harrison* (1840.) már maga is kikelt a monarchikus törekvések ellen, amelyek — egyebek közt — a végrehajtó hatalom befolyásának növelésében s az elnökök újraválasztásában nyilvánulnak. Azonban egy hónap mulva történt halála után *Tyler* (1841—5.) a megrótt irányban haladt tovább, mert nem szentesítette az Egyesült-Államok kincstári bankjáról hozott törvényt s ezzel megmutatta, amit gr. *Dessewffy* Aurél itthon akkor a megyei kérdésben tagadott, hogy vetőja nem oly felette gyarlón pótolja azt a semleges kiegyenlítő hatalmat, melyet nálunk a korona gyakorol.

Abban pedig határozottan hódító irány mutatkozott, hogy 1843-ban Texas elfoglalására és bekebelezésére hadakat küldött. Midőn e miatt egy francia hirlap (a *Journal des Débats*) gúnyolódott, *Kossuth* Pesti Hirlapja (1844.) meg-

jegyezte, hogy az elnök nem a júliusi charta papiros-demokráciájához szólt, hanem egy tetteleg országló s maga fölött semmi hatalmat el nem ismerő demokráciához. Hivatalának letelte előtt két nappal (1845 március 2.) szentesítette a kongresszus határozatát, mely a rabszolgatartó Texast bekebelezte s háromévi háborúban nemcsak azt, hanem Kalifornia, Arizona és Új-Mexikó nagy részét is elfoglalta. A kimerült Mexikó 1848 febr. 2-án a guadalupe-hidalgoi békében átengedte a hazánknál ötszörte nagyobb egész területet, amiért csupán 75 millió koronát kapott. Időközben (1846.), az angolok nagy bosszúságára, bekebelezték a terjedelemre nézve Franciaországgal fölérő Oregont is. Ekként »a jelentéktelen« *Polk* elnök alatt kétakkora birodalmat szereztek, mint amekkora a Nagy Lajos birodalma volt s a Csendes óceánt tették az Egyesület nyugati határává. Hány csatahelynek, vezérnek, államférfiúnak a nevét kellene megtanulnunk, ha ily területért s ily fontos partvidékért Európában folyik a küzdelem s emberéletben, vagyonban mily óriási veszteségekről kellene megemlékeznünk! Csökkentheti lelkesedésünket, hogy abban az esztendőben (1848.), mely Európát a szabadság eszméjével töltötte el, az amerikaiak csak azért fogadták el ezt a területet, mert — rabszolgák vannak rajta. Különben nem kellett volna nekik, »ha tízakkora volna is, és ha minden talpalattnyi földjét egy láb vastagon borítának is arannyal«.

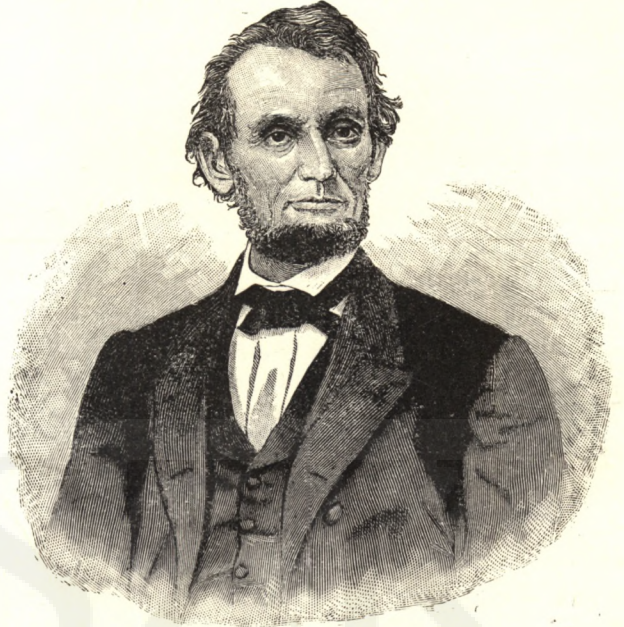
James Marshall 1848. dec. 8-án már valóban aranyat talált Kaliforniában, aminek hírére egyszerre megnövekedett a kivándorlók száma. 1850. második felében már csupán a Feather, Yuba, Bear és Fiume folyók mentén 57.000 aranyosó foglalkozott egyszerre. Közöttük magyar politikai menekültek is voltak. *Taylor* elnök (1849—50.) a magyar szabadságharc idején *Stilest* és *Dudley Mannt* bízta meg a magyar ügyek tanulmányozásával, s midőn ez Ausztriát felszólalásra készítette, *Cass* tábornok a szenátusban 1850. jan. 29. az osztrákokkal való diplomáciai összeköttetések megszakítását, *Seward* pedig azt javasolta, hogy az Egyesület a letelepedni akaró magyar, német, olasz és ir politikai menekülteknek ingyenjelket adjon. *Taylor* halála (1850. júl. 9.) után *Fillmore* elnök kormánya (1850—3.) a magyar menekülteket Kis-Ázsiából amerikai hajón hozatta el, s *Hülsemann* osztrák követnek 1850. szept. 30. tiltakozását *Webster* államtitkár dec. 21. visszautasította. *Kossuthot*, ki 1851. dec. 3. érkezett Amerikába, a kongresszus két háza s több más állam törvényhozása nyílt ülésben fogadta s félévig tartott körútján gyújtó beszédjeit a nép ezrei óriási lelkesedéssel hallgatták. Ilyen fogadtatásban *La Fayette* körútja (1824—5.) óta s azután egyetlen európai szabadsághős sem részesült Amerikában. Ezt a magyar képviselőház 1861. május 16-án viharos éljenzések közt vette tudomásul akkor is, amikor már régen tisztában voltak vele, hogy az Egyesület sohasem akart beavatkozni a magyar és más európai szabadságkeresők küzdelmeibe. Hiszen *Kossuth* megjelenésével csaknem egy időben lépett föl *Jefferson Davis*, aki tíz esztendő mulva külön szövetségben egyesítette a rabszolgatartó déli államokat. Az első tizenkét amerikai elnök a szabadság apostola volt ugyan, de még mindig csak *egy faj* szabadságának apostola. *Kossuth* 1852-ben valóban fölemelhette csüggedt fejét, midőn, *Washington* sírjánál saját hazája szabadságát siratva, a néger a sírről lemetezett botokkal kínálta meg. Amerika szabad földjéről a néger nem adhatott

egyéb emléket. *Webster*, aki beszélt a magyar szabadság érdekében, otthon maga is a rabszolgaság fenntartása mellett szónokolt. *De Beecher Stowe* asszony ekkor már az egész világot könnyre fakasztotta a rabszolgák szomorú sorsának elbeszélésével. »Tamás bátya kunyhója« című regénye (angolul 1852., magyarul 1853.) csakhamar 600.000 példányban terjedt el s minden politikai szónoklatnál jobban hatott.

Pierce idejében (1853—7.) a kongresszus két új területet (Kansast és Nebras-kát) azzal a joggal ruházott fel, hogy a rabszolgatartás ügyében önmaga határozzon s ezzel tág mezőt nyitott a rabszolgatartók izgatásainak, melyek Kuba megszerzésére is kiterjedtek. Féktelenségeikkel szemben az északiak (*Sumner* és *Stevens*) új köztársasági pártot alapítottak s két új államban meg is akadályozták a rabszolgaságot; de *Buchanan*, az új elnök (1857—61.), a rabszolgaság barátja volt, aki a virginiai rabszolgák erőszakos felszabadítására törekvő *Brownt* felakasztatta (1859. dec. 2.) Mindenképpen kedvezett a déli államoknak, melyek közül Dél-Karolina arra a hírrre, hogy az elnökválasztáson az északiak jelöltje, *Lincoln* győzött, 1860. dec. 20. elszakadt az Uniótól. Példáját csakhamar Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana és Texas is követvén, a hét secessziós állam 1861. febr. 4. megalakította az Amerikai Szövetséges Államokat. Elnökül *Jefferson Davist*, alelnökül *Stephent*, fővárosul előbb a georgiai *Montgomeryt*, utóbb a virginiai *Richmondot* választották. Az új törvényes elnök, *Lincoln* Ábrahám (1861—5.) hiába fáradozott az egység helyreállításán; sőt (márc. 4.,— máj. 20.) Virginia, Arkansas, Észak-Karolina és Tennessee is a secesszióhoz csatlakozott. Az Unió tehát kétfelé szakadt: a 11 államból álló déli szövetségre (2,249.890 km² területen 9,102.000 lakossal) és a 22 államból s 7 területből álló északira (4,493.470 km²-en 22,034.000 lakossal). A támadást a felényi, de katonailag jobban szervezett Dél kezdte 1861. ápr. 12-én a Charleston kikötőjén uralkodó *Sumter* erőd ostromával, mely harmadnap megadásra vezetett. Spanyol-, Francia- és Angolország, az Unió elfoglaltságát fölhasználva, 1861. okt. 31. szövetkezett egymással s megszállta Mexikót, honnan titokban a délieket is gyámolíthatta; ellenben Poroszország elősegítette az északiak fegyverkezését. Bülow államtitkár 1899. febr. 11. hivatkozott is rá a német birodalmi gyűlésen, hogy »a német nép nem szavakkal, hanem tettel bizonyította be Washington alkotásának jövődjébe s maradandóságába vetett bizalmát«. A magyarok is önérzetesen gondolhatnak reá, hogy önkénteseik: *Asbóth Sándor* és *Stahel Gyula* altábornagyok, *Knefler Frigyes*, *Schoepf Albin*, *Pomutz György*, *Mándy (Mundee) Károly* és *Kozlay Jenő* brigadérosok, *Zágonyi Károly* és *Gálffy Endre* őrnagyok (utóbbi *Grant Ulysses* tábornok szárnysegéde) az északiak oldalán küzdöttek.

Lincolnnak különben az európai nem kellett még jóbarátnak sem; beavatkozást nem tűrve, Amerika baját magával Amerikával akarta eligazíttatni. S ezt nagyban előmozdította azzal, hogy 1862. szept. 22-én a fölkelő államok összes rabszolgáit szabadoknak nyilvánította s ekként 4½ millió néger szabadságát adta vissza. Az Egyesült-Államok kormánya utóbb (1872—94.) 120 kötetben iratta meg a nagy polgárháború történetét, melyben az északiak vezérei: *Mac Clellan*, *Grant Ulysses*, *Butler*, *Farragut*, *Hooker*, *Sheridan*, *Halleck*, *Pope*,

Hancock, Thomas, Shermann, Burnside hőiesen küzdtek a déliek vezérei : Lee, Jackson, Bragg, Early, Johnston stb. ellen. A hadjárat a gettysburgi ütközet (1863. júl. 2—3.) óta határozottan az északiaknak kedvezett s 1865. április 9-én *Leenek* appomatox-court-housei fegyverletétele következtében a déliek teljes vereségével végződött. A déliek elnöke asszonyruhában menekült, de a győztesek elfogták. A négyévi polgárháború 803.000 ember (303.000 északi és 500.000 déli) életébe s 50 milliárd koronába került. Áldozatul esett a másodszor megválasztottelnök, *Lincoln* is, akit 1865. április 14-én a déliek egyik embere, Booth színész, a washingtoni színházban lelőtt. Egy magyar költő (Tóth Kálmán) szerint a sors gúnyolódása, hogy Lincoln a megtettesült szeretet volt s a gyűlölet áldozata lett ; az élet volt, mert

326. ábra. Lincoln Ábrahám (1809—1865).

sok millió rabot támasztott új életre s jutalmul halált kapott ; kezében volt a világ legelső szerepe s éppen egy hitvány komédiás-lőtte le.

III. Amerika egyesítésének terve.

Lincoln már a polgárháború idején megmondta, hogy nem enyészhetik el olyan állam, amelynek kormánya a nép kormánya : »a nép által, a nép javára, az Isten változhatatlan törvényeinek örökigazságú elvein fölépült igazgatás«. A meggyilkoltnak helyébe *Johnson* alelnök (1865—9.) lépett, »a greenvillei szabó« ; s az ő feladata lett a megzavart egység biztosítása, sőt az összes amerikaiak egyesülésének előkészítése.

A kongresszus már 1865. dec. 18-án teljes szavazatjogot adott a felszabadított négereknek, de megtagadta azt a fölkelésben résztvett déliektől s más államokból küldött hivatalnokokat a nyakukra. 1867. márc. 2-án törvényt hozott, hogy az elnök egy kinevezett hivatalnokot se mozdíthasson el hivatalából. Midőn Johnson ez ellen tiltakozott és jogai fenntartásának jeléül Stanton helyett Grant Ulyssesst nevezte ki hadügyi államtitkárnak, a kongresszus vád alá helyezte, a szenátus azonban fölmentette. Johnson azzal felelt, hogy a déli fölkelők nagy részének kegyelmet adott. Az Egyesület területét Alaszka óriási (1½ millió km²), de néptelen területével növelte, melyet Oroszországtól 1867. márc. 30-án 36

millió koronáért vásárolt meg. Fenyegetéseivel III. Napoleont is rávette, hogy, a spanyolok és az angolok módjára, hadait haza rendelje Mexikóból (1867.) s köztársasági elnöknek ösmertesse el *Juarez Bemtót*, ki a franciáktól elhagyott *Miksa* mexikói császárt csakhamar föbelövette. Monroe elvét tehát megvédte s az Unió tekintélyét benn és kinn helyreállította. Mégis megátkozva vonult vissza a magánéletbe, midőn az elnöki széket — a négerek szavazatával is — *Grant Ulysses* foglalta el (1869—77). Benne is csalódtak s a politikai romlottságot, melyet kormánya támogatott, grantismusnak nevezték el. Az elnök annyira beavatkozott egyes déli államok belső ügyeibe, hogy csaknem újabb fölkelésre ingerelte őket. Az 1873. évi pénzügyi válság, a szociális demokrácia terjedése, a sok nagyarányú sztrájk, az államadósságok újabb felszaporodása szintén akadályozta ugyan az állam egyenletes fejlődését: de Európa méltán csodálta azt a köztársaságot, mely egysége helyreállítását a két óceánt összekötő (Pacific) vasút megnyitásával (1869. jún. 10.) és a függetlenség kimondásának századik évfordulóját Philadelphiában világkiállítással (1876 márc. 10. — nov. 10.) ünnepelte meg. Az újvilág azóta még két világkiállításon (Chicagóban 1893. és St-Louisban 1904.) mutatta meg a réginek, hogy minden téren milyen bámulatosan fejlődött.

Hayes (olv. Hész) elnökségének (1877—81.) főcélja a romlottság kiirtása s a déliek s a különböző fajúak kibékítése volt. Utóda, *Garfield* elnök, már 1881.

szept. 19-én áldozata lett annak a merényletnek, amelyet egy csavargó (*Guitteau*) júl. 2-án intézett ellene. Helyét *Arthur* alelnök (1881—5.) foglalta el. Külügyi államtitkára, *Blaine*, az Unió hegemóniája mellett az egész Amerikát egyetlen szövetségben akarta egyesíteni, mire a Chile és Peru közt kitért háború kínálkozott alkalmul; *Blaine* azonban politikájával együtt megbukott s az elnökválasztásnál magával rántotta a köztársasági pártot is, mert 24 esztendei kisebbség után ismét a demokraták győztek, s az elnökséget *Cleve-*

327. ábra. Grant Ulysses tábornok (1822—1885).

328. Az első amerikai világkiállítás Philadelphiában, 1876-ban.

land-nak (1885—89.) szerezték meg. Cleveland a nagyhatalmi hiú politika helyett a *munkások* helyzetének javítására hitta fel a kongresszus figyelmét. Akkor félmillió munkás, a családtagokkal körülbelül 3 millió ember volt munka nélkül, kik »a munka lovagjának«, *Powderly*nek, vezetése alatt 1886. május elsején azt követelték, hogy tíz óra helyett ezentúl csak 8 órát kelljen dolgozniok. A Marat-szellemű *Most* hirlapíró izgatásai Chicagóban (május 4—5.) a munkások nyílt fölkelésére vezetett, amelyet azonban a rendőrség elnyomott s az esküdtszék 7 anarchistát halálra ítélt.

A köztársaságiak Clevelandot megbuktatták s *Harrison* elnöklete (1889—93.) és Blaine államtitkársága idejében ismét Amerika egyesítésére gondoltak; azonban az összes amerikaiak washingtoni kongresszusa még az egységes amerikai pénzlábat s a közös súlyt és mértéket sem fogadta el. Maga az Unió az ezüstvalutát hozta be s az európaiak ellen fontos intézkedéseket tett; megnehezítette a bevándorlást, európai, különösen angol társulatok részére a nagybirtokok vásárlását s a védővamos Mac Kinley-bill értelmében elviselhetetlenül magas vám alá vetette az európai iparcikkek egy részét. A közvélemény azonban elégedetlenkedett; újra *Cleveland*ot állította az állam élére (1893—97.) A kongresszus az ezüstérték helyett már 1893. nov. 1. elfogadta az arany- és ezüstértéket (bimetallizmust), 1894. febr. 2-án pedig az európai árucikkekre megfelelőbb vámtételeket szabott. Európával szemben föltétlenül megoltalmazta Monroe elvét. Midőn Britannia Guyana területét Venezuela rovására akarta gyarapítani s egyúttal azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Spanyolországtól megvásárolja a folytonosan lázongó Kuba szigetét, az Unió ezt tűrhetetlennek nyilvánította. Kijelentette, hogy nem ösmerne el olyan ítéletet, melyet valamely

választott bíróság európaiak és amerikaiak határvillongása ügyében Monroe elvének megsértésével hozna. Erre a bosszús Britannia felmondta a hitelt, s ezzel az Egyesült-Államoknak egy hét alatt öt milliárd korona kárt okozott.

Európa gőgjével szemben a megtorlás ideje csakhamar megérkezett. Az elnök (1897—1901.) *Mac Kinley* lett, ki Monroe elvét elsősorban *gazdasági* szempontból tartotta elavultnak. Új vámtörvényével, amelyet ezúttal *Dingley* indítványozott, újra kezdte a *vámháborút* az egész világ ellen, hogy megfizethetetlen — 40—70%-os — vámtételekkel kiszorítson minden idegen árucikket, amit Amerika maga is előállíthat. Másrészt mindent el akart adni, amit Amerika termelt. Elnökségének négy éve alatt a kivitel valóban hétmillió hétszáz ezer koronával haladta felül a behozatalt s a nemzeti vagyton (aranyban, mert *Mac*

Kinley ennek az értéknek volt híve) több mint két milliárddal gyarapodott. A kormány azonban, amely milliomosokból alakult, keveset törődött vele, hogy a munkások száz-ezrei nyomorult napszámot kapnak, míg azelőtt az amerikai munkás tisztességes díjazásban részesült. A merkantilista elnök gyarmatok és új piacok szerzésére törekedett. Sürgette tehát a kereskedelem kiterjesztését, a gőzhajóforgalom növelését, a panamai csatorna s az egy-egy amerikai vasutak kiépítését. Milliárdnyi alaptőkékkel (pl. *Carnegie*, *Morgan* és *Rockefeller* triumvirátusa tíz milliárd koronával) trösztöket alapított, hogy pl. az acél, vas stb. árusításában az amerikaiak szabják meg az árakat. Sür-

329. ábra. *Mac Kinley* (1844—1901).

gette a tengerészet, hajóhad, sőt az állandó hadsereg fejlesztését is, mert a gyarmatosítás, mint az új piacok szerzésének legbiztosabb módja, a kereskedő államnak bizonyos fokig katonai jelleget ad. Katonai sikerekre csakhamar hivatkozhatott. A párisi békeértekezlet 1899. október 3-án Angliával szemben Venezuelának adott igazságot, december 10-én pedig Spanyolországot, mely egy amerikai hajó felrobbantása miatt másfél év óta háborút viselt az Unióval, megfosztotta Kubától, Puerto-Ricotól s a kisebb nyugatindiai szigetektől, tehát *amerikai összes birtokaitól*, továbbá a Filippi-szigetektől; s mindezért az Unió összesen csak 100 millió korona kárpótlást adott. Hogy a Csendes-tengeren befolyását biztosítsa, az Unió, a bennszülöttekkel kötött egyezség értelmében, a Hawai- és Sandwich-szigeteket már 1898. aug. 12-én bekebelezte. Most történt első ízben, hogy az Unió az Atlanti- és a Csendes-óceán szigetein mint hódító foglalt el összesen 441.876 km² földet 9 $\frac{1}{2}$ millió lakossal. *Mac Kinleyt* ezért az európaiak Amerika császárának nevezték s másodszer a yankeek is abban a

reményben választották meg elnöknek, hogy az *egész Amerika egyesülését* előkészíti, vagy éppen el is végzi.

Amerika egyesítésének, a pánamerikanizmusnak, megvalósítására *Bolívar Simon*, *Bolivia* diktátora tette az első kísérletet, midőn 1826-ban a panamai kongresszusra a közép- és az északamerikai államokat, sőt Hayti néger köztársaságát is meghívta. A yankeek azonban elnöküknek, *Monroenak*, 1823. dec. 2-án elhangzott nyilatkozatához képest, maguk akartak gondoskodni, hogy Amerika csakugyan az amerikaiaké legyen. Másrészt attól tartottak, hogy, néger köztársasággal szövetkezve, a négerrek rabszolgaságát el kellene törölniök. Elsőségöket és gazdasági érdekeiket egyaránt féltve, a kongresszus sikerét meghiusították. Kaliforniától Chile déli részéig, az egyenlítőtől északra és délre 40—40 fokig, Amerika nyugati része különben is a spanyol elemé volt s az egyesítésnek más alapja alig lehetett volna, mint a köztársasági szellem, amely 1811—1830. közt a monarchikus formák megdöntésére vezetett. Közép-Amerikában akkor két köztársaság volt: *Mexikó* közel négy (most csak két) millió km² területen 8 (most 13½) millió lakossal; és a *Középamerikai Egyesült-Államok* 577.000 négyzetkilométeren 2 millió lakossal, mely azonban tizenhat évi (1823—39.) fennállás után öt köztársaságra oszlott. Ezek ismételve, de mindig csak rövid időre (1842—5. és 1896—9.) egyesültek; e közben területükből körülbelül 100.000 km²-et elvesztettek, lakosságuk azonban megkétszereződött. Dél-Amerikában a harmincas években 8 köztársaság volt. *Columbia*, mely 1819-ben közel 5 millió km² földön 2,700.000 lakossal alakult köztársasággá, 1830-ban háromfelé (*Columbia*, *Ecuador*, *Venezuela*) s 1904-ben a negyedik köztársaság (*Panama*) is kivált belőle; a négy köztársaság lakossága öt millióval emelkedett, de területe felenyire fogyott. *Peru* területéből (1,841.600 km²) a *Bajorország* területével fölerő déli rész 1883-ban *Chiléhez* került, *Peru* lakossága (1,800.000) mégis 4½ millióra emelkedett. *Chile* területe (380.000 km²) megkétszereződött, lakossága (900.000) majdnem megnégyszereződött. *Argentína* vagy *La Plata* szövetséges köztársaság (2½ millió km²) akkora területtel növekedett, mint *Olaszország* s népessége (670.000) hatszoros lett. *Paraguay* 373.000 km²-ről 253.000-re fogyott le, de népessége (600.000) ugyanaz maradt. *Uruguay* területe (57.000 km²) és lakossága (60.000) meghatszorozódott.

Mindent összevéve, a közép- és délamerikai legrégebb tíz köztársaság területe majdnem 16 millió km²-ről, egyrészt az Unió, másrészt *Brazília* javára, 9,101.602 km²-re fogyott, lakosainak száma azonban 17 millióról majdnem 39 millióra emelkedett. *Brazília* 6½ millió km²-en 3 millió lakossal 1822-ben császársággá alakult s időközben 8,361.350 km²-re növekedett, 15 millió lakossal. Kormányformájául II. *Pedro* császár (1831—89.) elűzése után, 1891. febr. 24. szintén a köztársaságot fogadta el. A területek ingadozásai nem estek meg

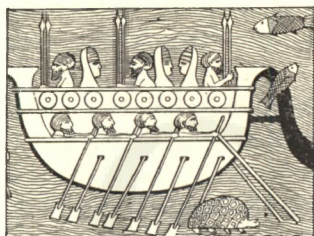
330 ábra. II. Don Pedro, braziliai császár (1831—1889).

forrongások nélkül, de nagy háborúkat csak öt esetben okoztak: 1. Mexikó és az Unió közt 1845—8-ban; 2. Mexikó és Franciaország közt 1863—67-ben, mely Habsburg Miksa rövid császárságának bukására, a köztársaság helyreállítására és Miksa főbelövetésére (1867. jún. 19.) vezetett; 3. Peru, Bolivia és Chile közt 1879—84., amelynek következeit Peru három évtizeden át sem heverhette ki; 4. Venezuela és britt Guyana közt 1899-ben s 5. az Unió és Spanyolország közt Kuba miatt ugyanakkor. A többi belső és külső háborúval Amerikán kívül jóformán senki sem törődött. Annyi bizonyos, hogy Mac Kinley korában Amerika $\frac{7}{10}$ része már köztársaság volt: négy unióban (Brazília, Észak-Amerika, Mexikó, Venezuela) 101 állam és 22 terület egyesült s azonkívül még 15 önálló köztársaság virágozott összesen 27,346.568 km² területen 142 $\frac{1}{2}$ millió lakossal.

Amerikának többi része az európaiaké maradt. Az első gyarmatosítók, a *spanyolok*, 1899-ben utolsó birtokaikat is elvesztették. A *dánoknak* — a földfedező normánok ivadékainak — Grönland óriási hómezői jutottak, de a nyugat-indiai négy kis szigetet ezeknél hasznosabbnak tartják. Guyanán hollandok, franciák és angolok osztoznak. Az *angoloké* Kanada is (Dominion of Canada); de jóformán csak személyes unióban él az anyaországgal. Az 1867., 1873. és 1895. évi angol törvények értelmében 7 tartományból alakult szövetséges állam külön parlamenttel, kormányzóval, minisztériummal. Majdnem akkora, mint az Unió, amely már többször tett kísérletet megszerzésére.

Mac Kinley előtt tehát körülbelül olyan feladat állott, mint Caesar előtt a dáciai hadjárat tervezésekor. Midőn másodszer lett elnök, a yankeek imperátort megillető fénnel iktatták be hivatalába (1901. márc. 4.); de neki is akadt Brutusa. Egy anarchista akkor (1901. szept. 6.) sebezte halálra, midőn a buffalói kiállításán éppen a pánamerikanizmust ünnepelte. A helyébe lépő alelnök, *Roosevelt* (1901—9.) még sem vállalkozott Oktáviánus szerepére. Az anarchisták ellen szigorú törvényeket hozatott ugyan, de nem az önző és óvatos milliomosoktól, hanem a demokráciától várta Amerika egységének megvalósítását. Azt akarta, hogy az amerikaiak cselekvésének alapja a személyes nemzeti érdek, tehát a hazafiság legyen. »Nagy szolgálatot — szerinte — nem tehet a világnak az az ország, amelyik önmagát nem szolgálja elsősorban. Minden igazi hazafi, minden valamire való államférfiú lássa maga előtt azt a napot, amikor egyetlen európai hatalomnak sem lesz egy talpalattnyi földje sem Amerikában.« 1904. nov. 8-án az elnökválasztókra tizennégy milliónál többen szavaztak: olyan szám, amilyennel a világ a polgári jogok gyakorlatában még soha és seholsem találkozott. Roosevelt 1905. márc. 4-én ezeknek a millióknak akaratóból lejt újból a hatalmas köztársaság elnöke. Ekkor már mindtöbben foglalkoztak az alkotmány átalakításának kérdésével s attól féltek, hogy az amerikai köztársaság is követni fogja a történelemnek minden korban érvényesülő törvényeit s államcsiny, polgárháború vagy egyéb mód következtében monarchia lesz belőle. De négy esztendő múlva, *Taft* megválasztásával, rendületlenül köztársaság maradt. Az intézmény az embereknel erősebbnek bizonyult.

MÁS FÖLDRÉSZEK POLITIKAI VISZONYAI.

Afrika, Ázsia és Európa közt járó hajó, ó-egyiptomi képen.

I. Ausztrália és Oceánia szervezése.

MERIKÁBAN elvesztett gyarmataikért az európaiak a többi földrészekben kerestek kárpótlást; még pedig oly sikerrel, hogy a XIX. század végén Ázsia, Afrika, Ausztrália és a Sarkvidék több mint 87 millió négyzetkilométernyi területének 67%-a és egy milliárdnyi lakosságának a fele nekik hódolt. S mivel nincs a Földnek egyetlenegy országa sem, amellyel ne érintkeznének, nem lehet csodálkozni,

hogy az egyetemes történelemnek *európai színezete* van. Ez a történelem nem valami dicsőséges, ha szembeállítjuk az amerikai és a francia nagy forradalmak elvével, amely szabadságot, egyenlőséget és testvériséget hirdetett. De a fehér emberfaj nem is érzelgett, mint egy »gyöngye« pillanatában az afrikai Liberia (1821.), vagy Maryland (1834.) néger köztársaságok alapításakor, hanem föltolta, ahol lehetett, a maga »fehér« műveltségét, még inkább pedig uralmát, az afrikai feketékre, az ázsiai sárgákra s az ausztráliai és a polinéziai barnákra. Az egyiknek aranyát, ezüstjét, gyémántját, a másiknak buján termő földjét kívánta meg; minden esetben pedig hitét, meggyőződését, törzs- vagy állami szervezetét kívánta áldozatul és zsákmányul, sőt, ha lehetett volna, még történelmi multjától is megfosztotta volna. Jámbor hithirdetők, vagy elszánt, tudós utazók törtek útat katonáinak, akik páncélos hajóikról ágyúk dörgése közt léptek olyan partokra, melyeknek lakóiról biztosan tudták, hogy lélekvesztőiken, nyilakkal fegyverkezve, nem indulhatnak Európa partjainak fölkeresésére, a kölcsön visszaadására. Annál jobban meglepődtek, mikor egy ázsiai állam, *Japán*, először vállalkozott arra, hogy egy európai népet európai fegyverekkel kényszerítsen megállásra, ha nem is éppen visszatérésre. A régi és az új Európa (ahogy Amerikát nevezhetjük) a XIX. század második felében már olyan gazdasági versenyt folytatott egymás ellen, amely háborúnak is beillett. Hogy Európa az amerikai búza, gyapot, tengeri, dohány, arany stb. beözönlése ellen védekezzék, a másik három földrészre vetette magát. Gyárosai,

kereskedői, börzéi, sőt még államai is idegen földeknek, a gyarmatoknak kincseiből meggazdagodva készülődtek új meg új mérközésekre.

Más földrészek államai közül Törökország volt az utolsó, mely Európát magát is meghódítani való területnek tekintette s erejének súlypontját Ázsián kívül kereste. Gyengülése következtében egyes európai államok az ő rovására kezdtek terjeszkedni s egymásután szedték és szedik el tőle Európában, Ázsiában és Afrikában levő birtokait. A másik jellemző körülmény, hogy Európa régebbi gyarmatai, amint megerősödtek, rendre önálló országokká alakultak át vagy akartak átalakulni s lerázták alapítójuk gyámkodását. Amerikának egykori spanyol gyarmatai teljesen kiküzdtek függetlenségüket és Spanyolország, valaha a világ leghatalmasabb gyarmatosító állama, most már — Afrika néhány pontját kivéve — csak európai területére szorítkozik. A harmadik feltűnő jelenség, hogy a XIX. században az Amerikai Egyesült-Államok (valaha Angol-, Spanyol-, Francia- és Oroszország gyarmatai) maguk is a gyarmatosítók sorába léptek. Rajtuk kívül nagyobb gyarmatai csak Európának vannak, mely önmagánál hatszorta nagyobb idegen területen uralkodik. Gyarmatpolitikát tehát csak Európa és az amerikai Unió folytat.

Nagybritannia áll első helyen, mert az övé a többi földrészből 28·2 millió km² 357 millió lakossal. Még Európában is megszállott olyan katonai és kereskedelmi tekintetben fontos helyeket, mint Gibraltár (1704.), Málta (1800.) és Ciprus (1878.), melyek a Földközi-tenger szorosain s az Egyiptom és Kelet-India felé vezető úton uralkodnak.

Ausztrália a legkésőbbben fölfedezett, de az egyetlen földrész, melynek szárazföldje ellenmondás nélkül került egy európai hatalom, Nagybritannia, uralma alá. Gyarmatosítását Anglia 1776-ban, éppen abban az esztendőben határozta el, mikor a mai Északamerikai Egyesült-Államok magvát tevő gyarmatai kimondták függetlenségüket. *Phillip* Arthur kapitány 1788. januárius 18-án kötött ki Déli-Walesben az első 778 deportálttal, megalapította Sidney városát s februárius 7-én megalakította az első katonai kormányt. Újabb deportációk következtében Ausztráliának 1818-ban már 25.050 gyarmatososa volt, akik összesen 31.810 acre földet műveltek s a mezei gazdaságon és állattenyésztésen kívül némi szövő-fonó-, bőr- és agyagipart is folytattak. Halzsírnál, halcsontnál, bőrnél, gyapjúnál egyebet alig adtak még el külföldre. Sidneynek 250 háza volt és 2600 lakosa. Az első nyolc évtizedben a világ tudományos érdeklődéssel olvasgatta, egyes nagy utazók (Murray, Flinders, Sturt, Wickham, Leichhardt, Gregory, Stokes, Burke, Stuart, Warburton, Hunt, Giles, Forrest stb.) hogyan tárják föl a földrész ösmeretlen tájait. Dél-Ausztrália 1788-ban, Tasmania 1823-ban, Nyugat-Ausztrália 1829-ben, Észak-Ausztrália 1834-ben, Victoria 1851-ben, Queensland (»A királyné földje«) 1859-ben alakult meg. Önkormányzatukat az 1851. aug. 5-i törvény szabályozta. A világ figyelme csak akkor fordult igazán Ausztráliára, mikor 1848-ban és 1851-ben fölfedezték az aranytelepeket. Ezeknek híre 1860-ig 613.570 bevándorlót (köztük néhány magyart) vonzott Ausztráliába. A század végén már 300.000 volt a be- és 270.000 a kivándorlók száma. A kormány, mely már 1840-ben Tasmaniára korlátolta, 1857-ben teljesen megszüntette az elítéltek odaszállítását s így lehetővé tette az *egységes társadalom*

megalakulását. A szegény bennszülöttek 1869-ben Tasmaniából teljesen kipusztultak s Ausztráliában magában nincsenek többen 50.000-nél. A közműveltség ügyét a század végén 6000 népiskola, 4 egyetem, több tudós társaság, 700-nál több lap és folyóirat mozdította elő.

A lakosok főképpen őstermeléssel foglalkoztak. Hazánkat Schindler és Korizmics már 1850-ben figyelmeztette az ausztráliai versenyre, kivált a búza-, hús- és a felülmulhatatlan (már akkor másfél millió métermázsa) gyapjúkivitelre. Ausztráliának, mely a század elején kezdte az állathonosítást, a század végén több mint száz millió juha, tíz millió szarvasmarhája, másfélmillió lova, egy millió disznaja volt; s 17 millió hektoliter búzája, 9 millió hl. zabja, 3½ millió hl. tengerije stb. termett. Gazdag bányáiban évenként száz métermázsa aranyat, három-négyannyi ezüstöt fejtettek. Kereskedelmi (be- és kiviteli) forgalmát 3267 millió koronára s így valamivel többre becsülték, mint a majdnem harminczorta népesebb Afrikáét. Csodálatos fejlődésének az az egyik oka, hogy Ausztrália földjét ellenség sohasem zaklatta, bár 1877-ben közel állott hozzá, hogy az oroszok megtámadják. A fejlődés következtében *Parke*s, »Ausztrália Bismarckja«, már 1889. okt. 24-én javasolta az *Ausztráliai Egyesült-Államok* megalakítását, ami 1901. januárius elsején meg is történt. A hat államnak s magának az Uniónak majdnem köztársasági szervezete van, de a főkormányzót az angol király nevezi ki, az Unió anyagi ügyeit ellenőrzi s igénybe veheti hadi-erejét (mely 32.000 katonából és 22 hadihajóból áll).

Oceánia vagy Polinézia sok ezer szigete együttvéve is csak harmadfélakkora, mint hazánk, de oly nagy területen van elszórva, mint Ázsia s így nincs is egységre teremtve. Politikai jövője csak nagy szigeteinek van: *Új-Guinea*-nak, melynek szárazföldje nagyobb *Oceánia* felénél és *Új-Zealand*nak, mely akkora, mint Olaszország. A kisebbek közül pl. *Hawaii* 1840-ben alkotmányos királysággá, 1893-ban köztársasággá s 1900-ban az Amerikai Egyesült-Államok egyik területévé alakult át. A gyarmatosítást (különösen 1841 óta) valamennyi szigeten a hittérítők készítették elő. Történelmi küldetésök csakhamar betelt s az európai államok közül különösen az angolok, franciák, németek s az amerikaiak közül a yankeek politikai és gazdasági érdekei adtak irányt *Oceánia* fejlődésének. Ez a fejlődés olyan újkeletű, hogy már nem is a történelem, hanem a földrajz keretébe tartozik.

Antarktisz, a déli sark vidéke, csak lassanként bontakozott ki a teljes ösmeretlenség homályából. A fölfedezések sorát 1772-ben *James Cook* nyitotta meg s a XIX. században *Bellingshausen*, *Weddel*, *Biscoe*, *Balleny*, *d'Urville*, *Wilkes* és a két *Ross* folytatta. *Gerlache*, *Carsten*, *Borchgrevink*, *Nordenskjöld*, *Bruce*, *Drygalski*, *Scott* és *Charcot* mind merészebben közeledtek a déli sark felé és *Shackleton* angol hadnagy 1909. januárius 9-én — attól már csak 180 km. távolságban — a déli szélesség 88° 23' alatt egy 3300 méternyi magaslatra kitűzte az angol lobogót. A jéggel borított sivatag mészkövében köszénréteget talált s egy csontvázlelet bizonyítja, hogy az őserdőkben valaha emberek tanyáztak. A körvonalaiiban is csak hézagosan föltárt hatodik földrésznek területét tizen-négy millió négyzetkilométerre becsülik; akkora tehát, mint Dél-Amerika s másfélakkora, mint Ausztrália. Gazdasági s politikai jövője ettől a kettőtől függ.

II. Afrika felosztása.

Afrika legnagyobb része, Ausztráliához hasonlóan, a XIX. század első kétharmadában csak földrajzi érdekesség volt, mely többnyire mint a fölfedező

331. ábra. Livingstone Dávid (1813—1873).

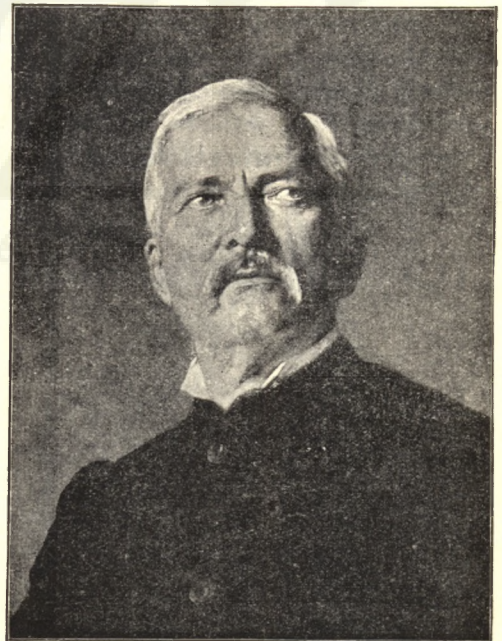
utazások célponja érdekelte a világot. Rendszeres kutatására az első társaság 1788-ban Londonban alakult s ennek megbízásából Mungo Park 1795—6. és 1805. különösen a Niger vidékét kutatta (első útjának rendkívül érdekes leírása magyarul 1816.), Clapperton (1820—27.) kivált a Cad-tó környékén járt, ahova ő jutott el először. Szolgája, Lander, ösmer-tette meg (1830—3.) a Niger alsó folyását és torkolatát. Északnyugati Afrikát raj-tuk kívül különösen Barth H. (1850—8.), Vogel (1853—6.), Rohlf's F. G. (1865—7. és 1878—9.), Nachtigal Gusztáv (1869—74.), Lenz (1879—80.) stb. tárta föl a maga való-ságában. A tudományos kutatások alapja Afrikának ezen részében *Algéria* volt, melyet a franciák 1830-ban foglaltak el.

Északkeleti Afrika földérintésében *Egyiptom* szolgált hasonló alapul. A Nilus vidékét, mely azután annyi nagy és bátor utazót vonzott magához, tudományo-san (1768—73.) Bruce kezdte kutatni. Egyiptom csodáit először az I. Napoleon seregével (1798—1801.) járt tudósok magyarálták meg. A Nilus völgyének, különösen pedig forrásainak megösmertetése 1824 óta a bátor és jeles utazók (Linant de Bellefonds, Speke és Burton, Baker és magyar felesége, továbbá Schweinfurth, Long, Junker, Emin pasa stb.) érdeme. Rebmann hittérítő 1849-ben fölfedezte a Kilimandsaro-hegyét, Speke 1858-ban a Victoria-Nyanzát, Baker 1864-ben a Mvutant (a Nilus forrástavát) s 1873-ban a Luta Nzigét, gr. Teleki Samu 1888-ban a Rudolf- és Stefánia-tavakat stb. Afrika déli részének és bel-sejének kikutatására már 1825-ben és 1839-ben alakultak társaságok. Amott a kutatások alapja a Fokföld, emitt pedig különösen a Zanzibári szultánság volt.

A világ csodálatát először Livingstone Dávid (1813—73.) érdemelte meg, aki Afrika szárazföldjén egyik partról a másikig minden európai közül először ment keresztül s útja hosszát és vizsgálódásai értékét tekintve, minden addigi afrikai utazót felülmult. Nagy nevéhez különösen a Zambezi folyam, a Ngami, Dsilolo, Nyasza, Sirva, Tanganyika, Moero és Bangveolo tavak alapos ki-kutatásának s részben fölfedezésének érdeme fűződik. Midőn a Tanganyikánál nyoma veszett, fölkeresésére 1869-ben Zanzibarból kiindulva, Henri Morton Stanley hírlapíró vállalkozott. Az egész világ rendkívüli érdeklődéssel olvasta könyvét (magyarul 1872.), melyben leírta, hogy 1871. nov. 10. Udsisiben miként találta meg Livingstonet. Későbbi útjaiban különösen a Kongo folyamnak és vize környékének, az Aruvimi mentén levő őserdőknek bejárásával s annak ki-

mutatásával szerzett érdemet, hogy a Tanganyika nem tartozik a Nilus folyamrendszeréhez, hogy tehát a Nilusnak és a Kongónak önálló folyamrendszere van. *Afrika Bismarckjának* nemcsak azért nevezték, mert karavánja élén vérrel és vassal tört útat magának a műveletlen népek közt, hanem azért is, mert 1881—4. közt ő készítette elő az óriási (hazánknál kétszerte nagyobb) Kongo-állam megalakulását. A többi utazó, pl. a francia Du Chaillu, Brazza, Crampel, az angol Cameron, Thomson és Arnot, a német Lenz, Juncker, Baumann és Emin basa, a portugál Serpa Pinto stb. a tudományos érdekeken kívül szintén nemzete politikai és gazdasági érdekeit szolgálta; míg pl. hazánkiai közül *Magyar* László, *Teleki* Samu gróf, *Inkey* László stb. mellékes célzatok nélkül vizsgáldtak Afrikában.

A kutatók az egyenlítőtől délre is találkoztak a fáraók uralkodásának emlékeivel s azért *Egyiptom* a Nilus völgyét a legújabb korban is magának követelte. *Mehemed Ali* egyiptomi basa (1806—48.) sereg élén tört útat a Nilus núbiai szakaszába, majd a Földközi-tenger mellékén, főképpen Szíriában terjeszkedett. Fia, *Szaid* basa, Szudánba nyomult (1857.) és megengedte a Szuezi csatorna munkálatainak megkezdését. *Izmail* basa (1863—79.) már önállóságra törekedett. 1866. november 18-án behozta a parlamenti rendszert, 1867-ben családjában örökössé tette az uralmat, perzsa módon khedivének (fenségesnek, alkirálynak) nevezte magát. Sorra látogatta az európai fejedelmeket, akik Lesseps nagy művének, a Szuezi csatornának, megnyitásakor (1869. nov. 13—18.) többnyire viszonzták is látogatását. A szultán sok huzavona után 1873. június 8-án majdnem teljes függetlenséget engedett Egyiptomnak, mely önálló hadseregét 1874-ben először is a darfuri szultánság meghódítására, 1877-ben pedig a Maszauát fenyegető János abessziniai császár visszaszorítására használta, s ugyanakkor némi segítséget küldött az oroszokkal küzdő szultánnak. Azonban sok háborúja és pazarlása miatt anynyira eladósodott, hogy, az állambukás elhárítása végett, 176.602 csatornarészvényt adott el egyszerre az angoloknak, angolokra és franciákra bízta pénzügyei rendezését, sőt minisztériumába is befogadta őket. A szultán, hogy Egyiptom az idegenek zsákmánya ne legyen, 1879. június 26-án Izmailt letette, fiát és utódát, *Tevfiket* (1879—92.) pedig eltiltotta újabb kölcsönök felvételétől. Az idegenek gyámkodása azonban tovább tartván, Kairóban 1881. szeptember 9-én előbb a khedive, Alexandriá-

332. ábra. Stanley Henrik (1841—1904).

ban pedig s több más helyen 1882. június 11-én az idegenek ellen fölkelés tört ki. Az angolok Alexandria bombázásával feleltek s Tel-el-Kebirnél megvervén a nemzeti párt vezérét, *Arabi* basát, a fölkelést három hónap alatt elnyomták. Egyiptomot katonailag megszállták, még a belföldi hadsereg élére is angol tábornokot állítottak s a khedivét valósággal gyámság alá helyezték. Ahmed Mohammed, ki máhdi-nak (megváltónak) adta ki magát, a vallásukat féltő mohammedánusok élén kiűzte őket Szudánból és Kordofánból, *Gordon* basa megtorló csapatait Khartumnál (1885. januárius 26.) megverte s bár a járványnak áldozatul esett, néhány év múlva egyik híve, Abdullah, kalifának kiáltotta ki magát. Végre *Kitchener* lord az omdurmani csata (1898. szeptember 2.) következtében leigázta Szudánt, azt az egyiptomiak és angolok közös uralma alá vetette s a Nilus egész völgyét megnyitotta a művelődésnek. A Nilus asszuani vízduzzasztójának elkészítése (1902. december 10.) a régi Egyiptom legnagyobb szerűbb alkotásaira emlékeztet bennünket. Mindez

333. ábra. Kitchener lord, tábornok (sz. 1850).

azonban, valamint Egyiptom pénzügyeinek rendezése, gazdasági helyzetének fölvirágozása, régiségeinek kutatása stb. nem az egyiptomiak és a törökök, hanem az angolok érdeme s Egyiptom ma már csak neve szerint tartozik a török birodalomhoz.

Tripolisz ugyan a Karamanli-ház bukása után (1835.) török vilajet lett, de harminc év múlva Olaszország vetett rá szemet. *Tunisz*nak a szultán 1871.

334. ábra. Abd el Kader (1807—1883).

október 25-én teljes önkormányzatot adott, tíz év múlva azonban a franciák, az algéri határok megsértése miatt, hadüzenet nélkül rontottak rá s 1881. május 12-én, a bardói békében, a francia fenhatóság elismerésére kényszerítették. A régi Karthago környéke ismét úgy fölvirágzott, mint valaha, függetlenségének elvesztése után, a rómaiak és a vandálok uralkodása alatt. A szomszédos *Algériében* (Algeriában) a franciák, követőknek megsértése miatt, már 1830. július 5-én elűzték Husszein bejt, a török szultán hűbéresét. Az arabok a hős *Abd el Kader* emir (1807—83.) vezetése alatt még tizenhét esztendeig védelmezték

függetlenségüket és csak vezérok elfogatása (1847.) után hódoltak meg. A franciák Algérie és Tunisz felől egészen a Guineai öbölíg szerették volna terjeszteni uralmukat. Evégből Roudaire azt javasolta (1872.), hogy a Szahara algériai és tuniszi részeit belső tengerré alakítsák át, de tervét tíz év múlva elejtették, mert a költség (1300 millió frank) nem állt volna arányban a várható haszon-

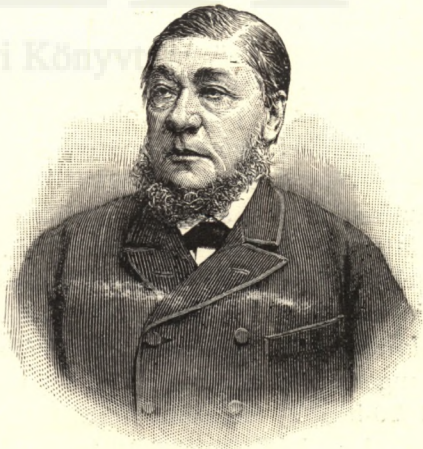
nal. Az Algert és Tombuktut a Szaharán át összekötő (4000 kilométeres) vasút tervét először (1875. januárius 13.) Soleillet utazó vetette föl. Azóta a franciák sok oázist elfoglaltak s az angolokkal 1890. augusztus 5-én kötött szerződésben körülbelül az északi szélesség 14. fokáig biztosították maguknak a Szahara középső részét s 1894-ben Tombuktut is megszállták. Erre 1895-ben *egységes kormányt adtak Nyugat-Afrikának*, melyhez az 1626 óta hatalmukban levő Szenegambiát, Szudán és Guinea egy részét s az Elefántesont-partokat számították. Más irányban a Cad-tó keleti részén Darfurig s onnan délnyugati irányban a Kongóig terjeszkedtek.

Mivel harmadfélszázados kísérletek után 1896. januárius 18-án keleten Madagaszkárt is bekebelezték, az afrikai francia gyarmatok területét 7.380,000 km²-re növelték, ami a birodalom területének több mint $\frac{7}{8}$ -a.

Afrikában tehát nagyobb birtokuk van, mint *Nagybritanniának*, mely ott 6.354,000 km² területen uralkodik, oda nem számítva a majdnem 3 millió km²-nyi Egyiptomot, mely, török hűbérállam létére, az angolok befolyása alatt áll. Nyugaton a hollandoktól 1871-ben megszerezték az Aranypartot, de azt csak az ashantik leverése után (1873—4.) biztosíthatták. 1886-ban az angol kereskedelmi társaság a franciákat teljesen kiszorította az Alsó-Niger és mellékvíze: a Benue, valamint a Cadba ömlő Csaba mellől. Dél-Afrikában a hollandoktól a Fokgyarmatot (Capeland) már 1795-ben elvették, de 1869-ig csak mint az Indiába menő hajók állomását becsülték meg. Az előlük kibujdosó holland parasztokat, a *búrokat*, fenhatóságuk elismerésére kényszerítették 1843-ban Natálban s 1848-ban Oranjeban; de 1852-ben függetleneknek ismerték el a transvaliakat, sőt 1854-ben a tőlük elszákadat oranjeiket is. A búrok földjén 1854-ben fölfedezett arany- és 1867-ben talált gyémántmezők újraélesztették kapzsiságukat. A búrok oranjei köztársaságától már 1871-ben elfoglalták a Kimberley vidékén levő gyémántbányákat; 1879-ben meghódították a zulukaffereket s elfogták királyukat, Cetewayót. Transvaal búrjai első ízben (1880—1.) megvédték ugyan függetlenségüket, de mégis angol védelem alatt alakították meg a *Délafrikai köztársaságot*. Rosszabbodott a helyzetök, midőn szomszédságukban az angolok elfoglalták a keleti partvidéket (a becsuánok földjét), északon pedig, Cecil

335. ábra. Cecil Rhodes (1852—1902).

336. ábra. Krüger Pál (1825—1904).

Rhodes elnöklete alatt, egy kereskedelmi társaság (Chartered Company) megalakította Rhodésiát. Rhodes Kairó és Capetown (Fokváros) közt vasutat tervezett, mely az időközben elfoglalt nagy tavak vidékét s a két köztársaság aranymezőit is érintené s mindenütt angol földön haladna.

A két búr köztársaság most már (1897.) szorosabban szövetkezett. 1899. október 11-én kitört a szabadságharc, melynek Washingtonja, Transvaal ősz elnöke, *Krüger* Pál (1825—1904.) lett. »Ha ezek jönnek is ellenünk, — szolt — ne féljünk, mert Isten, a legfőbb bíró fog dönteni.« *Kronje*, *Botha*, *Dewett*, *Delarey* stb. búr vezérek haditetteit az egész világ dicsőítette. Az angolok hétszeres erővel (448,435 emberrel) küzdöttek ellenök, mégis csak két esztendő múlva (1902. május 31.) kényszeríthették őket békére. Ebben a háborúban az angolok közül 20,621 katona esett el s négyannyi volt a sebesültek, betegek és a harcra képtelenek száma. A háború Britanniának háromannyi pénzébe (3375 millió koronába) került, mint a véres krími háború s az lett a vége, hogy, önkormányzatának biztosítása mellett, a két búr köztársaság brit gyarmat lett. Csekély vígasztalás volt mindezért, hogy az angol parlament 1909. augusztus 20-án megalakította a *Délafrikai Egyesült-Államokat* olyképpen, hogy a főkormányzó és a kormány székhelye Pretoria, a parlamenté Capetown s a legfőbb törvényszéké Bloemfontein lett. Négy hónap múlva (december 12.) Kairó és Capetown közt — a Kongo-vasutak bekapcsolásával — megnyílt a vasúti összeköttetés s ezzel Afrika belseje is föltárult az angol kereskedelem és gyarmatpolitika előtt.

Nyugat felé a portugálok és németek, kelet felé a portugálok, északon a Kongo-állam s a németek akadályozzák az angolok terjeszkedését. Az akadályok leküzdése azonban csak idő kérdése; Zanzibár szultánja 1890. július 1-én meghódolt nekik s a Victoria-tótól kezdve a Nilus egész völgye az ő befolyásuk alá került. Az 1890. augusztus 20-iki és 1891. május 28-iki szerződésekkel meghíusították a portugáloknak azt a törekvését, hogy Angola és Mozambique közt egybefüggő gyarmatot alapítsanak.

Németország csak 1884-ben szánta magát a gyarmatpolitikára s másfél évtized alatt már — nyugaton és keleten — $2\frac{1}{2}$ millió km²-nek és 13 millió alattvalónak ura volt Afrikában. 1885. februárius 12-én alakult meg a német keletafrikai társaság, mely a Tanganyika-tó és az Indiai-óceán közt terjeszkedett, de már 1891. április 1-én átadta gyarmata területét a német államnak. Az *olaszok*, kiket Tunisz elfoglalásában a franciák megelőztek, 1882-ben a Vörös-tenger mellett Assab és 1885-ben Massaua elfoglalásával kárpótolták magukat. 1890-ben a megszállt területet *eritreai gyarmat* néven szervezték; azonban az abessziniaiak 1896. március 1-én az aduai győzelemmel megakadályozták előhaladásukat. Az olaszok afrikai gyarmata az anyaország terjedelmét sem éri el.

A legsajátságosabb politikai alkotások közé tartozik a *Kongo-állam*. Az afrikai fölfedezések folytatása s a bennszülöttek érdekeinek megóvása céljából ugyanis *II. Lipót* belga király 1876. szeptember 12-én megalakította a nemzetközi Afrika-társaságot, melynek több országban, hazánkban is, volt fiókja. Stanley ennek a társaságnak megbízásából 1879—84. közt a Kongo vidékén jelentékeny

területeket vásárolt s azokat zajtalanul szervezte. A Bismarck meghívására Berlinben tartott afrikai értekezleten a hatalmak képviselői 1885. februárius 26-án kimondták, hogy a Kongo folyamon és mellékvizsein minden nemzet hajói szabadon járhatnak. A felügyeletet külön bizottságra bízák, az egész területet semlegesnek nyilvánítják, a hittérítőket, tudósokat, kutatókat különös védelemben részesítik, a lelkiismeret szabadságában a bennszülötteket is megoltalmazzák s a rabszolgakereskedést mindenképpen gátolják. Ezeket a megállapodásokat 1886. május 9-én (az 1886 : XIV. t.-c.-ben) a magyarok is elfogadták. 1885. áprilisában II. Lipót (1865—1909.), a belga országgyűlés engedelmével, a független Kongo-állam uralkodójának nevezte magát. Hazánknál nyolcszorta nagyobb területen uralkodott s 2346 európaival tartotta féken a 14 milliónyi bantu népet. Húsz esztendő múlva már 37 gőzös közlekedett a Kongón s 444 kilométeren járt a vasút. A kivitel (45 millió korona) háromakkora volt, mint a behozatal, az állam mégis deficittel küzdött s adóssága 118 millió koronára növekedett. Végre 1906 június 3-án Kongo kormányzását maga Belgium vette át.

Egész Afrikában csak két állam : *Marokkó* és *Abesszinia* őrizte meg függetlenségét. Marokkó azonban az 1860. április 23-iki béke óta a spanyolok hatása alatt áll. Bekeblezéseért a spanyolok és a franciák versengenek, sőt 1904. október 2-án már szövetkeztek is, hogy 15 év múlva Marokkót egymás közt kétfelé osszák. A másik államnak, Abessziniának, akkora területen, mint Franciaország, alig van több lakosa 4½ milliónál, de 1900 esztendő óta államiságát s 1600 esztendő óta sajtószerű kereszténységét mindig megoltalmazta. *II. Theodoros* 1855-ben régi egységét s hűbéri szervezetét helyreállította, a közigazgatást javította, a papoknak állami fizetést adott és 150.000 főnyi állandó hadseregével hódításokra törekedett; de midőn az angolok Magdalanál megverték, 1868 április 14-én főbelötte magát. Britannia s Egyiptom megbontották, de *János* császár 1872-ben helyreállította Abesszinia egységét. Az olaszokkal folytatott küzdelmeiben halálos sebet kapott s meghalt 1889. március 8-án. *Veje, Menelik*, május 2-án és szeptember 29-én olasz védelem alá helyezte országát, de újabb fölkelése és aduai győzelme (1896. március 1.) után az addis-ababai szerződésben (1896. november 13.) felszabadította az olasz gyámkodás alól. Ez a nagy ember teremtette meg a kereszténység reneszanszát Abessziniában, melyet teljesen megnyitott az európai műveltség előtt, midőn (1907. október 12-én) behozta a kötelező népoktatást és intézkedett, hogy minden faluban népiskola legyen.

Azonban nem akadt afrikai, aki a »sötét« földrészen világosságot gyűjtött s Afrikát visszaadta volna önmagának. A néger nem rabszolga már, csak gyarmatos : idegenek akarátának így is kénytelen-kelletlen eszköze. Függetlenségre törekvése csak annyit ér, mint Longfellownál a rabszolga álma :

»Nem érzi öre ostorát, se' nap tűző hevét:

Álma földjén hajnalra kelt s itt csak holtteste még,

Mint nyúlt bilincs, mit tovazállt lelke szakíta szét...«

III. Az ázsiai kérdés.

Európa a XIX. század utolsó harmadában körülbelül harmincöt millió kivándorlóval növelte Afrika, Ausztrália és Amerika népességét s az első kettőt teljesen magának követelte. Minden vállalkozásánál merészebb volt az a terve, hogy meghódítsa Ázsiát, amelynek népvándorlásai a középkorban annyiszor fenyegették végső romlással; rákényszerítse műveltségét, amelyet a történelem kezdetén éppen tőle kölcsönzött; gyarmatokká tegyen olyan államokat, mint Kína, Japán, India, Perzsia, melyek, régiségökre és nagyságukra nézve, felülmúlták Európa bármelyik országát; és Ázsiába szorítsa vissza a törököt, Európa egyetlen népét, amelyik ázsiai jellegét sohasem tagadta meg.

Európa minden ázsiai ország közül *Kelet-Indiára* vágyakozott leginkább. Az ősrégi műveltségnek ez a klasszikus földje a plasseyi csata (1757. június 23.) óta az *angolok* szigorú, de okos uralkodása alatt állt. A hinduk szentül hitték, hogy ez az uralom nem tart száz esztendeig; de az angolok éppen a csata századik évfordulójának megünneplésére készülődtek. A bengáliai hindu katonaságot 1857. május 9-én arra akarták kényszeríteni, hogy Enfield-féle vontesövű puskáikban disznósírral kent töltéseket használjon, holott vallása tiltja a disznósír használatát. A hindu katonák, a *seapoyk* (szpáhik), ebben kasztjuk tisztaságának megsértését látták. Másnap az európaiak elől Delhi felé menekültek s annak vén királyát, Mohammed *Bahadur* saht, Timur és a nagymogulok ivadékát, *India császáranak* kiáltották ki.

A nemzeti állam visszaállításának eszméje nemcsak a katonákat, hanem a polgárokat is magával ragadta: a hindukat és a mohammedánusokat egyaránt. A cawnporei őrség lekaszabolásának és egyéb kegyetlenségeiknek hírére Anglia rettenetes megtorlást követelt; de Lord *Canning* nem akarta Indiában Alba herceg németalföldi szerepét játszani. Így sem akadályozhatta meg, hogy Delhi bevételkor (szeptember 20.) egyik lovastisztje ítélet nélkül ki ne irtsa Timur családjának hercegeit s magával a királlyal is méltatlanul ne bánják. 1858. március 19-én elesett a forradalom másik középpontja, Lucknow, június 18-án pedig Gvalior is, mire a forradalom már csak egyes hőstettekben lángolhatott fel. Az angol parlament 1858. augusztus 2-án megszüntette a keletindiai kereskedelmi társaságot, Indiát a birodalomba kebelezte, fő kormányzóját alkirályvá tette s Londonban az ügyek intézését az indiai tanácsra (egy államtitkásra és 10 államtanácsosra) bízta. Az elfogott fölkelőket tömegesen végeztették ki, ágyuk elé kötözve sortűzzel »fuvatták« el. Hiszen nem pusztult el annyi ember, mint amennyit (587.420-at) a század utolsó negyedében csupán a kígyók és fenevadak öltek meg Indiában; de ezt a véradót a hinduk már évszázadok óta megszokták, míg amazt örökös kihívásnak tekintik a bosszúra, az elvesztett függetlenség helyreállítására. Fölkelések azóta is zaklatták a hatalmas tartományt, melyet a kormány a gazdasági élet nagyszerű emelésével akart megnyugtatni.

Az angol parlament 1876. április 29-én *Indiát császársággá alakította át*, amit Delhiben 1877. újev napján *Lytton* alkirály 63 uralkodó fejedelem jelenlétében nagy ünnepek közt hirdetett ki. India ekként nemcsak egyesült,

hanem óriási mértékben növekedett is, mert a parlament Hátsó-India nyugati részét, Beludisztánt s az arab megszállt területeket is hozzácsatolta. Az Európa felénél nagyobb (4,859.594 km²) császárság 295 millió lakosát most 75.000 angol katona őrzi s az alkirály 69.000 hivatalnok segítségével kormányozza. Anglia tehát itt olyan sikert ért el, amilyenre nincs példa az egész egyetemes történelemben. Angliának Ázsia egyéb részeiben 367.000 km²-en szétszórva még 6¹/₂ millió alattvalója van (Ciprusban, Ceylonban, a Maledivokon stb.). *Younghusband* angol ezredes 1904. augusztus 4-én bevonult *Tibet* titokzatos fővárosába, Lhassába, is és az ottan (szeptember 9.) kötött szerződéssel Tibetet megnyitotta az angolok előtt.

Franciaország az annami császártól 1787-ben megkapott Turán kikötőből akarta megteremteni *Indo-Kínát*. 1858—1867. közt valóban elfoglalta a császárság déli részét, Kokinkínát, s 1863-ban francia védelem alá vetette Kambodsa királyságot. *Garnier* (1866—68.) a Mekongon, *Dupuis* (1868—73.) a Jangcekiangon fölfelé akart eljutni Kína legdélibb tartományaiába. Ez utóbbi bebizonyította a tonkingi Song-kho (Vörös-folyam) hajózható voltát s maroknyi népével saját felelősségére el is foglalta annak torkolatát. Kormányára parancsára odahagyta ugyan, de a *saigoni békében* (1874. március 15.) az annami császár megígérte, hogy megnyitja előttük Tonkingot, ha őt Kínától függetlennek ismerik el s ágyúkkal, hajókkal, hadifőszelésekkel ajándékozzák meg. A jogait nem hagyó Kínával szemben Annam 1883-ban francia védelem alá helyezkedett; mit hosszabb háború után a *tienszini békében* (1885. június 9.) a kínaiak is elismertek és Tonkingot egészen átengedték a franciáknak. 1887. október 17-én az ekként meghódított Tonkingot, Annamot, Kambodsát, Kokinkínát és az 1896. évi szerződés következtében Siam északkeleti részét *Indo-Kína néven egyesítvén*, Ázsiában most hazánknál kétszerre nagyobb, de nem egészen olyan népes területen uralkodnak.

Oroszországnak Ázsiában háromannyi földje van, mint Angliának és Franciaországnak együttvéve; ezt földrajzi helyzetének köszönheti. Oroszország a tőszomszédságot használva, hódított, mert 9100 km. hosszan határos Ázsiával. Az Ural- és a Kaukázus-hegységeket, amelyek a két földrészt évezredek óta elválasztották, politikailag egyszerűen európai Oroszországba kebelezte, hogy Ázsia ne védhesse vele szemben hágóit, szorosait. Ázsia északnyugati részével, Jugriával, a novgorodiak már a XI. század óta élénken kereskedtek, sőt foglalgattak is; és ezzel a politikai hatalom útját egyengették. 1465-től fogva Jugria adót fizetett Oroszországnak, mely 1499-ben már bekebelezte az alsó Ob vidékét; Tobolszk vidéke, ahová a »tatárok« szorultak, 1557. óta szintén adót fizetett. Az apró tatár országok egyesítésére s az iszlám térítésre az özbeg *Közüm* vállalkozott, ki 1563-ban Szibéria császárának címét is fölvette és hadai Oroszországban Permig portyáztak. A Sztroganow permi kereskedő cég 1579-ben 7000 kozákkal *Jermak Timofajevet* küldte ellene, aki 1582. október 23-án el is foglalta Közüm fővárosát, Iszkert, s helyette Tobolszkot alapította. A meghódított területet a cár nevében vette birtokába s 1598-ban Közümot Ázsia belsejébe szorította. Az oroszok hódítva vagy szép módjával lassanként a Csöndes-óceánig terjeszkedtek. 1632-ben a Lena mellett alapították

Jakutszkat, 1638-ban már elkezdték a teakereskedést Kínával, 1643-ban kozákjaik megszállták az Amur vidékét, 1652-ben a Bajkál-tó mellett alapították Irkutszkat, 1696-ban elfoglalták Kamcsatkát. 1728—29-ben békés úton szabályozták a határokat a kínaiakkal szemben, akik ezalatt új uralkodóházuk ősi országát, Mandzsuriát, műveltségök körébe vonták. A hódításokat Szibéria tudományos kutatása követte. *Bering* (1725—30.) bebizonyította s negyven év múlva a magyar *Benyovszky* újabb adatokkal igazolta, hogy Ázsia nem függ össze Amerikával. Oroszország mindamelletts megszállta Amerika legészaknyugatiabb részét, Alaszkát is, melyet azonban 1867-ben 7,200.000 dollárért az Egyesült-Államoknak adott el. Délibb, járhatóbb tenger megszerzésére törekedve, 1849-ben ellenállás nélkül megszállta az Amur s 1851-ben az Ussuri torkolatát. Amott Nikolajevszket, emitt Vladivosztkot alapította. Kína az *aiguni* szerződésben (1858. május 28. és 1860. november 14.) átengedte neki az Amur és az Ussuri balpartján levő egész területet. Így az Ochotszki-tengeren és a Japán-tenger nyugati partján már az oroszok uralkodtak.

Most minden erejükkel arra törekedtek, hogy Ázsia nyugati részén megszerezzék az Aral és a Kaspi tavak egész vízkörnyékét, melyet a természeti viszonyok különben is Európára utalnak. Örményország egy részét Perzsiától már 1828-ban elfoglalták, de megtartásáért még kemény harcokat kellett vívniok. Csak harmincöt esztendei (1824—59.) küzdelem után győzhették le a *cserkeszeket*, akik csodálatos vitézséggel védték szabadságukat, melynek oltalmára *Bem* alatt a menekült magyarok egy része is készülődött. Ennek a készülődésnek *Bem* halála, a cserkeszek szabadságának pedig ősz vezérok és prófétájuk, *Samil* elfogatása (1859. szeptember 6.) vetett véget. Néhány százezer cserkesz kiköltözött a török birodalomba, az otthonmaradtak egy része 1877-ben újra fölkelte, a berlini kongresszus azonban Oroszországot 1878-ban elismerte a Kaukázus urának. Az oroszok 12 kormányzóságra osztották a Kaukázust, a hegygerincen át kiépítették a világ egyik legremekebb műútját (a vladikavkázit) s a hatnyelvű népet anyagi jóléttel kárpóolták az elvesztett szabadságért.

Turkesztán ellen Oroszország 1850. óta lépett fel határozottabban. A Szír Darja jobbpartján erősségeket épített s Bokharától 1865-ben elfoglalta Taszkentet, 1866-ban (a folyó legdélibb kanyarulatánál) Khodsentet, 1868-ban pedig magát Szamarkandot is, Timur hajdani fővárosát. A bokharai, majd 1873-ban (az Amu Darja torkolatánál) a khívai kánság megmaradt része hűbéres fejedelemség lett, Khokand kánság pedig — Fergana néven — egyszerűen beolvadt a birodalomba. Ezt az Aral-tó, Amu Darja s a Kaspi-tó közt levő sivatag elfoglalása követte s a turkomán törzsek meghódítása, amely Perzsia határán Gök-Tepe bevételével (1881.) s a Perzsiával kötött határszerződéssel ért véget. A mervi turkománok 1884-ben önként hódoltak s most már 1887-ben Afganisztán felé is meg lehetett állapítani a határokat. Oroszország elérte azt a célját, hogy a nomádok ellen biztosítsa magát; de senki sem hitte, hogy beérje ennyivel s Perzsia, India vagy Kína rovására tengerpartot ne szerezzen magának. Mint valaha Róma, Oroszország is utak és pedig vasutak építésével akarta biztosítani hódításait: kormányzati, kereskedelmi és katonai érdekeit. *Annenkov* tábornok halhatatlan nevéhez fűződik Ázsia legóriásibb vasútvona-

lainak tervezete. 1880—88. közt ő építtette ki a transzkaspiai vasutat, melynek egész hossza azóta 2395 km.-re növekedvén, Oroszországnak s vele az európai hatásnak utat nyitott Közép-Ázsiába. Hol 1863 táján Vámbéri Ármin »szüntelenül életveszéllyel küzdve, mezitláb és rongyokba burkolva járt a turkománok közt ; hol nyomtalan útakon, a homokban térdig sülyedő teve hátán csak csigalépésekkel haladhatott, ott ma már szilárd síneken, villámgyorsasággal halad a gőzkocsi s a nyugati kereskedő és tudós szinte otthonosan érzi magát«. Annenkov másik nagy alkotása a szibériai vasút, mely 1891—1904 közt készült el s európai Oroszországot 4677 km. hosszan köti össze a Csendes-óceánnal. Oroszország 1896. szept. 6-án a Mandsuországon át Pekingig vezető vonal kiépítésére is vállalkozott. Ennek biztosítására Kínától 1898-ban 25 évre »bérbevette« Port-Arthurt és Talienvant s 1900-ban ideiglenesen megszállta Mandzuországot, de azt a határidő (1903. okt. 8.) elteltével sem hagyta oda. Most már arról volt szó, a Csöndes-óceán nyugati partvidéke, amelyen Kína hatezer esztendő óta majdnem ellenmondás nélkül uralkodott, Kínáé maradjon-e, s ha nem maradhat, az európai Oroszországhoz vagy az ázsiai Japánhoz kerüljön-e ?

Oroszországnak majdnem kétakkora s magában Ázsiában is sokkal nagyobb területe, de csak harmadrésznyi lakossága volt, mint a másik kettőnek együttvéve. 22,245.000 km²-en 131 millió »fehér ördög« állott szemben a »sárga veszedelem«-mel : Kína 330 és Japán 48 millió lakosával ; s ami talán ennél is többet jelent : ezerestendős mult a hatezeressel.

Kína semmit sem tagadott meg hatezeréves multjából ; nincs a világnak népe, mely a maga történetével jobban összeforrt volna. Az ősoket mostan is úgy tiszteli, mint valaha a római. A mennyei birodalom fiai most is keveset törődnek az égiekkel, a természetfölöttivel ; annyit hisznek, amennyit megértenek. Lao-ce erényre (tao), Kong-fu-ce erkölcsre a régiek életbölcseége alapján tanította őket. A nép harmadfélezer esztendő óta vallásnak tekinti filozófiájukat, s vagy az egyiket, vagy a másikat követi, pedig az istenség eszméjével egyik sem foglalkozik. Az idegen buddhizmus, iszlám és a kereszténység soha sem tudta megváltoztatni a nép jellemét. Már egy XIV. századbeli hittérítő csodálkozva írt arról a »téves« fölfogásukról, hogy mindenki üdvözülhet a maga hite szerint s hogy a meggyőződésnek teljesen szabadnak kell lennie. Ezt az állami életre is értették, azért csináltak annyi forradalmat fölkelvén minden kormány ellen, mely megsértette a nép jogait és érdekeit. Pedig a törvényes kormányt egy nép sem tisztelte jobban. Rendekre sohasem különítették el magukat s a polgárokegyenlőségét nemcsak hirdették, de meg is valósították. A törvénynél talán csak egy nagyobb hatalmat ismertek : a szokást. Amikor lerázták a mongolok igáját, amelyet jó száz esztendeig (1260—1367.) viseltek, a dicsőséges *Ming* uralkodóház alatt (1368—1644.) visszatértek a régi jó szokásokhoz és gyűlöltek minden idegent, mint ezeknek ellenségeit. Tisztán, sértetlenül őrizték meg műveltségöket, mely, a régi csapáson haladva, újat és nagyot alig alkotott, de szellemöknek, művészetöknek, vagyonosodásuknak elég teret biztosított. Idegent nem türtek maguk közt ; mégis megesett az a csoda, hogy a Mandzsúk uralkodása kezdetén (1644.) az első császár, *Szun-ci*, egy német jezsuitára, *Schall* Ádámra hallgatott. Birodalmuk 1689-ben Dzsungariát, Turkesztánt és Tibetet

is magában foglalta s már akkor alig lehetett megakadályozni az Európával való összeütközést. Ez azonban csak másfél század mulva kezdődött el, mikor Kína 1839-ben az angolokat a becsempészett 20.263 láda ópium kiadására kényszerítette s a néprontó angolokat kitiltotta. Az »ópium-háború« azzal végződött, hogy a *nankingi békében* (1842. aug. 29.) Kína öt kikötőben (pl. Kantonban és Shanghaiban) szabad kereskedést engedett az angoloknak s nekik adta Hong-Kong szigetét. Az amerikai Unió és Franciaország hasonló engedményeket csikart ki, sőt az utóbbi 1844-ben a keresztény hit terjesztésének megengedését is elérte.

Az idegenek betolakodása miatt lázadás tört ki, de ennek vezére, a *Tai-ping* uralkodóház alapítója, Krisztus testvérének nevezte magát s a bibliát és a kereszténységet terjesztette. Mivel 1856-ban az angolok erőszakkal foglalták el a nekik odaigért Kanton várat s a császári hajóhadat is tönkretették, a törvényes császár, *Hien-tung*, irtóháborút hirdetett az angolok s általán az idegenek ellen. Az angolok és franciák hosszas harcok után 1860. okt. 24-én bevonultak Pekingbe s ott kötötték meg a békét, melynek értelmében az európaiak követségeket tarthatnak a fővárosban, Kína hadisarcot fizet s a keresztényeknek vallásszabadságot enged. Kína most kereskedelmi szerződéseket kötött az európaiakkal, pl. az osztrákokkal és magyarokkal Pekingben 1869 szept. 2-án (a magyaroknál az 1871: XXXV. t.-cikkben). Európai segítséggel nyomta el a Tai-ping lázadást, mely 17 esztendeig emésztette a birodalmat, de nem irtotta ki az idegenek iránti gyűlöletet s így Kína nem is alakíthatta át seregét európai módra. Maguk a kínaiak (a kulik) bevándorlásaikkal valósággal elárasztották Ausztráliát és Amerikát, úgy hogy az Unió már 1876-ban törvényt hozott ellenök, mi csaknem háborúra vezetett. Ahelyett 1876—80. közt Kína szabad kezet engedett az európaiaknak, hogy vizeiről kiirtsák a rendkívül elhatalmasodott kalózokat, mi meg is történt. Ekkor azonban Hátsó-Indiában Francia-, Turkesztánban pedig Oroszország megkezdték *Kína földarabolását*. Hogy Mandzsuria, Kórea s velök a Japán-tenger nyugati része orosz kézre ne jusson, Japán az 1894—95. évi háborút követő *simoneseki békében* Kínát Kórea függetlenségének elismerésére, a Liaotung félsziget és Formosa-sziget átengedésére s nagy hadisarc fizetésére kényszerítette. Francia- és Németország közbelépése következtében Liaotungot visszaadta Kínának, de Oroszország már 1897-ben bérbe vette annak legerősebb helyét, Port-Arthurt, hogy odáig vezesse a szi-bériai vasutat.

Ennyi veszteségen okulva, Kína európai szellemben készült reformálni hadseregét. Igérte a nemzetőrség fölállítását, vasutakat építtetett, gépeket hozatott, növelte a szabad kikötők számát, európai mintára fő- és szakiskolákat alapított stb. Az ifjú császár azonban, *Kuang-szü*, az oroszok biztatására és anyja akarására, 1898. okt. 4-én az összes újításokat eltörölte. Ahelyett, hogy szövetkezett volna a győztes Japánnal, mely esetben 378 millió »sárga« nézhetett volna szembe 385 millió európaival, egyszerűen túrta, hogy *Tuan* herceg vezetése alatt a testgyakorló egyesületek tagjai, a *bokszolók* (boxerek) szabadcsapatokat alakítsanak az idegenek kiirtására; pedig a boxolók magát a Mandzsu császári házat is idegennek tekintették. Pekingben 1900. jún. 20-án megölték *Ketteler*

német követet, a többit pedig ostromállapotban tartották; mire az oroszok, japánok, angolok, franciák, amerikaiak, németek stb., 31.000-en, július 15-én bevették Pekinget, honnan az udvar Singanfuba menekült. A nemzetek csapatai *Waldersee* német tábornagy parancsnoksága alatt továbbra is együtt maradtak s pusztá jelenlétükkel megalázó *békére* kényszerítették Kínát, mely 1901. aug. 17-én bocsánatkérésre, a vétkesek megbüntetésére, 450 millió tael (közel 3400 millió korona) hadikárpótlás fizetésére stb. kötelezte magát.

Japán azonban nem akarta többé megengedni, hogy gyöngeségével és készültségével Kína állandóan olyas zavarokat és veszedelmeket okozzon Ázsiában, mint Törökország Európában. *Mutsu Hito* császár Kelet-Ázsia vezetését (hegemóniáját) a japánoknak akarta biztosítani. Amikor 1867. febr. 13-án trónra lépett, tulajdonképpen csak mikádó volt, a Sin-to államvallás feje. A világi hatalmat 1603 óta a nagyvezér, a sogun gyakorolta. *Mutsu Hito* 1868-ban véres polgárháború után eltörölte a sogunságot, véget vetett az oligarchiának, az egész hűbériségnek, és új székhelyén, Tokióban (a régi Jeddóban) 1869. febr. 13-án már mint valódi császár fogadta a külföldi követek üdvözlését. Okt. 18-án hazánkkal (az 1871: XXIX. t.-cikkben) és Ausztriával kereskedelmi szerződést, örök békét és állandó barátságot kötött. Merészebb és gyökeresebb újító volt, mint a magyaroknál valaha Szent István. Az európai műveltséget anélkül fogadta be, hogy feláldozta volna a japán nemzeti szellemet. Bezárult vele a japán történelem és időszámítás első 2553 esztendeje; de a Gergely-naptár behozatalával (1873. jan. 1.) egy még biztatóbb korszak: a *meiji*, vagyis »a felvilágosodás kora« kezdődött. A császár meghonosította a postát, távirót, telefont, vasutat, gőzhajózást. Új pénzrendszert, nemzeti bankot alapított; papirospénzt nyomtatott, a vámokat részben eltörölte, részben könnyítette. Kimondta, hogy mindenkinek iskolába kell járnia, katonáskodnia, adót fizetnie s hogy a törvény előtt mindenki egyenlő. Külföldre küldte tanulni a tehetséges ifjakat s otthon egyetemet, fő- és szakiskolákat, tudományos intézeteket állított. Rendes hadsereget szervezett porosz mintára. A katolikusoknak vallásszabadságot s magának Japánnak 1889. febr. 11-én *alkotmányt* adott parlamenttel és felelős kormányval. Japán iparának és kereskedelmének bámulatos haladásáról több világkiállításon, katonai hatalmáról pedig az 1894—95. és 1900—1901. évi kínai hadjáratokban győzte meg a világot. Valódi nagyhatalomnak érezve magát, élére állt annak a törekvésnek, hogy *Ázsia az ázsiaiaké legyen*.

Oroszország tudni sem akart Kína és Kórea területe épségének biztosításáról, hanem Mandzsúriát magának követelte, Kóreán pedig osztozni akart Japánnal. Japán tehát 1904. febr. 8. és 9. közt hadüzenet nélkül megkezdte a háborút, s már az első két napon három tengeri csatában győzött. Kóreából csakhamar kiszorította az oroszokat s ápr. 26-án benyomult Mandsuországba, hol *Kuroki* és *Oyama* a tizenkétnapos liaojangi csatában az első nagyszerű győzelmet aratta *Kuropatkinon* (szept. 6.), a tíznapos jantáji csatában pedig *Oku* verte vissza (okt. 13.) *Kuropatkint*, ki Liaojangot visszafoglalni törekedett. Meghiusultak azok a kísérletek is, melyeket az oroszok úgy a szárazon, mint a tengeren Port-Arthur fölmentésére tettek. A nagyszerűen megerősített kikötőt

héthavi ostrom után 1905. januárius elsején *Stössel* tábornok feladta *Nogin*nak. Teljesen eldöntötte a hadjárat sorsát a mukdeni csata (márc. 8.), melyben az oroszok holtakban, sebesültekben és foglyokban százötvenezer embert vesztek. A csuszimai tengeri ütközet (1905. május 27.) a japán tengernagyot, *Togót*, a trafalgári hőssel állította egy sorba s a Csöndes-óceánon véget vetett Oroszország tengeri hatalmának. Az Amerikai Egyesült-Államok elnökének, Rooseveltnek, közbenjárására a felek most már alkudozni kezdtek és az amerikai Portsmouthban 1905. szept. 4-én megkötötték a békét. Ehhez képest Oroszország elismerte Kóréában Japán hegemoniáját (sőt utóbb az ellen sem tiltakozott, hogy Mutso Hito 1910. aug. 22-én Kóréát Csoşzen néven japán tartománnyá tette és császárat nyugalomba küldte). Mandzsúriát mindakét fél egyszerre tartozott odahagyni s ott minden nemzetnek egyenlő kereskedelmi jogot biztosítottak. A mandzsúrszági vasúton és Szachalin szigeten megosztottak s kereskedelmi szerződéseket megújították. A kis Japán a nagy Oroszország ellen a csatatéren épp oly vitézül, de a békekötésben bölcsőbb mérséklettel védelmezte hazája és Ázsia érdekeit, mint egykor a kis Görögország a nagy Perzsia ellen a maga és Európa szabadságát. A béke szentesítésekor (1905. okt. 14.) a mikádó az Ise templomában megállott az isteni tükör előtt, melyben őseinek lelkét kellett látnia; és császári háza alapítójának jelentést tett, hogy hazafias kötelességét ő is teljesítette, a háborút szerencsésen befejezte.

XV. FEJEZET.

A LEGÚJABB KOR MŰVELTSÉGE.

I. Irodalom.

A dicsőség géniusza.
Caracci után.

EMZETI himnuszában a japán ezer éve fohászkodik isteneihez, hogy tízezer esztendeig uralkodjék a császár és még tízezerig azután is, hogy sziklává keménykedik a Föld s moh lepi be a világot. Az angolok 1743 óta éneklék *Carey* dalát : »God save the King«. Az osztrákokat 1797. óta lelkesíti *Haydn* Gott erhaltéja. 1738-ban harsant föl először *Thomson* nemzeti dala, a Rule Britannia, mellyel angol matrózok járvák az óceánokat ; s 1755-ben éledt újra

a Yankee Doodle, mellyel csakhamar az *amerikaiak* indultak elnyomóik, az angolok ellen. 1792-ben csendült föl »a jövő dala«, *Rouget de l'Isle* Marseillaise-e, mely annyi diadalra vezette a franciákat s ma is hevíti a szabadság barátait. »Jeszcze Polska ni zginella« (Nincs még veszve Lengyelország !) énekeltek 1796 óta a lengyel önkéntesek Bonaparte seregében. Ugyanakkor írta meg *Rhigas* a görögök harci dalát. A XIX. században (1820.) Jouvénal a Brabançonne-nal a belgákat, *Kölcsey* (1823.) a Himnusszal és *Vörösmarty* (1835.) a Szózáttal a magyarokat, *Schneckenburger* (1840.) a Wacht am Rheinnal a németeket és Francis *Scott Key* (1843.) »Thè starspangled banner«-ral az amerikaiakat buzdította hazaszeretetre. Nemzetöknek olyan tulajdonai már, mint maguk a népdalok, népmesék, hagyományok és közmondások, amiket most, a demokrácia korában kezdtek gyűjteni, hogy a maga valójában ösmerjék meg a nép lelkét. A *folklore*, mely velök foglalkozik, a demokratikus érzületben gyökerező új tudomány, összehasonlító tanulmányok következtében minél alaposabban akarja megösmerni a rokon népek gondolatvilágát. S a testvériséget erősítik a *műfordítások*, amelyek bennünket a legkülönbözőbb nemzetek irodalmának legszebb alkotásaival ösmertetnek meg.

Szabadság, szerelem : ez a kettő kellett a legújabb kor legnagyobb költőinek. *Franciaországban* André *Chénier*, jambusaiban a jakobinusok ostora, börtönéből »szelid fehér galambját« dicsőítve lépett a vérpadra, s Thermidor 7-én (1794.)

a forradalom Pindarosa bátran hajtotta ifjú fejét a guillotine alá. *Chateaubriand*, »a romantikus költészet atyja«, Napoleonból kiábrándulva, a királyság helyreállítására korábban a kereszténységet és a vértanúságot dicsőíti. *Béranger*, a pajkos szerelmi dalok írója, »a kis szürke ember«, addig biztatta hazáját, »a világ királynéját«, hogy »emelje föl sebzett homlokát«, míg végre fölemelte s a júliusi forradalomban ismét »tiszteletet szerzett a franciáknak«. *Lamartine* megírja a béke Marseillaise-ét, és — élére áll a februáriusi forradalomnak, hogy azután mint a császárság kegydíjasa vénüljön meg. *Victor Hugo* viszont, a romantikusok feje, 1822-ben mint a királyság költője tűnt föl, hogy azután a köztársaságot hirdesse, a zsarnokságot ostromozza teljes félszázadon át (1835—85.). »A nyíló rózsza kelyhén és Plátó ajakán« nyugvó méheket a császár felé kergeti: »hadd fusson bogarak előtt, kitől ember reszketve tart«; a »Századok Legendáiban« az egyetemes történelem legsötétebb eseményei nyomán beszéli el az ember tragédiáját; de eget, földet, hazát, költőket, dalokat feled, »midőn a gyermek jő«. Erősen hatott a magyar romantikusokra is, akik főbb műveit nemcsak lefordították, hanem követték is. *Musset* az eszményi, *Maupassant* a könnyed, *Catulle Mendès* az érzéki szerelem, *Leconte de Lisle* és *Theuriet* a természet, *Sully-Prudhomme* a magány költője. A politikai és hazafiui szenvedély a nagy század utolsó negyedében már csak *Déroulèdet*, *Coppéet* és *Rostand-t* lelkesítette nagyobb alkotásokra.

Az olaszoknál *Ugo Foscolo*, *Giusti* stb. a szabadság dalosai, míg *Leopardi* és *Carducci* az elnyomatás napjaiban magát a gondviselést is megtagadták. Az évtizedeken át forradalomban égő Spanyolországot költői nem szüntek meg lelkesíteni. A század legnagyobb spanyol költője *Zorilla*. A latin népek közt legifjabb a románok irodalma, melynek legünnepeltebb költője *Alexandri*.

Az angoloknál a francia forradalomért rajongott a skót balladák írója, *Burns*, azonban az ír dalok költője, *Moore*, nemzete multján borongott. *Shelley* a szentszövetség korában is a zsarnokságot és a nyegleséget ostromozta s lord *Byron* lelkesedni tudott a szabadságért, amelyért harcolt is Hellasban. *Childe Heroldja*, *Don Juanja*, *Manfrédje* (amelyeket magyarra is lefordítottak) »vad, zord zenéjökkel«, »a kétség jajszávéval« azonnal a világ legnagyobb költői közé emelték *Byront*, akiről kortársa, *Lamartine*, nem tudja még, mi a való neve: szellem vagy földi lény, démon-e vagy angyal? *Wortworth* »a tavak költője«, a természetet és az életet szerette, *Coleridge* a borzalmasan szépet, *Hood* a humort, *Browning* az erős szenvedélyeket, *Keats* a balladai anyagot, *Tennyson* a legendákat. Király-idilljeivel *Viktória királynő* korának legnagyobb angol költője, de mégis csak udvari költő lett. Amerikában *Bryant*, *Dana* és *Percival* költői triumvirátusát elhomályosította a *Holló* költője, *Poe* *Edgar* és a *Hia-watha* költője, *Longfellow* (kiknek költeményeiből egy-egy kötetre való magyarul is megjelent).

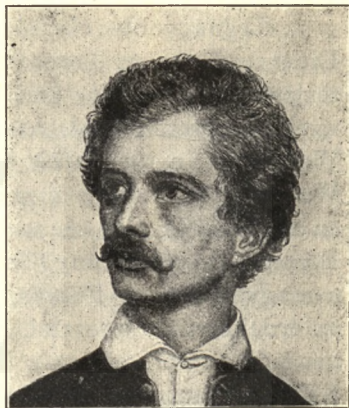
A németeket legnagyobb kritikuskuk, *Lessing*, mint költő is megszabadítani törekedett a franciás szellemtől; de — *Schiller* panasza szerint — alig mult el a franciaság láza, a görögösség hevítette őket. A németek legnagyobb két költője, *Schiller* és *Goethe*, sem annyira a nemzeti, mint inkább az emberi eszményekért hevült. *Schiller* *Tell Vilmosa* a svájciak, *Don Carlósa* a németalföldiek, *Orléáni*

Szüze a franciák haza- és szabadságszeretetét dicsőítette, de Wallensteinja egy németnek árulását vitte színpadra. Goethe halhatatlan alkotása, Faust, a tökéletességre törekvő emberiség, Wertherje pedig az egyes ember szomorú sorsát, meddő küzdelmeit rajzolja. *Arndt, Rückert, Körner* lantja a napoleoni viharok és szorongatások idejében hazaszeretetre buzdította a németeket; de a szabadság dalosa és halottja, Körner is, a magyar *Zrínyi* hazaszeretetét magasztalja; *Lenau* a magyar alföldre, szülőföldjére vágyakozik vissza; *Heine* pedig, Goethe mellett a németek legnagyobb lírikusa, a Dalok könyvének írója, annyira gúnyolta nemzetét, hogy hazai földön neki ez még emléket sem engedett állítani. *Bodenstedt* dalait, amiket Mirza Saffy ajkaira adott, sokáig arab eredetűeknek tartották. *Scheffel* Olaszországban írta meg bájos époszát, a Säckingeni Trombitást s épp oly szívesen merült el a középkor szemléletében, mint *Lingg*, a népvándorlás korának költője. Az osztrák *Hamerling* képzeletét Kelet és Nyugat izgatta s európai hírűvé Ahasverusával lett; *Grillparzer*, Ausztria legnagyobb drámaköltője, annál jobban magasztalja hazáját.

Tisztán csendül meg a nemzeti érzés a svéd irodalom legremekebb művében, *Tegnér* Frithjofmondájában vagy gr. *Snoilsky* szabadságdalaiban, míg a szintén svéd *Runeberg* a finnek hazaszeretetét élesztette. A norvég Björnson Bjørnstjerne a köztársaságért és függetlenségért lelkesedett s a világirodalomba Ibsennel együtt diadalmasan vezette be a norvég szépirodalmat, mely csak a XIX. század elején szabadult föl a dánoknak s a dánoké a németeknek és franciáknak gyámkodása alól. Oehlenschläger a normán-regekörben kereste a dán nemzeti érzés forrását, Inge-
mann nemzeti dalokat írt, *Andersen* bájos meséivel ragadta el a világot.

Az oroszok első nagy nemzeti költője *Puskin*, aki legremekebb művével, *Anyegin*nel (magyarul 1866.) mesterét, *Byront* is felülmulata. Közel áll hozzá *Lermontov*, aki ugyan szintén *Byron* pesszimizmusának hódolt, de igazi ó-orosz szellemben írta kaukázusi époszát, melyhez a magyar *Zichy Mihály* rajzolt képeket. A lengyelek legnagyobb költője, *Mickiewicz*, a krimi szonettek, *Konrad Wallenrod*, *Pán Tadeusz* s annyi más hazafias költemény halhatatlan írója. A cseh hazafias költészet atyja a magyarországi tót *Kollár* a Slávy Dcerával (A dicsőség leányával), melynek 600 verse a szlávok együvértartozását hirdette. A csehek legnagyobb költője *Vrchlicky*, a horvátoké *Preradovics*, a szerbeké *Jovánovics Zmáj*, a bolgároké *Rakovskij*. A délszlávok (különösen szerbek) népdalai Európaszerte tetszettek.

A törökök legnagyobb és legnemzetibb költője *Kemal bej*, a magyaroké *Petőfi*, aki mellett azonban *Vörösmarty*, *Arany* és *Madách* is utat tört a világirodalomba. A finnek ősköltészetők, különösen nagy époszuk, a *Kalevala*, fölelevenítésével szereztek irodalmuknak tiszteletet. Az ázsiai népek (perzsák, arabok, hinduk, kínaiak, japánok) költészetének régi kincseit is csak a leg-

337. ábra.

Petőfi Sándor (1823—1849).

újabb korban ismerték meg igazán, midőn európai nyelvekre (részben magyarra is) kezdték fordítani a Sakuntalát, Mahabharátát, Firduszit, a Koránt s antológiákat adtak perzsa, kínai, japán stb. költőkből.

A XIX. század költői a *drámai irodalomnak* minden fajtát művelték: a tulajdonképpeni drámát, a szomorú- és vígjátékot, a szín- és népszínművet, bohózatot stb. Sophokles, Euripides, Aischylos, Plautus újra tapsokat aratott a színpadon; Shakespeare, Molière, Calderon stb. most hódított igazán. A legújabb kor halhatatlanai a németeknél Lessing, Schiller, Goethe; a franciáknál Victor Hugo, Scribe, Augier, Dumas, Sardou, Rostand; a spanyoloknál Eche-garay; az olaszoknál Metastasio, Alfieri, Goldoni, Giacosa, D'Annunzio; az angoloknál Sheridan és Garrick; a norvégeknél Björnson és Ibsen; az oroszoknál Tolsztoj; a lengyeleknél Fredro; a magyaroknál Katona, Csiky; a törököknél Kemal bej, kinek Gülnihálja magyar nyelven az első török dráma.

Legnagyobb olvasóközönségük a *regényíróknak* volt. Már Rousseau, Diderot, Voltaire, Bernardin de Saint-Pierre is a regények tetszetős alakjában terjesztették reformeszméiket. A nagy forradalom idejében az érzelgős regényeket szerették; pl. az angolok Richardson Clarisse-át, a németek Goethe Werther-ét, a magyarok Kármán Fanny-ját. A szentszövegség éveiben a skót Walter Scott kezdte meg a történelmi irányt, amelyhez azonnal csatlakozott az amerikai Cooper (Az utolsó mohikánnal stb.), Washington Irving, Bret Harte, Beecher Stowe asszony (Tamás bátya kunyhójával), az olasz Manzoni (Jegyesek), a magyar Jósika, Eötvös, Kemény. Scott tanítványai, az ú. n. romantikusok, az érdekesítés mesterei, akik nemesak történelmi, hanem társadalmi regényeket is írtak; pl. a francia Victor Hugo (A notre-damei toronyőr, a Nyomorultak, a Tenger munkásai stb.), George Sand, Sue, a két Dumas; az olasz Fogazzaro, Matilde Serao; az angol Dickens, Thackeray, Bulwer, Eliot stb.; az amerikai Bellamy; a német Spielhagen, Hackländer, Gutzkow, Heyse; az orosz Turgenyev, Gorkij, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov; a lengyel Sienkiewicz (Quo vadis?); a magyar Jókai, Mikszáth; a török Ahmed Midhat; a japán Bakin és Osaki Koyo. Az újkor legnagyobb *humoristái* az angol Goldsmith (A wakefieldi pap), Sterne, Dickens, Thackeray; az amerikai Mark Twain; a német Jean Paul a magyar Jókai stb. *Regényeivel* Verne és Edmondo de Amicis lett az ifjúság kedves írója. A természetesség (naturalizmus) főképviselői Balzac és Zola. A regényírók rendkívüli hatást gyakoroltak korukra; volt idő, midőn »az egész világ Dickens módjára beszélt és Thackeray módjára gondolkozott«. Egyes regények száz- meg százezer példányban terjedtek el világszerte. A XIX. század második felében a magyar irodalom egymaga körülbelül hétezer kötet eredeti és fordított regénnyel, elbeszéléssel, adomás- és meséskönyvvel gyarapodott; viszont pl. Jókai egyes regényeit minden művelt nyelvre, japánra is, lefordították.

A rémes és erkölcsstelen regények, színdarabok, képek terjedésével szemben az esztétika, ahogy Baumgartner könyvének megjelenése (1750—56.) óta nevezik, tudományos rendszerbe foglalta a *szép* fogalmának alapelveit. Ebben a tekintetben különösen a németeknek (Winckelmann, Lessing, Kant, Schiller, Goethe, Jean Paul, Schelling, Hegel, Zimmermann stb.) vannak halhatatlan érdemeik. Széptani tanulmányaikkal és bírálataikkal Kazinczytól Gyulai Pálig

az írók nálunk is sokat tettek az ízlés nemesítésére, az irodalmi és művészeti színvonal emelésére. A XIX. században jelentek meg a *világirodalom történetét* összefoglaló első nagy művek is, úgy hogy az egyetemes történelem írója bővebb részletek végett most hozzájuk utasíthatja olvasóit. Toldy magyar, Gervinus német, Nisard francia, Taine angol, Symonds és Bartoli olasz, Sismondi dél-európai, Pypin orosz irodalomtörténetét vagy Symondsnek, Castellarnak, Burg-hartnak, Voigtnek, Müntznek a reneszánszról, Ruskinnek Velence köveiről írt munkáit senki sem nélkülözheti, aki egy-egy nemzet vagy kor irodalmát megismerni és élvezni akarja. (Az esztétika történetét magyarul három kötetben Jánosi Béla írta meg.)

II. Művészetek.

Taine Németalföld növekedő gazdagsága és hanyatló művészete közt szoros összefüggést látott. Azt akarta bebizonyítani, hogy ott a festők leleménye a gyakorlati eréllyel ért véget; más szóval, hogy az egyéni eredetiség a társadalmi élethez fűződik s a művész feltalálóképességei arányban állnak a nemzet cselekvő-erejével. Goethe a műveltség s a művészetek történetét nagy zeneműhöz hasonlítja, ahol a maga idején minden nép hangja érvényesül; s ennek az emberi hangversenynek szépségét emeli, hogy minden hang megtartja a maga jellegét és tulajdonságát. Így történt, hogy a XIX. században nem mindenkor a leghatalmasabb nemzetek voltak a művészet zászlóvivői. A kisebb, különösen az észak-európai nemzetek (dánok, norvégek, svédek) szintén dicsőségesen jelentek meg ezen a téren. Egészben véve a XIX. század népeinél a művészet olyan köz-szükséglet volt, mint a Perikles-korabeli Athénben s talán még inkább mint az Augustus-korabeli Rómában. Vagyonos emberek mindenütt remekművekkel töltik meg házaikat, palotáikat s megrendeléseik következtében a művészet a hírnéven kívül immár a megélhetést is biztosítja. Műbarátok vagy egymással vetekedő milliomosok egy-egy képért vagy szoborért néha százazreket adnak. Államok, társulatok és magánosok múzeumokat, kép- és műcsarnokokat állítottak, amelyekben a legszegényebb is ingyen és eredetiben láthatja a régi nagy mesterek vagy kora művészeinek alkotásait és gyarapíthatja ismereteit, fejlesztheti ízlését. A világhírű képeket a technika minden eszközével sok ezer példányban sokszorosítják, hogy szerényebb anyagi viszonyok közt élők is megszerezhessék. A művészeteket szak- és mesteriskolákban képezik ki s pályázatokkal, kiállításokkal ösztönzik nemes versenyre.

Az *építészet* remekeit is csak most lehetett igazán megismerni, mikor a vasutak és gőzhajók mindenüvé olesón és gyorsan elvitték a tanulni és látni vágyókat. Baedeker és mások útikalauzai még az avatatlant is könnyű szerrel tájékoztatták a legapróbb részletekről is. A forradalom kora szakított a királyok kedves stílusával, a barokkal és a rokokóval s ismét a görög és római mintákon lelkesedett, mint valaha a reneszánsz korában. I. Napoleon Párist úgyszólván második Rómává akarta varázsolni; a Pantheon, a Madelaine-templom, az Arc de triomphe (diadalív) stb. remek példái ennek az empire (császári)-stílusnak. A III. Napoleon-korabeli *Garnier* viszont a párisi operaház stílusát kedveltette meg a világ minden rohamosan építkező nagyvárosával.

III. Napoleon Párisban, I. Vilmos Berlinben és Strassburgban, I. Ferenc József Bécsben, I. Károly Bukarestben, Vittorio Emanuele Rómában és Nápolyban egész várfalakat, házsorokat, sőt városrészeket bontattak le, hogy körutakat (boulevardokat, Ringeket) s beljök nyíló széles, hosszú, egyenes utcákat nyissanak, melyeket fényes paloták, középületek, bérházak szegélyezzenek. Ilyképp a városok külseje csodálatos gyorsasággal változott meg; pl. Nürnberg pár év alatt elvesztette középkori jellegét. Még ennél is bámulatosabb az amerikai városok fejlődése. Pl. Chicagónak 1831-ben száz lakosa volt, a század végén már másfél millió; főutcája 40 kilométer hosszú s 10—20—30 emeletes házai közt olyan is van, amelyikben egymagában 20.000 ember lakik. Egyik színháza a 23. emeleten épült. New-York lakossága a XIX. század elején 50.000 volt, a század végén három millió hétszáz ezer; főutcája, a Broadway, tizennégyszer akkora, mint a budapesti Andrassy-ut. Ebben az utcában 11.000 ház van (csak kétezerrel kevesebb, mint az egész Budapesten), pedig a legtöbb épület 10—12 emeletes. Nagyon természetes, hogy ily rohamos fejlődés mellett nem lehet a régiék aggodalmas műgondjával építkezni. Az óriási arányok és a gyorsaság következtében a vassal is bővebben bánnak, mint azelőtt, amiben különben a franciák példáját követik. *Eifel* háromszáz méteres párisi vastornya (1889.) az építészetnek új irányát jelentette. Azonban az emlékszerű építéset továbbra is a régi nyomokon haladt. *Schinkel* (berlini múzeum), *Klenze* (regensburgi Walhalla) klasszikus, *Semper* reneszánsz, *Ferstel* és *Steindl* ezenkívül csúcsíves mintákat is követett (amaz pl. a bécsi fogadalmi templomnál, emez a magyar parlamenti palotánál). A budapesti királyi palotánál *Ybl* az eredeti francia barokk stílushoz ragaszkodott. A XIX. század elején az amerikaiak klasszikus stílusban építették nyilvános palotáikat, pl. a washingtoni kapitóliumot s New-Yorkban az Aja Sophia mintájára tervezik a világ legnagyobb templomát.

A szobrászat a reneszánsz kora óta sohasem szakíthatott teljesen a klasszikus iránnyal, ha — pl. a versaillesi park szobrainál — eléggé barokk ízlésben ábrázolta is a mitológia isteneit. A művészet csak akkor szabadulhatott meg ezektől a sallangoktól, amikor Winckelmann Róma s az akkor föltárt Pompeji és Herkulánum régiségeinek tanulmányozása alapján (1755—68.) megalapította az ókori műtörténelmet. Lessing a Laokoonban (1766.) széptani szempontból méltatta a klasszikus szobrászat remekeit, a brit múzeum pedig megszerezte Elgin lordnak (Bruce Tamásnak) az athéni Akropolis faragott képeiből magával hozott nagyszerű gyűjteményét. Azóta a múzeumok mindenütt lázasan gyűjtötték, ásatásaikkal folytonosan gyarapították, a művészek pedig tanulmányozták és utánozták a klasszikus szobrokat. A velencei *Canova* (Theseus harca Minotaurusszal, Ámor és Psyche stb.), a dán *Thorwaldsen*, a francia *Pradier* (A leláncolt Prometheus) valóban a nagy görög mesterekre emlékeztető szobrokat készítettek, míg az angol *Flaxman* és a magyar *Ferenczy* (Canova és Thorwaldsen tanítványa) inkább akadémiai értékű műveket alkottak. Az angolok és a németek csak hazai művészeket foglalkoztattak s ezzel egy század alatt nemzeti jellegű szobrászatot teremtettek. A londoni Westminster-apátság vagy a Pál-templom nagy halottainak szobrai egyúttal az angol képzőművészet fejlődéséről tanuskodnak. A németek nemzeti ébredésének egyik jele, hogy jeleseiknek

mindenütt szobrokat állítottak. *Rauch* berlini Nagy Frigyesé, *Schwanthaler* szobrai a Walhallában, *Fernkorn* bécsi Savoyai Jenője és Károly főhercege, *Zumbusch* bécsi Mária Tereziája mellett majdnem minden német város szobrokban dicsőítette I. Vilmos császárt, Bismarckot, Moltkét s az 1870. évi francia háború hőseit. A legnagyobb magyar mester, *Fadrusz*, Mária Terézia pozsonyi és Mátyás király kolozsvári szobrának alkotója. Egyes nemzetek az óriási arányokban is gyönyörködnek; pl. Münchenben *Schwanthaler* Bavariája 20¹/₂, New-Yorkban a francia Bartholdi Szabadságszobra 46 méter magas.

338. ábra. David műterme (Cochereau festménye a Louvre múzeumában).

Most, hatszáz esztendőös korában, lett világhírű Daibuds (Buddha) kamakulai (japáni) 18 méteres szobra is. De több művészi élvezetet biztosítanak a franciáknak és az olaszoknak karrarai márványból faragott bájos szobrai. A japáni, kínai és indiai szobrocskák inkább mint néprajzi érdekességek terjedtek el Nyugaton.

A festészet a nagy forradalom idejében ismét visszatért a klasszikus minták követésére; pl. *David* a rémuralom jeleneteinek festése közben is klasszikus történeteket (a szabin nők elrablása stb.) vetett vászonra. Már *Delacroix* inkább Rubens szellemében dolgozott; Dantét s a nagy angol és német költőket illusztrálta s a festészetbe ő vitte be a romantikus irányt. A németeknél *Cornelius* és *Kaulbach* Vilmos szintén illusztrátorok, egyúttal a nagyarányú festészet mesterei. (Pl. Kaulbachtól a »Húnok csatája« sokszorosításban nálunk is el-

terjedt.) Kitűntek rajtuk kívül a német *Piloty*, a francia *Delaroche* és *Meissonier* (többnyire XIV. és XV. Lajos és I. Napoleon korából), s *Lenbach* (arcképeivel), az osztrák *Makart*, a svájci *Böcklin*, a lengyel *Matejko* és *Siemiradzki*, a cseh *Brozik*, az orosz *Verescsagin*, a magyar *Munkácsy* (együttal a népelet festője), *Liczenmayer*, *Lotz*, *Benczur*, *Zichy* Mihály stb. Főképp a nép életét s a természetet festették az északiak ; pl. a dán *Johansen* és *Kroyer*, a norvég *Dahl*, *Gude*, *Tidemand*, *Thaulow* s a nálunk legjobban ismert Norman (a fjordok festője), a svéd *Zorn* stb. A nagyobb városokban (Budapesten 1884.) alakult mesteriskolák hagyományaival szakítottak az ú. n. *szecesszionisták*, kik (élükön *Stuck*-kal) 1893-ban a müncheni külön kiállításon mutatkoztak be először s új, inkább a műiparban jogosult ízlést igyekeztek meghonosítani.

Az *iparművészet* legnagyobb s hazánkban legismertebb festője a legújabb korban az angol *Walter Crane*, aki azonban nem tartozik a szecesszionistákhoz. Az iparművészet ebben a korban érte el fejlettségének legnagyobb fokát. Óriásibb mennyiségben sohasem készültek s olcsóbban sohasem voltak megszerzhetőek a fém-, csont-, fa-, üveg- és agyagipar művészi alkotásai, mint a XIX. században. A gyárak számára a legkitűnőbb művészek is rajzoltak, festettek és mintáztak. Japán, Kína, India csecsebecséit, a perzsa és szmirnai szőnyeget szintén gyárilag és művészileg utánozták s az iparművészeti múzeumok (amilyet hazánkban az 1878 : XVII. t.-c. alapított) a legremekebb minták bemutatásával buzdították az iparosokat művészi alkotásokra.

A *színművészet* mindenütt hathatósan fejlesztette az irodalmi, nemzeti, művészeti érzést, magát a közműveltséget. A színész alakítását kísérő tapsokban a tömeg elismerése, a demokrácia ítélete nyilatkozott meg. Míg a korábbi századokban színházak rendszeren csak a fejedelmek kegyelméből emelkedtek, a francia forradalom óta a polgárság még kisebb városokban is maga épített állandó színházakat. A XIX. század végén Franciaországnak már 394, Olaszországnak 389, Németországnak 264, Angliának 205, Spanyolországnak 190, Magyarországnak 27 színháza volt. A franciáknál *Talma*, *Coquelin* s a nők közül *Rachel*, *Réjane* asszony és *Sarah Bernhard* ; az olaszoknál *Rossi*, *Salvini*, *Zacconi* s a nők közül *Ristori Adél* és *Duse Eleonora* ; a románoknál *Barzescu Agatha* ; az oroszoknál *Szavina Mária* ; az angoloknál *Kean* (»a színészet Demosthenese«) és *Irving* ; az amerikaiaknál a néger *Ira Aldridge*, a németeknél *Engels*, a magyar születésű *Sonnenthal* és *Barnay* s a nők közül *Wolter Sarolta*, a legnagyobb német tragika ; a magyaroknál *Megyery*, *Lendvay*, *Egressy*, a nők közül *Déryné*, *Jókainé*, *Jászay Mari* s »a nemzet csalogánya« : *Blaháné* nemcsak a nemzeti, hanem a világműveltségnek is apostolai, kik minden idők legnagyobb színművészei közé tartoznak.

A *zeneirodalom* voltaképpen szintén a színházakból hódította meg a világot. Párisban 1830-tól 1905-ig 7984 francia, 4022 olasz, 3991 német operai este volt. Az olasz operát a legújabb korban emelte igazán művészi magaslatra *Bellini*, a Norma költője és *Verdi*, a Troubadour és annyi más remekmű teremtője. *Mascagni* (a Parasztsbecsülettel) és *Leoncavallo* (a Bajazzókkal) a század végén tűntek fel. A németeknél *Mozart* (*Don Juan*), a franciáknál *Rossini* (*Tell Vilmos*), *Meyerbeer* (*Hugenották*, *Próféta*), *Halévy* (*Zsidónő*), *Gounod* (*Faust*) stb. szintén klasszikus

operákat írtak. A magyar operát *Erkel* teremtette meg (Bánk bán, Hunyadi László, Dózsa György). Rajongó német nemzeti szellemben, minden régi iránnyal szakítva, írta meg *Wagner* Rikárd a maga zenésdrámáit (Tannhäuser, Lohengrin), de erős, férfias hangja sohasem nyomhatta el egészen az olasz zene szívhez szóló, bájos dallamait. A század közepén a francia *Offenbach* (Orpheus a pokolban stb.) nagyon megkedveltette a könnyed és ledér operetteket, amelyek a színpadot utóbb egészen hatalmukba kerítették. Annál fölségesebben szólalnak meg a himnuszok, oratóriumok és szimfóniák *Haydn*, *Beethoven*, *Berlioz*, *Liszt* stb. remekműveiben. Beethoven »elment a zenei kifejezések legszélső határáig; olyan messzire, ahonnan — Grillparzer szerint — már csak a visszatérés lehetséges«. A modern programzenét és a modern zenekart Berlioz (a Rákóczi-induló átírója) alakította meg. Mint előadó művészek hegedűn Paganini, Joachim, Reményi, Hubay, Sarasate, Wilhelmi, Kubelik stb., zongorán pedig Mozart, Chopin, Liszt, Zichy Géza stb. arattak világszerte tapsokat »a velőket rázó húrokon«.

339. ábra.

Liszt Ferenc (1811—1886).

III. A társadalmi tudományok.

Istennel, »kit a bölcs lángesze fel nem ér«, a hit és a tudományos vizsgálódás a legújabb korban is folytonosan foglalkozott. A francia forradalom szakított az istenség eszméjével, melyet a józan ész, majd a legfőbb lény fogalmával akart pótolni; de, legalább a külsőségekben, visszatért hozzá azonnal, amint újra elfogadta a monarchikus államformát. Az istentagadás (ateizmus), mint filozófiai irány, továbbra is megmaradt, de nem bontotta meg a meglevő vallásokat. Számra nézve a különböző vallások a XIX. század végén ilyen rendben sorakoztak egymás mellé: római katolikus 272¹/₂ millió, Confucius-követő 232, mohammedán 216¹/₂, hindu 207, protestáns 166, bálványozó 157, buddhista 138, görög (kat. és keleti) 120, sintoista 25, izraelita 11 millió.

A római katolikus egyház Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának (1854.) és a pápa csalhatatlanságának (1870.) kimondásával növelte egységét, amelyet a pápaság világi hatalmának megszűnése (1870.) s Döllinger vezetése alatt az ókatolikusok elszakadása (1871.) sem gyöngített. IX. Pius pápa már 1864-ben kárhoztatta a hittel ellenkező tanításokat, egyuttal azonban kijelentette, hogy a pápának nemcsak lehet, de kell is alkalmazkodnia a haladáshoz, a szabad-elvűséghez, az új műveltséghez. Annyi bizonyos, hogy a francia Chateaubriand-t, De Maistre-t, Lamennaist, Montalambert-t, az angol Wiseman bíbornokot, a magyar Hoványit stb., akik a XIX. század első felében a kereszténység szellemét ékesen írt könyvekben dicsőítették, a XIX. század második felében a történelmi kritikában Renan, Döllinger, Delitzsch stb., a természettudományokban a darwinizmus, a bölcseletben a materializmus (»az anyagelviség«) követték s a

velök összefüggő monizmus, mely a világot és jelenségeit egységes alapelvekre vezeti vissza. A néprajz a természetes népeknek idáig alig ösmert vallásos nézeteivel ismertette meg a világot s a buddhizmus Európa gondolkodóira is hatni kezdett. A zsidókat minden művelt államban emancipálták s vallásuknak szabad gyakorlatot engedtek. Új vallásfelekezetek szabadon alakulhattak (pl. Amerikában a mormonoké 1827-ben, hazánkban a nazarénusoké 1840-ben stb.), amennyiben az állam törvényeibe nem ütköztek; sőt egyes államok (pl. Magyarország az 1895: XLIII. t.-c.-ben) a felekezetnélküliséget is megengedték.

A szabad kutatás nagy mesteréről, Kantról és követőiről már Schiller megírta:

»Egy gazdag mi tömérdek kolduson könyörülhet:
Ha a király épít, — dolgozik a talyigás.«

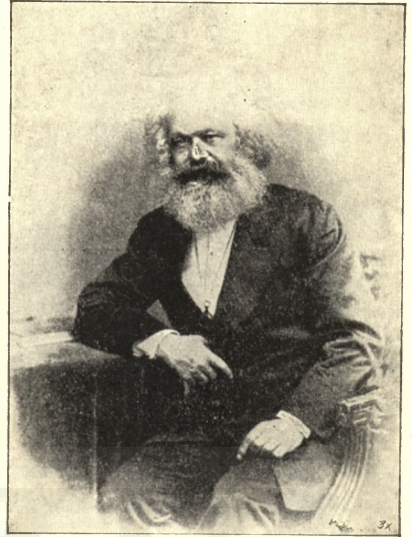
Kant bölcsészeti rendszerét azonban valódi nagy szellemek is fejtegették: Schelling, Fichte inkább eszményekért, Hegel és Herbart a valóért hevülve. Kant hatása alatt állt Schleiermacher és Schopenhauer, aki szerint mindenben legfőbb az akarat; minthogy pedig az akarat annak a jele, hogy valami hiányzik és minthogy a hiány érzése szenvedést okoz, az ember élete folytonos küzdelem, fájdalom, szenvedés. Ez a világfájdalom, sötét világnézet (pesszimizmus) sok hívőre talált abban a korban, mely csakugyan többet akart, mint amennyit óriási sikerei mellett is valósíthatott.

A *bölcsészetet* a németek (a már említetteken kívül Hartmann, Wundt, Zeller, Fischer Kuno, Lotze, Nietzsche stb.) és az angolok (Bentham, John Mill Stuart és Spencer Herbert) művelték legnagyobb sikerrel. Spencer a fejlődést (evolúciót) általános és természetes törvénynek nyilvánította. Elméletét gyakorlati tényekkel igazolta s megalapította a *társadalmi tudományt* (szociológiát), mely csakhamar az egész világot foglalkoztatta. A három angolnak művei részben magyarul is megjelentek. A franciák közül nálunk Comte, Janet és Taine filozófiáját ismerik leginkább. A magyarok (pl. Köteles, Ercsey) a XIX. század elején Kantot követték; az evolúciót nálunk (A társadalmi fejlődés című munkájában) Beöthy Leó hirdette először.

A *jog- és államtudományok* a rendi alkotmányok bukása és a népképviselő elfogadása következtében új alapra helyezkedtek. Savigny, a római jog középkori történetének megírója, bebizonyította, hogy a jog nem a véletlen munkája, hanem minden nemzetnek legsajátosabb tulajdonsága, mely a nemzet tudatában él, belőle fakad, lényével, jellemével szervesen összeforrt, a nemzettel nő és izmosodik. Tételének igazsága, a jogfolytonosság, adott egységet a XIX. század második felében Német- és Olaszországnak; az emelte vissza Magyarországot az államok sorába. Mások észszerűen böleselkedve akarták fejleszteni az ember jogait, amiket az amerikai és francia forradalmak egész terjedelmökben állami követelményeknek ösmertek el; a legtöbben pedig, a történelmi és bölcsészeti irányt egyesítve, a gyakorlati életet tartották szem előtt. A társadalom gyökeres átalakulásai a magánjogot, az államok nagy változásai pedig a közjogot (ideértve az állam-, egyházi, büntető- és népjogot) új meg új felfogásokkal és tantételekkel gazdagították. A törvénykönyvek híven visszatükrözik a nemzetek történelmi fejlődésének főmozzanatait. Pl. a magyar Corpus Jurisba

1910. végéig fölvetett 8000 törvénynek egyharmadát a legújabb korban hozták, ami a fejlődés sokoldalúságát bizonyítja. A népek a jog- és államtudományok terén sem zárkóztak el egymástól; például I. Napoleon polgári, büntető- és kereskedelmi törvénykönyvét világszerte követték. Mégis minden ország nemzeti szellemben akarta megalkotni törvénykönyveit, azért tehát 1900-ban Németország is szakított valahára a római joggal.

A legújabb korban különböző népek körülbelül száz esetben módosították alkotmányukat, ami a vele járó szakirodalmat rendkívül fejlesztette; pl. csak a magyar alkotmányjogot s annak egyes részeit körülbelül ötszáz munka tárgyalta. A parlamenti naplók, irományok és beszédek egész könyvtárt töltenek meg. A *parlamenti ékesszólás* nagymesterei Angliában az ifjabb Pitt, Fox, Bright, Derby, Peel, Cobden, O'Connell, Palmerston, Gladstone, Disraeli, Chamberlain; Amerikában Franklin, Jefferson, Jackson, Everett, Calhoun, Clay, Webster, Lincoln; a franciáknál Mirabeau, Danton, Constant, Thiers, Guizot, Lamartine; a spanyoloknál Castelar; az olaszoknál Cavour és Crispi, a románoknál Bratianu, a magyaroknál Kőlcsey, Deák, Széchenyi, Kossuth, Szemere, Eötvös, Apponyi;

340. ábra. Marx Károly (1818—1883).

341. ábra. Lassalle Ferdinánd
(1825—1864).

a németeknél Gagern, Bismarck, Caprivi, Richter, Bebel stb. A parlamenti élet Tocquevillenak a demokráciáról, Mill John Stuartnak a képviselői rendszerről s Toddnak a parlamenti kormányzatról írt (magyarul is megjelent) könyvei megjelenésekor — a XIX. század első felében — magasabb színvonalon mozgott, mint a század második felében, amikor pl. Dicey írt az angol alkotmányjogról (magyarul 1902.). A parlamenti tárgyalások azonban, melyek a közélet minden mozzanatára kiterjedtek, a hírlapirodalom óriási föllendülése következtében ebben a második korszakban minden egyébnél jobban lekötötték a közfigyelmet.

Az 1848. évi februáriusi forradalom történeti előzményei közt (az 549. lapon) ismertett érzelgős, ábrándos, titokzatos *szocializmust* a század második felében a *tudományos szocializmus* váltotta föl, mely legerősebben

éppen a nem tudományos körökben hódított. Marx, Engels, Schaeffle, Bebel, Liebknecht és Lassalle alapvető munkáit népszerű kivonatokban most már

342. ábra. Bebel Ágost (sz. 1840).

hazánkban is széltére olvassák. A szocializmus, mint tudomány, a világot és annak fejlődése törvényeit akarja megösmerni. Mint politikai törekvés, az így szerzett ösmeretek és törvények alkalmazásával akarja megváltoztatni a meglevő állapotokat. Ezt a két irányt legtisztábban *Marx* Károly egyesítette, aki a társadalmi élet törvényszerűségét keresve, a munkában és annak módjaiban találta föl a társadalmi élet kialakulásának legdöntőbb tényezőit. Két nagy fölfedezése: a történelmi materializmus és a tőkés termelés titka az értéktöbblet révén. Legfontosabb sikere, hogy a szocializmus és a munkásosztály szerves összefüggését fölismerte és tudományosan bebizonyította.

Ezzel vetette meg a *szociális demokrata* törekvések alapját, mellyel szemben a *keresztényszocialisták* a keresztény alapra való visszatérést sürgették. Az általános szavazatjog mellett *Lassalle* harcolt leghathatósabban. *Bebel* 1871 máj. 25-én adta ki pártjának jelszavát: »Harc a paloták ellen mindenütt!« Bakunin a vagyonközösséget (*kommunizmust*), Krapotkin herceg az *anarchiát* hirdette. Elveiket száz- meg százezer példányban elterjesztett könyveik, vagy azoknak könnyen érthető kivonatai mélyen bevésték »a negyedik osztály«: a munkások szívébe. Ma az államok mindenütt számolnak a tudományos szocializmussal. Jaurès azzal adja kezünkbe a francia szocializmusnak tizenegy évtizedre (1789—1900.) terjedő történelmét, hogy a szocializmus a forradalomhoz tapad, de nincs hozzáláncolva. »Fáklya az, melyet viharok szele élesztett, s miközben félig fölemésztette magát, szomorú fénnel ragyogta be a világot. Nyugtalan, de halhatatlan láng az, melyet a zsarnokság és az ellenforradalom kioltani törekedett, de mindig újra éledt, s a szocialisták égő reménysége lett.« Ez a reménység minden állam közül először az Ausztráliai Egyesült-Államokban valósult meg 1909-ben; de a szociális demokratáknak brisbanei (1908.) programja alapján, mely szerint a fehér emberek országainak jellegét megőrzi, hajóhadat, hadsereget állítanak s behozzák a kötelező katonai szolgálatot. Ezek a fajgyűlöletet s nagy hatalmi törekvéseket hirdető elvek nagyon távol állanak a tudományos szocializmus eszményeitől.

Mialatt a szocialisták új világról álmodoztak, az *archaeológusok* új világitásban mutatták be a régít s annak tanulságaira figyelmeztettek. Napoleon 1809—13. közt 38 kötetben adatta ki egyiptomi hadjáratának (1797—8.) tudományos eredményeit. Meglepő adalékokkal gyarapította azokat *Champollion* (1790—1832.), ki a rosettei kő háromnyelvű felirata alapján végre megfejtette

a hieroglifák olvasásának titkát. Az odáig ismert adatok alapján elkészítette a régi egyiptomiak szótárát és nyelvtanát s ekként évezredekre adott biztosabb tudást az eddiginél. Az ázsiai ékiratokra a figyelem szintén körülbelül az egyiptomi fölfedezések idején térült. *Grotefend* 1802—37. közt már kibetűzte a Persepolisban Dárius és Xerxes királyok idejéből talált emlékek óperzsa feliratait. Kutatásait *Burnouf*, *Lassen* és *Rawlinson* folytatták. *Rawlinson* az asszír-babilóniai ékiratok olvasásának módját is kitalálta, de erről szóló főművét csak 1851-ben adhatta ki. Az egész magyarság szívét megdobogtatta az a föltevés, hogy Mezopotámiában a *sumir*, Belső-Ázsiában (*Stein* Aurél hazánkfia kutatásai alapján) a *taklamakámi* városok romjai közül fajunk történetének legrégebb emlékei kerülhetnek elő.

A kihalt nemzetek nyelvének újabb megcsendülése, a halottak tanuskodása, kétségkívül a XIX. század legcsodásabb eredményei közé tartozik; de azt a 6—7000 éves társadalmi és állami életet csak a század második felében folytatott ásatások és kutatások alapján ösmerhettük meg egész nagyszerűségében; tanulságait csak azóta mérlegelhetjük a modern társadalom javításáról folytatott vitákban. A parszik szent könyvét, a *Zend-Avesztát*, *Anquetil-Duperron* († 1805.) már a XVIII. században franciára fordította, a dán *Rask* 1826-ban tökéletesebben közölte s mindezek alapján *Burnouf* (1836.) megvetette a zend történelmi és nyelvészeti kutatások alapját. A brahmánok szent nyelvének, a szanszkritnak, titkait Európa előtt *Jones* († 1794.) tárta föl először. *Colebrooke* 1804-ben megírta az első szanszkrit nyelvtant, melyet annyi más követett. *Bopp* 1816-ban összehasonlította a szanszkrit igeragozását a görög, latin, perzsa és germán nyelvekével; később pedig hat kötetben megírta szanszkrit, zend, görög, latin, litván, gót és német összehasonlító nyelvtanát. Az összehasonlító nyelvtudomány, melyet ekként megalapított, nemcsak az ösmereteket bővítette, hanem a politikai életre is hatott, mert a fajszeretetet és a nemzeti-ségi érzést, a XIX. századnak egyik legjellemzőbb tulajdonságát, rendkívül fejlesztette. A rokonság megalapítása azonban nem mindenütt emelte ezt az érzést. Nálunk pl. nem fogadták szívesen *Sajnovicsot* (1770.) és *Gyarmathy Sámuel*t (1799.), kik nyelvtanilag bizonyították a magyar és finn-lapp nyelv rokonságát; de *Révay* az első történelmi magyar nyelvtanban (1803.) már számolt ezzel a föltevessel, a

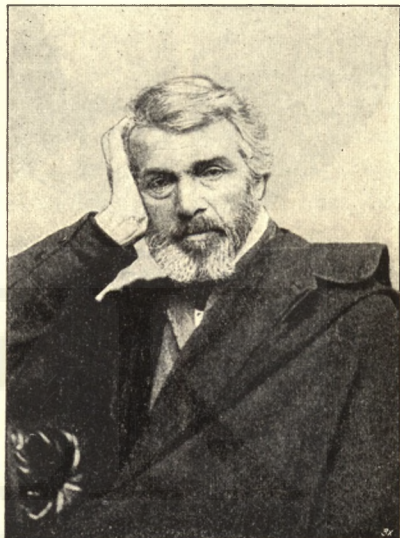
343. ábra. Humboldt Vilmos báró (1767—1835).

század második felében pedig Hunfalvy Pál, Budenz és Szinnyei József a magyart határozottan a finn-ugor nyelvek közé sorozták. A nyelvtudomány ekként rejtett forrásokat nyitott meg a történetírás előtt is, amely a nagy forradalom után valóban az élet mestere akart lenni.

A *történetírást* a társadalom keletkezése, a közszabadság eredete, a polgári érzület és a népjog fejlődése érdekelte legjobban. Maguk a tudósok az egész XIX. században feszegették, van-e történelmi logika; bölcészeti gondolkodásra a múlt eseményei, a történelem adatai valóban alkalmasak és szükségese-e? A történelem bölcészetét Kant, Fichte és Schelling elfogadták, de nem foglalták rendszerbe; Humboldt Vilmos a történetíró főfeladatának az emberiségen uralkodó *eszmék* ösmertetését tartotta, Hegel pedig részben a történelemre alapította bölcészeti rendszerét. A történelmi vizsgálatnak abban a józan irányában, mely első feladatának az események tisztázását tartja, mestereink és kalauzaink a német, francia és angol historikusok lettek. A történetírást elsősorban *Niebuhr* figyelmeztette tulajdonképpeni feladatára; Róma történetében (1811—32.) a valóságból először ő választotta ki a költeményt és a hamisítást s módszeresen, teljes, szigorú kritikával állapította meg a tényeket. *Livius* kedves elbeszéléseit *Niebuhr*, *Savigny*, *Mommsen* stb., *Herodotosét* *Curtius* és a magyar *Schwarz Gyula* szigorú kritikája váltotta fel. *De pl. Schliemann* ásatásai sok tekintetben igazolták, hogy *Homeros* helyrajzai alapjokban véve helyesek. Az ókor történetét az ásatásokon kívül az írásos adatok is ösmertelen adatokkal gazdagították. *Rajner* főherceg egymaga százezer egyiptomi papyrost gyűjtött össze, *Mommsen* pedig a latin feliratoknak egész sorozatát adta ki. A középkor is más színben áll előttünk, mióta a különböző nemzetek tudósai »*Monumenta*« vagy »*Acta*« címen sok száz kötetben tették közzé a bizánci, latin, germán, arab stb. krónikások műveit, a rendiség megszűnte után pedig a levéltárak óriási kincseit. (Hiszen pl. csak a velencei levéltárban 14 millió köteg és csomag okirat van!) Ezeknek az akadémiák, történelmi társulatok s egyes tudósok megfeszített munkássága mellett is csak egy részét dolgozhatták föl. Egész könyvtárt írt össze a legkitünőbb egyetemes történelem szerzője, *Ranke* *Lipót* (1795—1886.), aki kettőt követelt a historikustól: ember szeretetet s érzéket az általános, az egyetemes iránt. Kimondta, hogy a történelemben nem a kényszerűség, nem a véletlen, hanem a szabadság működik s éppen ebben rejlik a varázsa. Elméletében legjobban megragadta a historikusok és politikusok (nálunk különösen b. *Eötvös József*) figyelmét az uralkodó eszmékről szóló tanítása, amelyet különben *Humboldt Vilmos* már öelötte hirdetett a történetíró feladatáról szóló örökbecsű értekezésében. A történetíróknak rendkívüli befolyásuk volt koruk gondolkodására; pl. Német- és Magyarország politikusai sokáig állottak *Rotteck* és *Welcker* szabadelvű világtörténelmeinek, Anglia és több más ország *Buckle*, *Macaulay* s főképp *Carlyle* történelmi felfogásának hatása alatt. Franciaországban az 1830. és 1848. évi forradalmakat sokban előkészítették *Thiersnek*, *Mignetnek*, *Quinetnek* és *Micheletnek* a nagy forradalomról írt művei. Az ő lángoló, lelkes történetírásuk korában csak szakférfiak sorakozhattak *Comte* *Ágost* mellé, ki a pozitív bölcészetről írt nagy művében (1830—42.) azt sürgette, hogy az eseményeket (mint természeti

tünetényeket) minden sallang és elfogultság nélkül, a maguk valóságában kell tárgyalni, s nem okoskodásra, hanem elbeszélésre, nem ítéletre, hanem előadásra kell törekedni. Szerinte a fejlődés (nem a tökéletesedés) törvényei szabják meg a történelem irányát; ezek a törvények pedig abban a bizonyosságban állnak, hogy az emberi szellem a teológiai felfogáson kezdi, a metafizikain folytatja és kétségkívül a pozitívizmuson végzi fejlődését; a pozitívizmus országa azonban még csak ezután következik el. Magyar ösmertetője, Pauler Gyula szerint, Comte ezzel a hármassal megtalálta a történelemben azt a pontot, amelyet Archimedes a természeti világban hiában keresett és amellyel a jelenkor egyoldalú felfogását kiemeli sarkaiból.

Azóta (ahogy a Történettantásról 1902-ben kiadott könyvemben részleteztem) a történelmi módszert igen sokan kutatták s annak szellemét is módosították, mert a csaták ledarálása helyett a lelki, gazdasági, társadalmi fejlődés kutatására ösztönözték az írókat. Egyetemes történelmet írt a német Rotteck, Welcker, Schlosser, Weber, Ranke, Jäger, Schiller, Weisz, Lindner; a francia Lavissee-Rambaud; az olasz Cantù; az angol Acton. A *történetírás mesterei* az angol Macaulay, Buckle, Freeman, Lecky, Carlyle; a német Ranke, Sybel, Mommsen, Curtius, Droysen, Treitschke, Lamprecht, Lindner; a francia Michelet, a Thierryek, Thiers, Guizot, Renan, Taine, Maspéro, Seignobos; az olasz Cantù, a magyar Szalay László, Horváth

344. ábra. Carlyle Tamás (1795—1881).

Mihály, Salamon; a lengyel Lelewel, Siemienszki; az orosz Karamzin, Solovjev, Besztusev-Rjumin, Kosztomarov stb. A *történelem segítő tudományai közül* a XIX. század teremtette meg vagy fejlesztette ki a *régiségtant* (archaeológiát), mely részint a történelmi időkkel foglalkozik (Lubbock, Montelius, Virchow, Pulszky), részint, mint műrégészet, a műveltség emlékeivel (Winckelmann, Müller Ottfried, Champollion, Layard, Rawlinson, Oppert, Rossi, Henszlmann, Pulszky stb.). Az oklevéltan, érem- és pecséttan, antropológia stb. szintén sok tekintetben földerítette a népek multját. A világ egyetemlein körülbelül ezer tanár adja elő a történelmet, amelynek köréből a XIX. században, különböző nyelveken, legalább is félmillió könyv, tanulmány és cikk jelent meg.

IV. A matematikai és természettudományok.

A XIX. század tudósait főképpen a világ hét rejtelmes kérdése foglalkoztatta: az erő és anyag mibenléte; a mozgás eredete; az első élet keletkezése; a természet célszerű berendezése; a mindennapi elmélkedésnek és az öntudatnak előállása; az észszerű gondolkodás és a vele szorosan egybefüggő nyelvek eredete:

az akarat szabadsága. A feleletet legtöbbször a természettudományok művelésétől várták s amit ezen a téren elértek, valóban felülmulja minden régebbi kor

345. ábra. P. S. Laplace márki
(1749—1827).

tudását. A legparányibbnak mikro-, a legnagyobbak teleszkopikus vizsgálatával kutattak minden létezőt. A vízceppben épp úgy észrevették az odáig nem is sejtett életet, mint az égbolton azt a sok ezer világtestet, mely milliárd kilométernyi távolságból az avatatlan szemében a Tejút egyetlen egy fehér sávolyának látszik. Schiller a korszak elején bosszankodott a csillagvizsgálókra, kik ködfoltokról, napokról fecsegték s a világegyetemet azért találták szépnek, mert megmérhetik; s hogy megmérjék, magukhoz, a porba rántják le az eget.

»Térben ugyan szakmátok igen fölséges; azonban Nem lakozik sohasem térben nagyszerűség.«

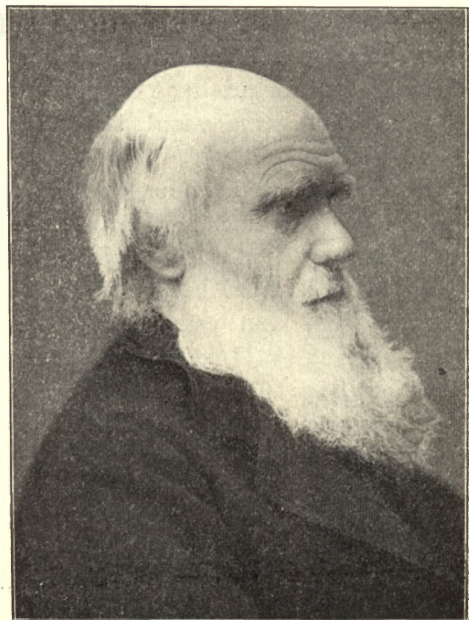
Csakhogy a parány és a sejt elmélete, amely a legújabb kor természet-, vegy- és élettani tudásának alapja, a tér fogalmával alig számol s így nagyszerűségét többé maga a költő sem tagadhatná. A XIX. századot, melynek műveltsége a keresztény felfogásban gyökerezik, a természettudományok rendkívüli haladása tette igazán nagygyá; nagyobbá, mint amilyenné a francia forradalom s bármely más politikai átalakulás tehette volna.

A *csillagvizsgálat*, amely az emberiség történelmével csaknem egyidős tudomány, a legújabb korban fejtette ki Copernicus, Galilei, Keppler és Newton rendszerét. Kant 1755-ben a csillagászatba is bevitte a fejlődés eszméjét és azt a hitet, hogy a világ valamely erő következtében (mechanikailag) keletkezett. Ezt a nézetet Laplace foglalta rendszerbe a »Système du monde«-ban (1796.) és a »Mécanique céleste«-ben (1799.). Műve — a magyar Kövesligethy szerint — a mai csillagászat leggazdagabb forrása. A fényképezés és a fotometria, főképpen pedig a szinképelemzés bebizonyította, hogy az égitestek anyaga nagyban és egészben véve olyan, mint a mi Földünké, melynek természet- és vegytani tulajdonságai megegyeznek a legtávolabbi csillagokéival. Az ég természettana, az asztrofizika, a ködfoltokat alakuló égitesteknek bizonyította, amikből Földünk keletkezésének törvényeire is következtetni lehet. A vizsgálat emitt cseppfolyós, máshol már szilárd égitestekre akadt, még pedig milliárd kilométernyi távolságokban s így a fejlődés törvényeit mindenütt ugyanazoknak találta. A két *Herschel*nek, különösen a fiatalabbnak, bámulatosan pontos megfigyelései óta, észrevettek olyan állócsillagokat, napokat, amiknek sugarai annyi idő alatt érnek hozzánk, amennyire (5—6000 esztendő) az emberiség egész története terjed. De mindezideig csak hozzávetések, hogy (mint C. Flammarion, Haeckel stb. hirdetik) a Napunk rendszeréhez tartozó bolygókon olyan vagy olyanforma élet folynék, mint Földünkön.

Földünk keletkezésével, anyagával, annak változásaival, fejlődésével a *földtan* (geológia) foglalkozik. A dán Steno első kísérleteitől (1669.) száztíz esztendő telt el, míg a német Werner (1787.) s a skót Hutton (1788.) a tudományos földtant megalapíthatták. Amaz a kőzeteket a víz lerakódásainak tartotta; emez azt vitatta, hogy részben a Föld belsejéből megolvadva törtek elő. A nep-tunistáknak és plutonistáknak ez a harca csak akkor szünetezett, amikor Hoff Károly (1822.), majd *Lyell* (1830—33.) meggyőzte a világot, hogy még folytonosan tart a Föld kérgének alakulása, mely nem néhány ezer, hanem néhány millió esztendő előtt kezdődött. *Cuvier* (1812.) először állította össze a Föld őskorából származó állatok megkövesült csontjait s megalapította a földtan egyik legfontosabb segédtudományát, az őslénytant (paleontológiát), mely az őskor állati és növényi kővületeit írja le. Magyarul az első tudományos geológiát Szabó József (1883.) és Böck Hugó (1904.) írták. Az *ásványokat* vegytani tekintetben eleinte főképp svédek (Bergmann, Wallerius; Cronstedt, Gabn, Berzelius), alaktani tekintetben franciák (pl. Romé de l'Isle a krisztallográfia alapítója) vették vizsgálat alá. Az első magyar ásványtant (mineralológiát) 1791-ben Zay Sámuel, a legjelesebbet száz év múlva Szabó József írta.

A *növénytan* (botanika) mesterséges rendszerét a svéd *Linné* nyomán a magyar Endlicher tökéletesítette, ki 1841-ben 70.000 növényfajt írt le. Ma 220.000 növényfajt ösmernek. A franciáknál a két *Jussieu*, de *Candolle* stb. a természetes rendszer hívei voltak. Az általános vagyis a növények alakjával és életével foglalkozó botanikának első nagyjai: *Linné*, *Schleiden*, *Leunis*, stb. Az *állattan* (zoológia) leíró részébe először szintén *Linné* hozott rendszert (amelyet nálunk 1801-ben Földi János mutatott be); de csak *Cuvier* kezdte meg az állatok összehasonlító anatómiai (boncolástani) tanulmányozását, ami a mai rendszer alapja. (*Milne-Edwards* állattanát, mely ennek az iskolának elveit hirdette, Nagy Péter angoltól 1847-ben fordította magyarra.) 1840-ben még csak 73.588 állatfajt ösmertek, 1881-ben már 311.653-at, ami egy-maga is mutatja a tudományos kutatásoknak rendkívüli élénkségét. Az első tudományos állattant (az összehasonlító anatómia és fejlődéstan alapján) magyarul Margó írta (1867.). A művelt közönséggel *Brehm* (magyarban *Méhely*) kedveltette meg az állatok világát.

Lamarck 1809-ben már kimondta, hogy a fajok átalakulnak és fejlődnek, tökéletesednek. *Darwin* a fajok eredetéről 1859-ben kiadott munkájával azt akarta bizonyítani, hogy a fajok keletkezése és átalakulása, tehát az egész törzsz-

346. ábra. Charles Darwin (1809—1882).

347. ábra. Himlőoltás 1797-ben (Egykorú karrikatura).

fejlődés, a szervezetek változóságán alapul. A létért való küzdelemben (struggle for life) az arravalóbb fajok és egyének maradnak meg a gyöngébbekkel szemben. A természetes kiválogatódásnak (natural selection) ezzel az elméletével a fajok eredetét természetes okokra vezette vissza. Sokan a biblia megtagadásának, mások azonban az élettudomány bibliájának tartották könyvét, az élőlények szerveződésének oknyomozó történetét. A fejlődés törvényét Darwin még világosabbá tette a háziállatok és a kulturális növények elváltozásáról írt művében; de valóságos forradalmat okozott, amikor elvét 1871-ben az ember származására is alkalmazta (magyarul 1884-ben). Mint minden forradalomban, az övében is volt túlzás, melyet különösen a kereszténység szempontjából támadtak; de alig rázta le, »ami benne földi« († 1882.), az *élettan* (biológia) és annak minden ága (elsősorban a fiziológia és az anatómia) igazán a tudományok sorába emelkedett. Darwint a szerves világ Copernicusának nevezték; mert ahogy ez bizonyította, hogy a Föld nem középpontja a világnak, úgy bizonyította be ő, hogy a Föld nem csupán az emberé. A darwinizmus szellemében sokan dolgoztak (Huxley, Lyell, Vogt, Haeckel, Schleicher, Spencer stb.), de Darwin szerves világa fizikájának még nem akadt Keplere, Newtona.

Az orvosi tudományok az élettan, fizika és kémia segítségével óriási haladást tettek s kivált a sebészet terén érték el nagyszerű sikereket. A népeket legjobban pusztító járványok és fertőző betegségek ellen most már világszerte védekeznek. A növényi baktériumokat vagy bacillusokat, a szervesélet legalsóbb fokán álló lényeket Leuwenhoek már 1695-ben megfigyelte, de betegségek okozó hatásukat egész erővel csak a legújabb korban igyekeztek legyőzni. Erre az első példát az angol Jenner adta, ki 1796 május 14-én a himlő ellen először védekezett himlőoltással, mit 1813 november 30-án a helytartótanács Magyarország-

ban is kötelezővé tett. A fertőző betegségek okait 1876-tól haláláig (1895.) Pasteur francia kémikus kutatta legtöbb sikerrel; 1880-ban fölfedezte a tyúkkolera, majd a lépfene és a sertésorbánc, 1885. július 7-én pedig a veszettség ellenmértjét. (A budapesti Pasteur-intézet 1890 április 15. nyílt meg.) Behring és Roux egyidőben (1890.) fedezték föl a diftéria szérumát. Koch ismerte föl először (1880.) a gümőkór vagyis tuberkulózis és (1884.) a kolera bacillusát; ellenszerei azonban nem váltak be. A kutatásokat minden irányban folytatták, mire nagy szükség is van; mert a kolera csupán hazánkban (1831—93.) hatszáz-czer embernél többet ragadott el, a tüdővész évenként 70.000-et pusztít el és a tifusz, diftéria stb. is roppant veszteségeket okoz. Kelet-Indiában 1896—1906 közt öt és fél millió embernél több halt meg pestisben.

A XIX. század zajos, zaklatott életmódja gyakorivá tette az *elmebetegséget*, amelyet *Conolly* († 1866.) kezdett szeliden, lélektani tanulmányok alapján gyógyítani. Krafft-Ebing, Lombroso stb. könyvei világszerte az ideges kór egyik legfontosabb feladatára, a betegségek lelki gyógyítására irányozták a figyelmet. Nálunk az első modern »tébolyda« (a budapesti Lipótmezőn) 1863—68 közt épült. A kór- és lelenházak évente világszerte sok százezer ember életét mentik meg, vagy legalább enyhítik szenvedéseiket. A *belgyógyászat*, a természettudományos készség hiányában, a XIX. század közepéig kelleténél lassabban fejlődött s még a mesmerizmusnak is tért adott. Schönlein vezette be az új irányt azzal, hogy az egyetemi tanítást a beteg ágya mellett és a boncteremben végezte. A bécsiek (Rokitansky, Skoda) rendkívül fejlesztették a betegségek

348. ábra. Párisi kórház I. Napoleon idejében.

pontos észlelését. A franciák az *élet- és kórtani* kutatásokban tüntek ki. A természet-tudományokkal való foglalkozás adta az orvos kezébe a hő- és lázmérőt, a Röntgen-sugarat, a Finsen-fényt stb. A magyar *Semmelweis* a gyermekágyi láz gyógyításával sok ezer fiatal anya életét mentette meg. *Virchow* az orvosi tudományok minden ágában kitűnt. *Priesnitz*, az egyszerű sziléziai földműves, vízzel kezdett gyógyítani és, *Vörösmarty* szerint, »visszaadá a víznek régi hatalmát«. *Hahnemann* »a parányokból felidézte az alvó szellemeket«, mert megalapította a homeopátiát, mely azonban a század végén hitelét veszítette. Finsen rájött a kékfénnyel való gyógyítás titkára. A *sebészet* különösen a műszerek rendkívüli tökéletesedése, az altatószerek (narkózis) alkalmazása és a vele járó nyugodtabb munka

349. ábra. Virchow Rudolf (1821—1902).

következtében fejlődött. A kórházak, klinikák valósággal tudományos műhelyek lettek. A század végén csupán Magyarország 312 kórházában másfélszázezernél több beteget ápoltak. A *közegészségügy*, melyet *Pettenkofer* müncheni tanár 1865 s hazánkban *Fodor* 1875 óta természettudományi (kísérleti) alapon művelt, mindenütt állami feladat lett. (Nálunk először az 1876: XIV. t.-cikk rendezte.) A katonaságnál is mindenütt jobban szervezték az egészségügyi szolgálatot. Az orosz-japán háború legjobb fegyvere — Oku tábornok szerint — nem a Muratapuska volt, hanem a mikroszkópium, azaz a kitűnő katonai egészségügy.

A *vegytan* (kémia) 1789-ben forradalmon ment keresztül; *Lavoisier*, az akkor kitört nagy

francia forradalom későbbi áldozata, azóta hirdette, hogy az anyag megmarad, csak átalakul. *Dalton* csakhamar (1808.) az atomok elméletét és a sokszoros súlyviszonyok törvényét, *Davy* és *Berzelius* pedig az elektrokémiai elméletet hirdette. A francia *Gay-Lussac* fejtette ki először a hevített gázok kiterjedésének alaptörvényeit, a svéd *Berzelius* állapította meg az ásványok kémiai rendszerét. A szerves és a szervetlen kémiát határozottan először a német *Bergmann* különböztette meg. *Liebig* a mai szerves vegytant először alkalmazta a földművelésre és az élettanra. Vegytani levelei és *Johnston* vegytani képei magyarul is megjelenván, nálunk szintén népszerűsítették a kémiát, melyet a német *Bunsen* és *Kekulé*, a francia *Pasteur* és *Bequerel*, az olasz *Cannizaro*, az angol *Ramsay*, a magyar *Than* stb. új meg új fölfedezésekkel gazdagítottak. Az elemek száma a korszak végéig 70-re növekedett és a XIX.

század végén csupán az uránvegyületekben három új elemet találtak ; a Curie-pár a polóniumot és a rádiumot, Debierne az aktiniumot fedezte föl. Valóságos forradalmat okozott a kémiában Ramsaynak és Soddynak az állítása, hogy a rádium kisugárzásából helium, vagyis másik elem származhatik, mert ez az elemek elméletét tökéletesen módosította.

A természettan (fizika) szintén csodálatos haladást tett. Az olasz *Galvani* már 1791-ben fölfedezte a róla nevezett galvanizmust, az érintkezés következtében keletkező villámosságot. A szintén olasz *Volta* ennek alapján szerkesztette (1799.) elektromos oszlopát. Oersted (1820.) bebizonyította, hogy a delejtűt a galvánáram eltéríti irányából. Ugyanakkor készítette *Arago* az első villamos-

350. ábra. Justus Liebig kémiai laboratóriuma Giessenben, 1840-ben.

delejt (elektromágnest), *Ampère* (1821.) fölfedezte a galvánáramok kölcsönös hatását, *Ohm* (1827.) az áram erősségének, a magyar *Jedlik* ugyanakkor a villámdelejes (elektromagnetikus) forgómozgásoknak és (jóval Siemens előtt) a dinamoelektromos gépnek, *Faraday* (1831.) pedig a galván- és mágnesindító áramoknak alaptörvényeit. Korszakot alkotnak *Mayer* Róbert (1842.) és *Helmholtz* (1847.) fölfedezései: a testek munkálkodóképessége (energiája) és a természeti erők egysége ; valamint Thomson (*lord Kelvin*) törvénye az energia szétoszlásáról és *Edisoné* a villamos oszthatóságról, melynek alapján magyar munkatársaival (Puskás Tivadarral, Fodor Istvánnal, Tesla Miklóssal) annyi nagyot alkotott. *Foucault* (1851.) az ingával bizonyította be, hogy a Föld valóban forog s a Föld alakját is ennek segítségével határozták meg. A nehézkedés (gravitáció) terén Newton óta b. Eötvös Loránd érte el a legnagyobb eredményeket. A fénytán-

ban (optikában) Herschel, Fraunhofer, Tyndall, Kirchhoff, Helmholtz, Bunsen stb., a hőtanban Fourier, Melloni, Gay-Lussac s mások ma már a középiskolai tanuló előtt sem ismeretlenek. Kirchhoff és Bunsen fedezték föl (1860.) a színképelemzést (spectralanalysisist), s a gázak színképében látható csíkok alapján ismeretlen fémek jelenlétét mutatták ki. A magyar Lenard (1893.) megállapította az elektromos erővel párhuzamosan irányított katod-sugarak magatartását, melynek alapján Röntgen (1896.) ezeket a sugarakat sötét tárgyakon keresztül való fényképezésre használta.

A *matematikai tudományok* nagyban könnyítették a fizika s minden egyéb természettudomány terén elért sikereket. Jóformán a XIX. század teremtette meg a politikai, állami, kereskedelmi, gazdasági és az ipari számtant, a rajzoló és az ábrázoló geometriát, a geodéziát (földmérést) stb. A század végén 83 egyetemnek már külön matematikai és természettudományi kara volt. Gauss Károly 1801-ben egy nyolcadrangú új bolygó pályájának kiszámításával vonta magára a világ figyelmét. Életét annak bebizonyítására szentelte, hogy a természet, amelynek kutatásában fiatalabb barátja, Weber Vilmos segítette, szám- és mérték szerint van berendezve. Őt tartották a mennyiségtan fejedelmének. Dicsőségében azonban kortársai közül osztozott a magyar Bolyai Farkas (a Tentamen szerzője), főképp pedig ennek fia, Bolyai János, akinek neve azóta az Euklidesé mellett áll. A világ minden művelt nyelvére lefordított értekezésében megállapította a világegyetem mérésztanát, a geometria abszolútát, s ezzel, mint maga is mondta, »új világot teremtett«. A mennyiségtan újkori története, amelyet Cantor írt meg, a nagyközönség előtt alig ismert érdemes neveknek egész sorozatát tartalmazza.

A *műszaki* (technikai) tudományok a matematikai és természettudományoknak gyakorlati értékesítésével csak a legújabb korban kezdtek foglalkozni, különösen 1794 óta. Ekkor alakult meg a párisi műegyetem (école polytechnique), melyhez száz év lefolyta alatt 62 hasonló főiskola járult. Hazánkban Budán már 1782-ben megnyílt egy mérnöki iskola s ez, a József-iskolával egyesítve, 1857-ben bővült műegyetemmé. (Most egyetemes, mérnöki, gépészmérnöki, építészeti és vegyészeti szakosztályokból áll.) A mechanikai és kémiai iparműtan (technológia), a műszaki mechanika és természettan, a mű-, víz-, híd-, út- és vasútépítészettan stb. ezeken a főiskolákon és az irodalomban valóságos tudománnyá izmosodott. A természet javainak okszerű felhasználására tanítanak az utóbbi másfél században alakult gazdasági, erdészeti, bányászati, kereskedelmi stb. fő- és szakiskolák is, melyeknek tanárai egyúttal a szakirodalom legbuzgóbb művelői. A találmányok és fölfedezések értékesítésére elsősorban ők tanították meg az emberiséget.

XVI. FEJEZET.

A MUNKA SZÁZADA.

I. A találmányok és a fölfedezések.

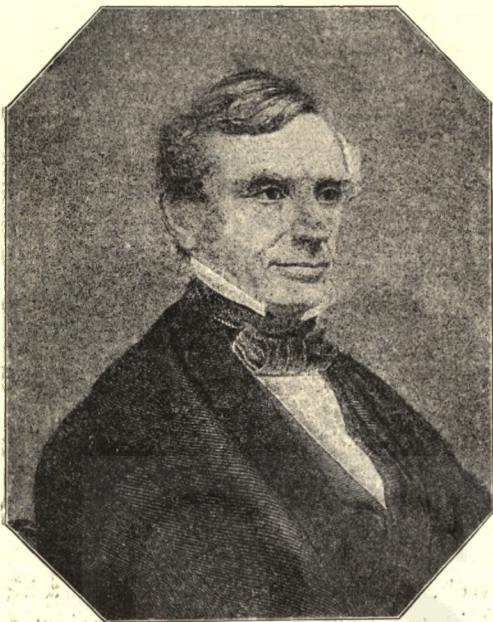

Munkás.

HOMAS ALVA EDISON szerint a XIX. században többet haladt az emberiség, mint azelőtt valamennyi században együttvéve. Az emberiséget a találmányok gazdagabbá tették, de boldogabbá nem teheték; pedig az a célja, hogy felszabadítsák a szegénységet a megélhetéssel való küzdelem kínjai alól s a világot megszabadítsák a nyomorúságtól.

1800-ban járt le az a kiváltság, amelyet James Watt († 1819.) kapott gőzgépeire. Mostantól fogva mindenki előtt nyitva állt az alkotás tere. Franciaországban Claude de Jouffroy 1772-ben és Livingstone Róbert 1797-ben már kísérletet tettek a *gőzhajózással*, de kevés sikerrel. Napoleonnak nem kellett a *Fulton* (1765—1815.) gőzhajója sem, amelyről, a Szajján 1803-ban tett próbaútja után, »csak« Carnot nyilatkozott kedvezően. Azonban ilyen kérdésekben nem is a Napoleonoknak, hanem a Carnot-eknek van igazságuk. Fulton kísérlete 1807 augusztus 11-én fényesen bevált az amerikai Hudsonon. 1812-ben Angliában és 1818-ban a magyarországi Dunán is megjelent az első gőzhajó (Bernhard Antal pécsi polgár készítménye). A »Savannah« volt az első, mely az Atlanti-óceánt 1819-ben átszelte s egy esztendő múlva Angliának már 35, a század végén pedig 7191 (az egész világnak 25.205, hazánknak 104) tengerjáró gőzhajója volt. Az angol Andrews és Prichard szabadalmat nyert 1823-ban a Dunán való hajózásra s az 1830 alakult dunagőzhajózási társaság első gőzhajója Bécsből 1830 szeptember 4. érkezett Pestre. A közlekedés még hatalmasabban fejlődött a *vasutak* megnyitásával. 1804-ben Threvithick építette az első síneken járó gőzmozdonyt, de ennél sokkal tökéletesebb volt *Stephenson* György (1781—1849.) mintája. Stephenson nyitotta meg Stockton és Darlington közt az első vasutat. Az egyszerű fűtő, ki ekkor (1825 szept. 27.) mozdonyán működött, 1904-ben azzal a tudattal szállt sírjába, hogy a vasút, melynek szolgálatába elsőnek állt,

világszerte négy (a Brit birodalomban egymagában egy) millió embernek ad kenyeret s befektetésök 144 milliárd korona: hárommennyi, mint az egész embe-

351. ábra. Morse Sámuel (1791—1872).

riség pénzkészlete. A vasútvonalak hossza körülbelül 800.000 kilométerre (a Föld és a Hold közti távolság kétszeresére) növekedett. Hazánkra 1846 július 15. óta (midőn Vác és Pest között a gőzös először közlekedett) ebből majdnem 20.000 km. (a Föld területének a fele) jut.

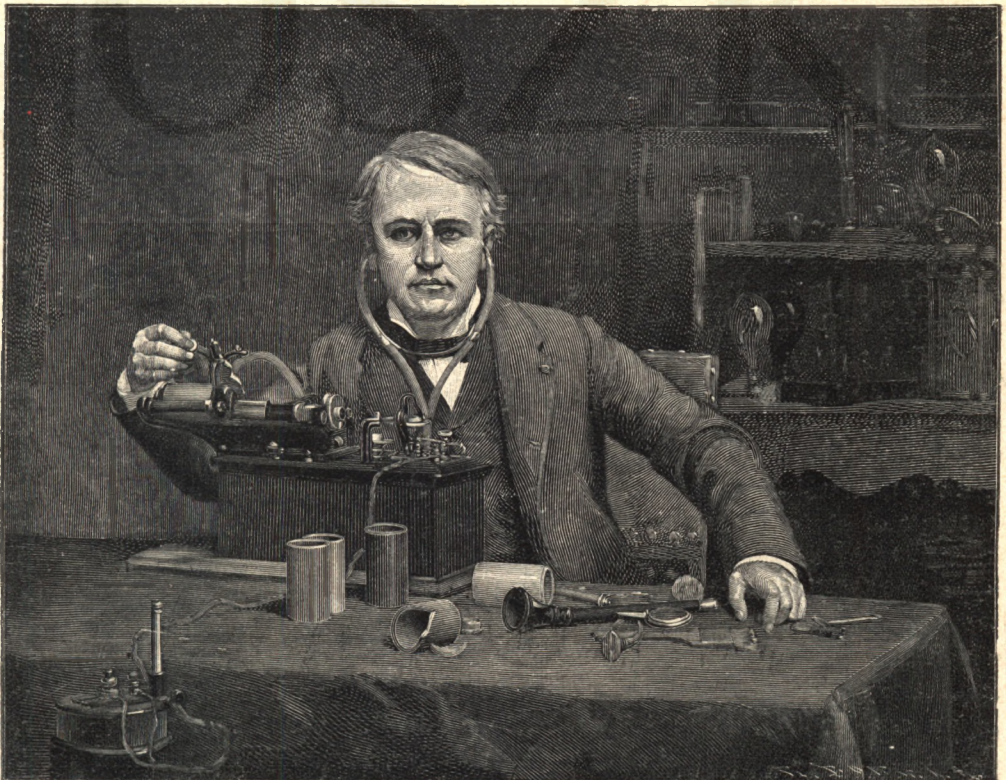
A vasutakat kísérő *telegráfok* és *telefonok* a XIX. század találmányai. Igaz, hogy Chudy már 1787-ben leír egy telegráfot, melyet Pozsonyban ugyanazon évben találtak fel s 1809-ben feltűnést keltett Sömmering találmánya is; de csak a villamos áram delejes tulajdonságainak fölismerése (1820.) után lehetett gondolni a messzehatásra, mire az első kísérletet a skót Alexander tette (1821). Cooke találta fel (1836.) a delejes, Colt (1843.) a kábeles, Morse (1844.) az író, Marconi (1898.) a drótnélküli, Pollák Antal és Virág József a

betűíró, Korn (1906.) a távolba fényképező telegráfot. Az Atlanti-óceánon 1858. aug. 5. óta működik a kábel s az első rendes drótnélküli távíróösszeköttetés Európa és Amerika közt 1907 október 17-én nyílt meg. Hazánkban 1847 december 26-án állították föl az első távíróhivatalt, melynek azonban csak Béccsel volt összeköttetése. A század végén már 2500 magyar távíróállomás volt, melyek évenként 6—7 millió táviratot küldtek szét. Majdnem akkora dróthossza van a *telefon*nak (messzeszólónak), amelyet Bell és Gray csak 1876-ban fedeztek föl s Edison azonnal tökéletesített. Londonban lord Kelvin 1876-ban, Budapesten Puskás Ferenccel 1879-ben még mint a fizika csodáját ismertette.

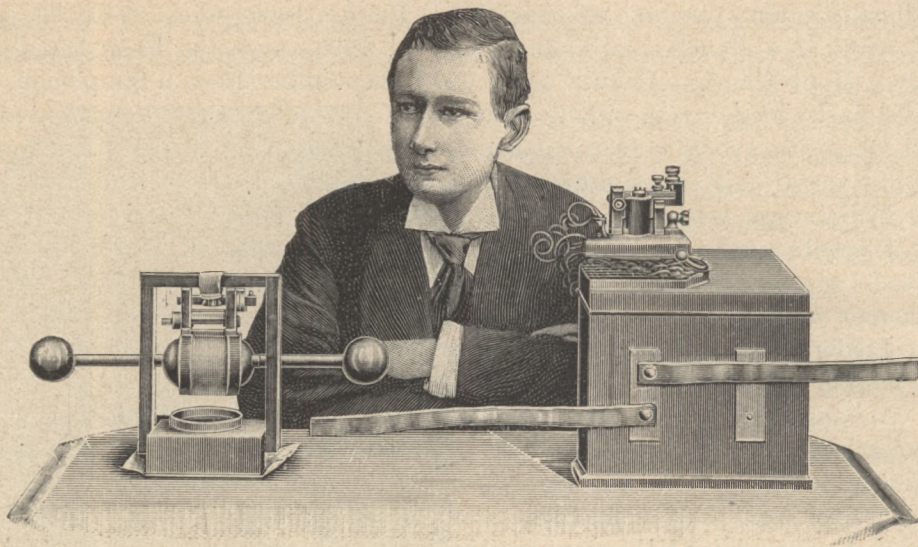
Ez a négy találmány (a gőzhajó, vasút, telegráf, telefon) úgyszólván elenyésztette a távolságokat, soha nem sejtett forgalmat teremtett, minden nemzetet egymásra utalt és közelebb hozta őket egymáshoz. Máskülönb is szaporodtak a közlekedés eszközei. A *repülés* kérdésével Montgolfierék és Charles kísérletei (1783.) óta mindtöbben foglalkoztak; Pilâtre de Rozier volt az első, ki a léggömbbel fölszállt. A XIX. század kísérletezésekkal telt el. Giffard készítette a gőzgéppel hajtott első léghajót (1852.), Renard és Krebs bizonyította be (1883.) kormányozhatóságát, de a kormányozható léghajóval a százezer frankos nagy díj nyertese, a braziliai Santos-Dumont, még a század végén sem ért el valódi sikert. Ellenben gróf *Zeppelin* a XX. század elején már 48 órás utat tett a levegőben, a Wright-testvérek, Latham, Fahrman, Parzeval s mások az egész világ

figyelmét magukra vonták kísérleteikkel; Blériot 1909 július 29-én 23 perc alatt szállt át a Manche-csatornán. *Spelterini* 1909 augusztus 10-én keresztülrepült a Mont-Blanc-on, Chavez pedig 1910 szeptember 19-én a Simplonon, de életével fizette meg merész vállalkozását. Igen fontos találmányok a londoni földalatti *légnyomásos vasút* (1863.), a *villamos vasút* (Siemens és Halske találmánya, 1879.), a vasúti hajtó vagy *draisin* (Drais találmánya, 1815.), a *kerékpár*, más-képp bicikli vagy velocipéd, melyből (mióta Dunlop felfújta gummiabronccsal látta el) évente csupán Angliában 7—800.000 darabot készítenek. Forest 1888-ban találta fel az *automobilmótort* s azt De Dion gróf vagy Daimler rendszere szerint csakhamar a vasúti közlekedésben is alkalmazták. Húsz esztendő múlva az egész Földön már háromszázezernél több automobil volt használatban (1909 újev napján 326.175).

Abban a korban, amikor, Madách tudósa szerint, »dajkáink a magasb egyenletekről, a mértanról beszéltek gyermekeinknek«, nem volt az ember tevékenységének egyetlen ága sem, melyen a tudomány egy-egy arravaló gép föltalálásával nem akart volna könnyíteni, maga a föltaláló pedig saját sorsán javítani. Az 1840. évi XVIII. törvénycikkely már hazánkban is intézkedett a föltalálók érdekeinek védelméről, de a találmányi szabadalmakról csak a század végén hozott külön törvényt (1896 : XXXVI. t.-c.). Akkor már világszerte körülbelül

352. ábra. Thomas Alva Edison (sz. 1847).

353. ábra. Marconi a drótnélküli távíróval.

ötvenezer szabadalmat osztogattak évenként, az egyszerű játékszereken kezdve föl a legcsodálatosabb, de legóriásibb gépekig. Óriási gépeket azonban csak azóta készíthetnek, amióta Nasmyth (1846.) föltalálta az alsógözzel dolgozó (néha 1200 métermázsa súlyú) *gőzkalapácsot*, Bessemer pedig (1856.) a legtartósabb gépanyagot, a *Bessemer-acélt*. Pár év múlva Angliában már 55-szörte több acélt gyártottak, mint azelőtt; az acél tízszerre olcsóbb lett és csakhamar több acél kellett író-toll-, mint kard- és puskakészítésre. A lúdtollat kiszorította (1803) az *acél-* és (1854.) az *aluminiumtoll*, de már ennek is versenytársa akadt 1855-ben Foucault találmányában, az *írógépben*, melyet utóbb Remington, Yost stb. tökéletesítettek. A könyvnyomtatás óriásilag fejlődött. A *betűszedőgépet*, mellyel már 1812 óta próbálkoztak, a magyar Kliegl találta föl 1839-ben s a dán Sörensen, az amerikai Mergenthaler, Rogers, Scudder stb. teljesen önállóan fejlesztették. Az első *gyorssajtót* a német König Frigyes készítette 1810-ben; az első *körforgó (rotációs) gépet* 1865-ben a Times nyomdájában állították föl. Ezzel Marinoni a XIX. század Gutenbergje és a hírlapírás újjáteremtője lett, mert mostantól fogva bámulatos gyorsasággal és mennyiségben lehetett nyomtatni; s olcsón is, mert a papírost fából, tengeriből stb. készítették. A sokszorosítás céljaira szolgált Senefelder találmánya (1796.), a *könyvnyomtatás* is. A *fényképezést* 1827-ben Angliában Niepce találta föl, de 1839-ben Daguerre terjesztette el. Greene 1880-ban találta föl s Edison 1885-ben tökéletesítette a mozgófényképezést (kinematografiát), mely külön erre a célra épített színházakban csakhamar a nép oktatásának, mulattatásának, de részben erkölcsé rontásának is egyik eszköze lett. Fényképeket, rajzokat, festményeket sokszorosít a német Eberhard találmánya (1804.) a *cinkográfia*, vagyis a rajznak, írásnak cinkbededése. Utóbb különösen fényképek lenyomására használták, mint az angol Heath óta (1820.) a rézlemezek acélozásával a finom acélmetszetet. Művészi

festményeket 1832 óta *olajnyomatokkal* utánoztak. Az orosz Jakobi 1837-ben rájött a *galvánoplasztika* titkára, vagyis hogyan lehet galvánúton régi és új fémtárgyakat meglepő hűséggel, gyorsan és olcsón utánozni. Mindez és sok más találmány rendkívül könnyítette a fölvilágosultságnak és az ismereteknek terjesztését. Angliában már a XIX. század közepén évenként több millió korona értékű tüt készítettek. Az angol Thomas Saint 1790-ben, Duncan 1804-ben, a francia Barthélemy Thimonnier 1829-ben egymástól függetlenül föltalálta. Howe pedig 1841-ben tökéletesítette a *varrógépet*. Belőle a század végén évenként körülbelül két millió darabot gyártottak világszerte s ezzel tömérdek nő megélhetését biztosították.

A találmányok a *gazdasági életet* is átalakították. A XIX. század elején Zugmayer vasekéi voltak a leghíresebbek, amelyeket 1825 óta a magyar Vidats tökéletesített. Az ekék történelmi kiállítása 1873-ban a bécsi világkiállításon a Willoughby-, Osborne-, Fowler stb.-féle gőzekék bemutatásával záródott. Egy cséplőgépet már Martinovics, a későbbi jakobinus, is föltalált, de II. József nem adott rá szabadalmat, mert ha az négy ember munkáját végzi, miből él meg a másik három? Ugyanakkor fölvilágosultság hírében álló emberek (1785.) a skót Meikletől és 1831-ben az amerikai Turnertől nem kérdeztek ilyesmit s így cséplőgépeik el is terjedtek világszerte. Egy négylóerejű cséplőgép 150, egy nyolclőerejű 250 dollárba került, pedig amazzal naponként 250, emezzel 400 véka búzát csépelhettek; ellenben a harmincas évek végén hazánkban (Mezőhegyesen) működő egyetlen egy cséplőgép csak 40 véka búzát bírt elverni, pedig majdnem 40.000 forintba került. 1840-ben az Unió területén már 360.000 (félszázad mulva négy millió) lőerejű gőzkazán állógép, 200.000 (félszázad mulva 11 millió) lőerejű mozdony és 200.000 (félszázad mulva 2.000.000) lőerejű gőzhajó működött. A gyárak (amelyeknek száma a mi nem iparos hazánkban is 4000-re növekedett) világszerte visszaszorították a kézműipart s minden készítményt olcsóbbá tettek. A világ legolcsóbb, legegyszerűbb és legelterjedtebb gépecskéje, a gyújtó, amellyel már 1815 óta kísérleteztek, a magyar Irinyi János találmánya (1836).

A *világítóeszközök* bámulatosan tökéletesedtek. A világítógázt, melyet 1685-ben már ismertek, Lebon újra föltalálta. Páris első gázlámpáját 1801-ben

354. ábra. Bessemer Henrik (1813—1898).

saját kertjében állította föl, de Páris utcáit még Napoleon korában is alig 3000 olajlámpással világították. Londonban Lebon találmányát Wardock tökéletesítette (1812.) s ezt Pesten már 1817-ben bemutatták, de utcavilágításra csak negyven esztendő múlva használták. A stearingyertyát 1834-ben, a paraffinyertyát 1850-ben, a kőolaj (fotogén vagy petróleum) világítást 1859-ben találták föl, de ez utóbbi Európában csak 1862 óta terjedt el. A villam világítóerejét Davy már 1808-ban bebizonyította; villamosgyertyákat Páris utcáin Jablochkov alkalmazott először, ami a villamos ívlámpákkal való világításra

355. ábra. Louis-Jaques Daguerre (1789—1851).

vezetett. Nagyon elterjedtek Auer és Nerst elektromos izzó- és a magyar Zipernowsky ívlámpái. Az acetylénnel való világítás módját az amerikai Willson s a francia Moissan egyszerre találták ki (1894.). A mécsesek és fagyúgyertyák mellett képzelenség volna a gyáraknak az a lázas munkája, mely a szinte vakító fényben ma folyik.

A városok képét a világításon kívül egyéb találmányok is megváltoztatták. Az építkezésnek új anyaga 1824 óta Aspin portlandcementje, amelyet hazánkban a Lánchíd építésénél használtak először. Az utcákat 1870 táján kezdték aszfalttal burkolni. Az agyagsajtó (1820.), a gőzerővel sajtolt és a kongó-tégla (keramit) stb., továbbá a roppant vasgerendák és a vasbeton alkalmazása módo-

sította, egyúttal könnyebbé, o'csóbbá, merészebbé tette az építkezést.

A találmányok a *hadügyet* is módosították. A francia forradalom óta kováspuskák helyett gyújtós (kapszlis) puskákat használtak. A franciáknak 1812-ben Pauli, a poroszoknak 1836-ban Dreyse készítette az első hátultöltő puskákat, melyekkel a poroszok győztek először (1864. és 1866.). Azóta minden állam lehetőleg más-más (pl. Ausztria-Magyarország Wänzl, Werndl, Mannlicher, Svájc Peabody, Svéd- és Norvégország Remington, Oroszország Berdan, Krnka, Karl, Spencer, Belgium Albini, Franciaország Chassepot, Olaszország Petiti stb.) rendszerű hátultöltő és ismétlőpuskákkal látta el seregét. A forgópisztolyt (revolvért) Worcester találta föl 1861-ben. Armstrong 1858-ban vontesövű

hátultöltő ágyukat kezdett készíteni. Az egyes államok költségvetései beszélhetnek róla, számokban mi az értéke Uchatius, Krupp, Maxim stb. ágyú-reformjának, Shrapnel (1803.) gránátkartácsainak, Congrève (1804.) rakétájának, Nobel Emánuel nitroglicerinének, Nobel Alfréd dinamitjának és füsttelen puskaporának, Harvey tengeri és a magyar Zubovits szárazföldi torpedóinak stb. Az ember talán éppen a pusztítás eszközeinek kigondolásában volt a legtalálékonnyabb. Mindez némi óvatosságra intette az európai államokat, melyek a XIX. század utolsó negyedében folytonosan fegyverkeztek ugyan, de egymás ellen nem háborúskodtak. Erejüket és a hadi technika új eszközeit inkább a gyarmatok szerzésében és védelmében akarták kipróbálni.

Gyarmatok alapítására *földrajzi felfedezések* vezettek s a gyarmatok határai a legújabb korban a részletekbe menő földrajzi kutatások alapján terjeszkedtek tovább. Britannia egész Ausztrália urának nevezte magát, mielőtt

357. ábra. Sir John Franklin (1786—1847).

356. ábra. James Clarke Ross (1800—1862).

Stuart, Giles stb. a földrész rejtelmeit teljesen föltárhatták volna. Afrika gyarmatosítása emitt követte, amott kísérté Mungo Park, Baker, Magyar László, Schweinfurth, Rohlffs, Nachtigall, Cameron, gróf Teleki, főképpen pedig Livingstone és Stanley esodás tudósításait. Ázsia meghódításában Klaproth, Przsevalszki, Hedin Szven, Riecht-hofen, Vámbéry, Lóczy stb. útleírásai is tájékoztatták a hatalmakat. Amerikát csak azóta ismerjük igazán, mióta Humboldt Sándor, a XIX. század Nagy Sándora vagy inkább Straboja, annak természeti viszonyait oly megkapóan leírta. A sarkvidékekre az utazókat inkább tudományos, mint politikai és gazdasági föladatok vezették. Észak felé járt Ross János (1818.), Parry

(1819.), Franklin (1820. és 1845.), Mac Clure, ki 1850 október 26-án meg is találta az Amerikától északra vezető északnyugati átjárót, Kane (1853.), Mac Clintock (1859.), Payer és Weyprecht (1872.), Nordenskjöld (1878.), ki megtalálta az Európa és Ázsia északi partjain vezető északkeleti átjárót; továbbá

358. ábra. Nordenskjöld Erik báró (1832—1901).

Nansen (1888. és 1893.), Andrée (1897.), Amadeo abruzzói herceg stb., köztük a szerencsétlen Franklin és Andrée sorsát kutatóknak bátor csapatja. Végre Peary 1909 április 6-án az északi sarkot is elérte.

A déli sarkon Ross Jakab (1840.) fölfedezte a Viktória-földet s a nagy tűzhányókat, az Erebuszt és a Terrort. Az európai államok 1882-ben tizennégy megfigyelő állomást szerveztek tudományos kutatásokra, de az utazások is

tovább folytak. *Shackleton* hadnagy 1908-ban elérte az idáig ismert legdélibb pontot, a déli szélesség $88^{\circ} 22'$ -ét. A földrajz és a fölfedezések történetét ilyképpen Ritter, Peschel, Vivien de Saint Martin, Günther stb. új meg új fejezetekkel gyarapíthatták. Maga a földrajz akkor lett valódi tudomány, midőn Ritter megírta Erdkunde-ját, »a földrajz bibliáját« (1817—8.) s tizenhat kötetes egyetemes földrajzát (1822—59.), melyben a földrajzot a természet- és történettudományok kapcsának, sőt egyeztetőjének tekintette. A természeti (fizikai) földrajzot szorosabb értelemben Humboldt alapította meg a Kosmos-szal (1845—58., magyarul 1857.) és Peschel, Kirchhoff, Ratzel, Wagner, Richthofen, Hunfalvy János stb. fejlesztették. De a Föld 184 egyeteme közül 78-ban még a XIX. század végén sem tanítottak földrajzot.

Saussure 1796-ban négy kötetben írta le az Alpokat s föltárta Svájcot a turisták előtt, kik csakhamar rajokban lepték el a szebb vidékeket s tanulmány, szórakozás vagy üdülés céljából ott költötték a pénzüket. Ez a többi államot is arra ösztönözte, hogy szebb tájékait hozzáférhetőkké tegye. Ma már Palesztina, Egyiptom, Norvégia, sőt Amerika is csak egyszerű kirándulás-számba megy, hová pl. Cook Tamás útvállalata 1870 óta százával szállítja a bármi okból érdeklődőket.

II. Gazdasági és társadalmi állapotok.

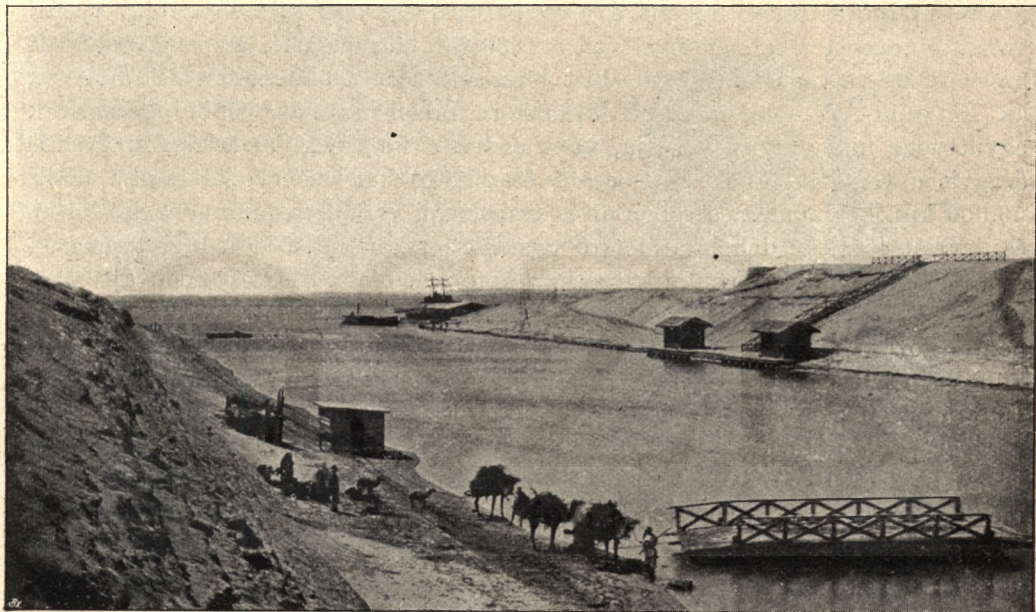
A gyarmatrendszer teljes kifejlődése, a természettudományok terjedése, a hűbériség bukása a legújabb kor kezdetén teljesen átalakították a gazdasági s egyúttal sok tekintetben a társadalmi viszonyokat is. A legújabb kor gazdasági téren Smith Ádám jelszavával: a szabad földművelés, ipar és kereskedelem hirdetésével kezdődött. A nagy forradalom világosan bebizonyította, hogy ezt a három gazdasági föladatot nem lehet egymástól elválasztani. Hiszen pl. Smith korában még csak a lengyelek voltak igazi gabonakereskedők, de egy-két millió hektoliternél többet azok sem igen adtak el a külföld, különösen Hollandia és Spanyolország számára. Napoleon bukása után történt, hogy az orosz gazdák egyszerre csak olcsóbb gabonát szállítottak Dél-Franciaországba, mint maguk a Franciaország többi vidékén lakó gazdák, akik departement-ok szerint 10—12 frank árkülönbséggel adták a gabonát. Franciaország 1819—60 közt védővámokkal védekezett az oroszok versenye ellen. Ismeretes, Angliá milyen politikai és gazdasági küzdelmen ment keresztül, míg 1846-ban megengedte a gabona szabad behozatalát. Erre az álláspontra csaknem minden állam eljutott, amelyben a gyáripár százezrével vonta el a munkáskezeket a földműveléstől. Kelet-Európa (Magyarország, Románia, Oroszország) még a XIX. század második felében is földművelő (agrárius) állam maradt, de ezek is megéreztek a tengerentúli versenyt, hogy pl. a magyar búzát Svájból az orosz és indiai, máshonnan meg éppen az ausztráliai behozatal szorítja ki. Nyugat-Európa belátván, hogy elegendő gabonát saját szükségleteire sem termelhet, a hiányt a gyarmatokról való behozatallal pótolta. A XIX. század elején Humboldt még csodadolgokat írt az amerikai prairiek, pampák, llanók buja mezőségeiről. A század végén ezeket a síkságokat már mindenütt fölszántották. Mívelés alá vették Afrika

és Ausztrália töretlen mezőségeit is; és Kelet-Indiában az ültetvények rendszeréről a gabonatermesztésre mentek át. Így érthető, hogy a Föld gabonatermése évenként körülbelül tíz millió hektoliterrel növekedvén, 1900-ban már $3\frac{1}{2}$ milliárd hektoliterre emelkedett, aminek $\frac{2}{3}$ -a Európára esett, $\frac{1}{31}$ része pedig hazánk gazdáinak szorgalmát dícséri. Jó esztendőben világszerte mintegy 950 (hazánkban 50) millió hektoliter búza, 500 (12) millió rozs, 320 (14) millió árpa, 1100 (12) millió zab és 1000 (40) millió tengeri termett.

Az állattenyésztésre, különösen a fajok nemesítésére, a gazdák világszerte nagy gondot fordítottak. Európában 28 millió lóval és 72 millió juhval Oroszország, a tengerentúl 61 millió szarvasmarhával és 47 millió sertéssel az amerikai Unió volt a legnagyobb tenyésztő. Angliában is növekedett az állattenyésztés, mert 1846 óta szabad lévén a gabona behozatala, a gazdák a szántóföldek $60\frac{0}{10}$ -át rétnek és legelőnek hagyták meg. Gazdasági iparral többnyire a nagy uradalmak (latifundiumok) dolgozzák föl saját terményeiket. A nagy uradalmak számát a jobbágyság fölszabadítása s a demokratikus és szociális eszmék terjedése nem csökkentette. Angliában 7400 úrnak a XIX. század végén is nagyobb földbirtoka volt, mint a többi 38 milliónak együttvéve; s hazánk területének $8\frac{1}{2}\frac{0}{10}$ -a szintén 10.000 kat. holdnál nagyobb uradalmakból állt. Az agrárius (mezőgazdasági) politika a birtokminimum megállapításával, a homestead behozatalával, a jelzálog- és az örökösödési jog stb. rendezésével igyekezett javítani a kisbirtokosok állapotán, ahogy ezt már az egyes államok történelméből ismerjük. A katonaság és a gyáripár tömérdek munkást fogván el a földműveléstől, a munkáskezek hiánya megdrágította a bért, ami a napszámosok és a gazdák közt sok torzsalkodásra adott okot.

Az ipar szintén nagy válságon ment keresztül. A kézműipart a gyáripár váltotta föl, amely a gőz és villam fölhasználásával a termelést ezerszeressé, a közlekedés segítségével pedig a Földet egyetlen egy piaccá tette. Az egyszerű mesteremberek céhei (pl. hazánkban az 1872 : VIII. t.-c. következtében) megszűntek, ipartársulatokká alakultak. Össze sem hasonlíthatók a tőkepénzesek trösztjeivel, amelyek a legnagyobb vállalatok szövetkezései következtében néha több milliárd tőkét biztosítottak egy-egy iparág művelésére és terjesztésére, úgy hogy a magános semmiképp sem versenyezhetett velök. Anglia kézmű- és gyáripari készítményeinek értékét, a nyersanyagot oda nem értve, I. Napoleon idejében 2855, Franciaországét csak $925\frac{1}{2}$ millió koronára becsülték. Az arányok javítása, vagy inkább Anglia ipara és kereskedelme tönkretétele végett Napoleon 1806 november 21-én elrendelte a szárazföldi zárlatot, melyhez Francia-, Olasz-, Orosz-, Porosz-, Spanyolország, Ausztria s Dánia is csatlakozván, egyidőre Európa fölszabadult Anglia gazdasági vezetése alól. Ennek a rendszernek jóformán mégis csak annyi hasznát látta, hogy nádmézét egyideig nem kapván, répából önmaga kezdett cukrot gyártani. Hazánkban Achard módszere szerint Gettinger már 1802-ben megpróbálkozott vele, de csak 1832-ben keletkeztek az első cukorgyárak, melyek a század végén már közel egy millió métermáza cukrot készítettek. Ekkor azonban a cukornak hatalmas versenytársa lett Fahlberg találmánya (1889.), a saccharin, mert ebből egy rész 4—500 rész cukrot pótolhat.

Britannia Napoleon védővámias rendszerével szemben lassanként a *szabad kereskedelem* híve lett. Ipara óriásilag fejlett. Pl. 1740-ben még csak 170.000, a XIX. század végén már 750 millió métermázsa vasat gyártott és csupán köszénből 800 millió korona évi jövedelme volt. Száz esztendő alatt a pamut-, gyapjú- és lengyártmányok kivitelének értéke 300 millió koronáról $2\frac{1}{2}$ milliárdra, vagyis nyolcannyira szökkent föl. Ipara fejlettségének köszönhetette, hogy 21 milliárd korona évi forgalommal a XIX. század végén az egész Földön az első helyen állt. A világ összes államai 1900-ban összesen 110 (a magyarok 3) milliárd korona értékű tárgyat adtak el és vettek. Hazánkban a XIX. század elején

359. ábra. A Szezei csatorna a Simsah-tónál.

egyetlen egy gyár sem volt, a század végén is csak 4000 működött ; ennek a fele gőzmalom lévén, hazánk a gyártmányok közt világhírű lisztjével tűnt ki.

A *közlekedés* tökéletessége és fejlettsége tekintetében a XIX. század minden más időt fölülmul. A század elején Philadelphiából Baltimore felé búza- és tengeriföldeken keresztül vitt az iszonyú rossz országút. A kocsis az öt angol mérföldön legalább tízszer kiáltott az utasokra, hogy jobbra vagy balra hajoljanak, mert különben kiborulnak. Az utak Német- és Franciaországban is olyan rosszak voltak, hogy néha 10—14 lovat kellett befogni ; s nálunk Brassótól Pozsonyig két hétig tartott az utazás. A mérnöki tudomány vívmánya gyanánt dicsőítették, hogy 1855-ben Budapestről Párisba már 90 óra alatt (majdnem négy nap alatt) el lehetett jutni. A vasutak használata előtt tízszerre lassabban, tízszerre drágábban s rendkívül kényelmetlenül, mindenféle veszedelmeknek kitéve, utaztak. Napoleonnak az Alpokon át és Monroenak Amerikában a két óceán közt épített műútjait méltán hasonlították a rómaiak ország-

útjaihoz. Azt a csatornahálózatot, mely a nagy tavakat az Atlanti óceánnal köti össze, 1817-ben De Witt Clinton newyorki kormányzó még csak tervezte s 1825 november 24-én már megnyílt a hajózás az Erie-tó és az óceán közt. Az 586 km. hosszú hálózat a század végéig eszközölt bővítésekkel együtt 980 millió koronába került, de melléke, különösen Chicago, Buffalo és New-York, mesésen fölvirágozott. Ezen az úton bonyolították le az Unió forgalmának egyharmadát; hiszen naponként néha 700.000 hektoliter gabona és liszt érkezett Buffalóba. A század második felében (1869.) a Szezei és (1893.) a Korinthusi csatorna megnyitása, a Vaskapu szabályozása (1896.), a Panama-szoros átvágásának és a német csatornahálózat teljes kiépítésének tervezése stb. nyitott vagy akart nyitni új és biztosabb utakat a forgalomnak. Az első személyszállító vasúti vonat Manchester és Liverpool közt 1830-ban közlekedett. Azon esztendőől fogva 1900-ig a vasutak hossza a brit birodalomban 308 kilométerről 180.000-re, az Egyesült-Államokban 24-ről 312.000-re növekedett. A többi államoknak együttvéve nincs annyi vasútja, mint ennek a kettőnek. Az amerikai Pacific (vagyis a Csendes- és Atlanti-óceánt összekötő) hat vasútvonal hossza maga 53.000 km. hosszú. Ez, a szibériai és transzkaspi vonal, valamint az Amerikát és Afrikát északról délfele átmetező vonalak terve minden idők útépítését sokszorosan fölülmulja. Vasutak vezetnek a folyók alatt, a hegyekbe vájt alagutakon keresztül és már az egyes tengersizorok áthidalását tervezik. 1885-ben nemzetközi vasútegyesület alakult s a forgalom olcsóbbátétele végett részben külföldi vasutak is elfogadták a magyar vasutak zónarendszerét, amelyet 1891 januárius elsején Baross Gábor léptetett életbe.

A gőzhajózás Amerika és Európa közt csak 1838-ban nyílt meg; a század végén már 25.000 gőz- és 115.000 egyéb hajó, összesen körülbelül 250 millió métermázsza terhet szállított. A tenger alatt az első kábelt Francia- és Angolország közt 1850-ben rakták le s félszázad mulva már 1750 vonal működött 358.000 km. hosszúságban. A vasutak mellett először (1840.) az angolok állítottak föl távíróvonalakat, melyek hatvan év mulva az egész világot $5\frac{1}{2}$ millió kilométer hosszúságban ágazták be s rajtuk és a kábeleken évenként 350 millió táviratot küldhettek szét mindenfelé. A *posta* szintén rendkívül fejlődött azóta, hogy, Hill indítványára, az angol parlament 1840-ben behozta a könnyebb levelek szállítására az egypennis díjat és levéljegyeket; ez utóbbiakat hazánk 1850 óta ismeri. Még nagyobb forgalmat teremtett 1869-ben a levelezőlapok behozatala. A világposta-egyesület, mely 1874-ben Bernben a német *Stephan Henrik* sürgetésére alakult, harminc év mulva már majdnem az egész Földre kiterjesztette az állami posták szövetkezetét, melynek az 1892: XI. t.-c.-ben hazánk is tagja lett. Hazánkban a postahivatalok száma 1810-től 1900-ig 243-ról 4463-ra emelkedett s Budapesten a XX. század első újesztendő napján több (körülbelül hét millió) postai küldeményt adtak fel, mint a XIX. század első napján az egész világon.

Gazdasági és szellemi fejlettségüket a nemzetek *országos és világhiállításokon* mutatták be. Az első iparkiallítás 1798 szeptember 18-án nyílt meg Párisban a Mars-mezőn, hol utóbb a nemzetek annyiszor találkoztak a legnemesebb és legtanulságosabb versenyben. Ez alkalommal még csak 111,

1806-ban már 1422 mesterember és gyáros jelentkezett. Anvers (Antwerpen, 1806.) és Triest (1808.) követte a jó példát, mely csakhamar más országok munkásait is lelkesítette. Az első magyar országos kiállításon 213 kiállító jelent meg, az 1896. évin már 26.000; majdnem kétannyi, mint az első vilákiállításon, melyen Londonban 1851-ben Angliából 7381-en, más országokból 7456-an vettek részt. A vilákiállításoknak — tervezőjük, *Albert* angol herceg szerint — az volt a céljuk, hogy »hű és eleven képet nyújtsanak az egész emberi nem fejlődésének magas színvonaláról s megjelöljék azt az irányt, amelyet a népeknek követniök kell művelődésük és gazdasági tevékenységük tekintetében«. Azóta korunkig még tíz vilákiállítást tartottak (Párisban 1855., 1867., 1878., 1889., 1900.; Londonban 1862.; Bécsben 1873.; Philadelphiában 1876.; Chicagóban 1893.; St. Louisban 1904.). A 482.392 kiállító tárgyait összesen 177 millió érdeklődő tekintette meg; oly néptömeg, amelyhez foghatót soha egyetlen egy más gazdasági eszme sem hozott mozgásba. A népek testvériesen, mint világpolgárok, de egyúttal mint nemzetök, hazájuk fejlődésére büszke honfiak jelentek meg a munkának ezeken a diadalünnepein.

A *munka* sohasem folyt olyan általánosan, rendszeresen, folytonosan, célirányosan és áldásosan, mint a legújabb korban. A gőz és a villam százada értékesíteni, földolgozni kívánt mindent, aminek hasznát vehette.

A Föld lakossága száz esztendő alatt legalább is megkétszereződött, 600 millióról másfél milliárdra emelkedett. Idejéről, hogy a gépek körülbelül még másfél milliárd ember munkáját képesek elvégezni. Egy embernek tehát ötannyi szorgalmat kell kifejtenie, mint »a régi jó idők«-ben, amikor jóformán mindenki csak önmagáról gondoskodott. Természetes, hogy a munkás ötannyi szorgalom mellett ötannyi bérre is számított. Franciaországban egy mezei munkás jövedelme a nagy forradalom óta 200 frankról csakugyan mintegy ezer frankra emelkedett. Az amerikai munkabérek nagyságáról éppenséggel csodás hírek kerültek forgalomba, amik százezreket csábítottak kivándorlásra. Csakhogy a húsnak, kenyérnek s mindennek az ára szintén többszörösen fölment s így a szabad munkás tulajdonképpen minden ereje megfeszítésével sem keresett többet, mint a kötött munka, a jobbágyság és a céhrendszer idejében. Az általános gazdasági viszonyok, különösen a pénz, hitel és forgalom alakulásai a munkást megalkuvásra, lemondásra, vagy éppen nélkülözésre kényszerítették. Viszont jobb életre, költsékesre, igényeinek növelésére ösztönözte iskolai és irodalmi tanultsága, általán művelődése, melyet, a kezére és eszére számító technika rendkívüli haladása következtében, mindenütt megköveteltek tőle.

360. ábra. Stephan Henrik (1831—1897).

Ez a változás a fejlődés törvényén alapszik s a társadalomnak végre is számolnia kellett azzal a körülménnyel, hogy legnépesebb és leghasznosabb része, a szoros értelemben vett *munkásosztály*, arra törekszik, hogy a maga helyzetén javítson, az államban és a társadalomban nagyobb jogokat szerezzen magának. A szociálizmus a szegénység és nyomorúság okát a meglévő intézményekben keresvén, valamennyit új alapokra akarta fektetni, hogy a nyomort megszüntesse, a szegények és gazdagok közt levő kiáltóellentétet eltüntesse és általános jólétet teremtsen. Utóbb alkotmányos úton akarta meghatározni, az állam miként avatkozzék a termelők (vállalkozók és munkások) s a fogyasztók egymáshoz való viszonyaiba, miként védelmezze a munkásokat a munkaadók kapzsisága, nyereszkezdése ellen stb. Egy angol parlamenti szónok szerint azzal, hogy olyan nagy birodalmuk van, melyben a nap sohasem megy le, jó lesz addig nem dicsekedni, míg olyan munkáslakások vannak, melyekben a nap sohasem kel föl.

Marx, Mazzini stb. 1864 szept. 28-án Londonban megalapította a munkások *nemzetközi* szövetkezetét (az Internationalet), mely »a világ proletárjai«-t egyesülésre buzdította, egyes országokban fióktársulatokat szervezett s Bakunin csatlakozása után nyíltan a kommunizmust, sőt az anarchiát hirdette. Párisban 1871-ben már forradalom útján kívánta eszméit megvalósítani, s tagadta az állam, társadalom, tulajdon jogosságát. 1876-ban a félelmetes szövetkezet föloszlott ugyan, de a tőkével szemben nyugodtabb mederbe térve is, a javak közös termelését és fogyasztását sürgette. A tulajdon ellenségének éppen a tőkepenzest és a nagybirtokost tartotta, mert a nagytőke fölszívja a kicsit, a nagyuradalom a kisbirtokot. Erejét leginkább a munkások szervezésében, különösen szakegyesületek alakításában s a bérharcban, a munka tömeges megszüntetésében (a sztrájkban) mutatta meg. A sztrájkok iparosállamokban 1880 óta egyszerre több százezer munkást is elvontak a dologtól s így néha milliónyi károkat okoztak. 1871 óta nem ismeretlenek hazánkban sem, sőt 1891 óta az alföldi munkásmozgalmakban és 1904-ben a vasúti sztrájkban bizonyos önállósággal nyilatkoztak. A munkások egy része azonban nem bérharcot folytatott, hanem osztalékot követelt. Osztalékban először (1840.) Leclair párisi szobafestő részécsitette munkásait; az első évben 11.000, halála évében (1872.) már közel 400.000 koronát juttatott nekik. 1890-ben még csak 262 európai és amerikai cégnél alkalmazták az osztalékrendszert. 1901-ben egyszerre 150.000 amerikai munkás sztrájkolt, hogy ennek a rendszernek elfogadására bírja az acéltrösztöt, mely 7½ milliárd kor. tőkével alakult. Általában véve hihetetlenül nagy tőkék halmozódtak egybe s a szociálizmus mégsem a mérhetetlen tőkék hazájában volt a legerősebb. Pl. a XX. század elején a világ összes vagyonának negyedrésze, 650 milliárd korona, az Unió 92 millió lakosának a kezében volt. Ott tehát egy emberre 7065, a világ többi részében azonban csak 430 korona vagyon jutott volna az »osztózásnál«. Az osztályharc enyhítésére, a munkások sanyaruságainak megszüntetésére a keresztény és az állami szociálizmus is törekedett, amaz társadalmi, emez törvényhozási úton. Amint a »harmadik rend« nem a fölvilágosult abszolutizmustól, hanem az alkotmány gyökeres átalakításától várta kívánságainak kielégítését, úgy a »negyedik« sem a meglévő intézmények gyámködésétől, hanem saját erejétől várta azt. A haza fogalma fölé helyezte

az emberiséget és az észet, de a világpolgársággal szembeállította a nemzetköziiséget, mely a hazát többé nem tagadta meg. Nem akarta tehát, hogy összezavarják Krapotkin herceg s mások anarchiájával vagy a nihilizmussal, melyek minden tekintély (állam, egyház, társadalom stb.) ellen támadván, merényletektől sem riadtak vissza, hogy rombadöntsék a megútált világot.

Kivándorlásra az elégületleneket inkább gazdasági; mint politikai okok késztették. A XIX. század első harmadában a földművelés, második harmadában a bányászat, a harmadikban a gyáripár terén való óriási kereslet vonzotta az elégületleneket Amerikába, melynek lakossága ekként 21 millióval emelkedett. Európát Amerikával 19, Kínát 2 millió ember cserélte föl. Nagybritanniát egymagát 7 millió ember hagyta oda (közte 4 millió irlandi), Németországot 5, hazánkat legalább is egy millió. 1870 után politikai és gazdasági viszonyainak megszilárdultával Nyugat-Európa népei abba hagyták a kivándorlást, a dél- és keleteurópaiak azonban úgy ráadták magukat, hogy pl. a század utolsó esztendejében a kivándorlók 70%-a Olaszországból, Ausztriából, hazánkból és Oroszországból került ki s 1906-ban (egyetlen egy évben) 1,200.000 ember telepedett át Európából az Unióba. Ekkora népvándorlásról soha, egyetlen egy kornak sem volt fogalma. — Ausztráliába a legújabb korban az óvilágból körülbelül 6 millió lélek vándorolt be s a XIX. század utolsó harmadában Afrikában, Szibériában stb. is sok százezeren próbáltak szerencsét; pl. kivándorlók a század közepén alapították a délafrikai köztársaságokat s a század végén már dacoltak a világ legnagyobb birodalmával, Britanniával.

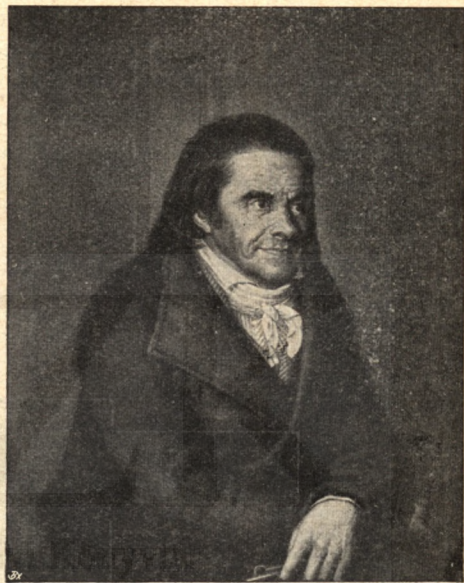
Gazdasági, társadalmi és politikai jelentőségű a *nők s a zsidók* helyzetének kérdése is. Amerika példájára Európa, különösen 1866 óta Anglia is, foglalozni kezdett a nők fölszabadításával, vagyis azzal a törekvéssel, hogy a férfiakéhoz hasonló társadalmi és politikai jogokat gyakoroljanak. Franciaország már 1863-ban s hazánk 1895-ben az egyetemet is megnyitotta előttük. »A nők nemzetközi tanácsa« (International Council of Women) 20 országban hét millió nőt egyesített egyetlen egy szövetségben. Mrs May Wright-Sewall 1888-ban Washingtonban már női kongresszust tarthatott s a berlini kongresszuson 1904-ben 3400 nő követelte, hogy a művelt társadalomban egyenrangú fél gyanánt munkálkodhassék az egész emberiség társadalmi föladatainak valószínűsítésén. Sokan azonban éppen ezzel a mozgalommal hozták kapcsolatba a családi élet hanyatlását. Az amerikai Unióban 1885—1905 közt félmillió házasságot bontottak föl, az ötszörte népesebb Európában csak 214.000-et. A házasságkötések száma csökkent, mivel a férfiak aránylag későn jutottak megfelelő keresethez, különösen olyanhoz, amellyel a nőknek a háztartás iránt egyre fokozódó vágyait kielégíthessék.

A *zsidókat* csak a legújabb korban egyenjogúsították. Az amerikai Unió 1783-ban, Franciaország 1791-ben, Poroszország 1812-ben, Németország 1848-ban, hazánk 1867-ben (a XVII. t.-c.-ben) mondta ki az emancipációt. Ellenben Románia és Oroszország tűrte a zsidóknak gyakran igen véres üldözését. A zsidógyűlölők (antiszemiták) 1878-ban Németországban, majd Ausztriában is szervezkedtek a zsidók ellen, kiknek gazdagodását és terjeszkedését rohamosnak tartották.

Máskülönben a legújabb kor a francia forradalom szellemében a *szabadság, egyenlőség és testvériség* hívének vallotta magát s az egész emberiség *közös műveltségére* vágyott. Az emberiség érzetében akarta egyesíteni a Földnek mind a másfél milliárd lakosát, akiket pedig ezer vallás, ezer nyelv választ el egymástól. Az egyesítésre való törekvés azonban nem jelentette a faj, nyelv, nemzetiség, haza nélkül való világpolgárságot; sőt ennél a kornál hatalmasabban egyik sem fejtette ki a fajbeliség és a nemzetiség eszméjét. Ez adott alkalmat a népeknek, hogy anglo amerikanizmus, panrománizmus, pánszlávizmus, pán-germánizmus stb. alakjában politikai, gazdasági és tudományos vezérszerepre törekedjenek. A világnak nincs közös nyelve, mert a holt latin kiszorult, a mesterséges volapük, esperanto stb. pedig egyelőre csak kísérlet maradt; de a nagy nemzetek nyelvei közül pl. az angolt többen beszélik és értik, mint valaha a latint s nem ritkaság, hogy egy-egy nemzetközi kongresszuson 5—10 nyelven szólnak és értekeznek. Nemcsak a nagy, hanem a kis nemzetek jeles íróinak kiválóbb műveit is lefordították, az idegen nyelveket buzgón tanulták s így más nemzetek gondolkodásmódját, világnézetét minden eddiginél könnyebben megérthették.

A *közoktatást* világszerte a XIX. század ismerte el az államok föladatának s ehhez képpeszt az iskolák nemzeti szellemben terjesztették az egyetemes műveltséget. »Szeretni az *emberiséget*: minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele« — tanítja az iskola; de hozzáteszi, hogy: »e szóban: *haza*, foglaltatik az emberi szeretet és óhajlás tárgyainak egész összessége«. Az önzőnek mondott kor minden eddiginél nagyobb arányokban gyakorolta az emberszeretetet és a jótékonytságot. Megszámálhatatlan nemzetközi és nemzeti jótékony egyesületek alakultak. Mikor Messina, Palermo, Reggio városokban és vidékein a földrengés (1907 dec. 28.) közel 200.000 embert pusztított el, néhány hét alatt 25 millió lira gyűlt egybe a Föld minden részéből az elárvult családok fölsegítésére. A XIX. század vége felé (1896 januárius 12.) világszerte megünnepelték *Pestalozzi* Henrik születésének századik évfordulóját, mert a svájci pedagógus az emberiségnek valóban egyik legnagyobb jótévője, a demokráciának valódi apostola volt. A népiskolákat a szó szoros értelmében ő tette világszerte állami műhelyekké s rá gondoltak 1871-ben a poroszok, 1905-ben a japánok, mikor azzal dicsekedtek, hogy ellenségeiket a néptanítók verték meg. Az egyes államok kényszerítették ugyan a gyermekeket az elemi iskolák látogatására, felsőbb fokon azonban biztosították a tanulás és a tanítás szabadságát. Mind a kettővel halhatatlan szolgálatot tettek a demokráciának. Az amerikai Uniónak csak százezer katonája, de négyannyi tanítója van; Európában Franciaországnak volt a legtöbb (84.585) elemi iskolája, de 1816 óta Poroszország dicsekedett a legjobb iskolákkal. A világon levő 179 egyetemet minden nemzetbeliek látogatták s minden nemzet tudását az emberiség közös kincsének tekintették. A tudomány akarva, nem akarva olykor szembeszállt a hittel; de a legújabb kor, mely istentagadással kezdődött, a nép nagy tömegében mindig megőrizte a vallásosságot; sőt 130 nyelvre lefordítva, éppen ez a kor terjesztette el világszerte a bibliát. A biblia és az ABC a félvad népek kunyhóiba is eljutott, s *hírlapok* az óceániai szigeteken is jelentek meg. Bölöni Farkas Sándor, ki

1831-ben járt Észak-Amerikában, megjegyezte, hogy ott 1015 hírlap jelenik meg ugyanakkor, mikor »a két magyar hazában mindössze csak tíz teng-leng«. Nem gyaníthatta, hogy ez a szédítőnek talált amerikai szám hetven év múlva csak kétharmada lesz a magyarnak s egyáltalán senki sem gondolhatta még akkor, hogy a hírlapirodalom világszerte legfőbb tényezője lesz a nyilvános életnek. »*Zsurnalizmus* : nagy szó — írta Szemere Párisban néhány év múlva. — Annak a nagy órának, mit világnak nevezünk, sorsteljes mutatója.« A XIX. század végén már világszerte 41.000 hírlap buzdította az emberiséget munkára, haladásra. Napról-napra, időről-időre megvilágította, mi gátolja, mi mozdítja elő a munkát, haladást, szabadságot. Amellett tömérdek *társulat* és *szövetkezet* alakult, hogy közös erővel oldjon meg közös föladatakat. A szabad sajtóval és az egyesületi joggal sokan visszaéltek ; egészben véve azonban ez a kettő az egyetemes történelemben páratlan nyilvánosságot és közvéleményt teremtett, ami minden művelt népnél alkotmányosságra vezetett. A forrongást, sok tekintetben kapcsolást, eléggé bizonyítja, hogy a szabadelvű és demokratikus törekvéseket vezető Franciaország a XIX. században tizenkétszer változtatta alkotmányát. A század végén sokan már a parlamentárizmus csödjéről beszéltek ; de egyes botrányok, obstrukciók stb. mellett sem változott az a valóság, hogy a parlamentben mindenütt a nép képviselői ültek, a nép nevében hozták a törvényeket és szemmel tartották azoknak végrehajtását. 1901-ben az angol képviselőházban 6448 interpellációt intéztek a kormányhoz, melynek felelőssége a nép akaratának egyik legfőbb biztosítéka.

361. ábra. Pestalozzi Henrik (1746—1827).

A találmányok s a természettudományok egészen átalakították a közgazdasági helyzetet, mellyel elsősorban mindenütt éppen az államnak kellett számolnia, hogy a régi rend megbolygatása és a proletárság fejetleneisége fölforgatásra ne vezessen. Gambetta fölismerte, hogy az újkor nagy jelszava : *Munka, munka, munka!* De ezt túlharsogta Montecuccoli jelszava, amelyet már nemcsak a háború föltételének, hanem a munka céljának is tartottak : *Pénz, pénz, pénz!* Az államok költségvetése s vele adóssága óriási mértékben növekedett, hogy kielégítsék az átalakulás legégetőbb követeléseit. Pl. a XIX. században 1860—1900-ig a világ összes népeinek államadóssága 65 milliárd koronáról 175 milliárdra emelkedett. A legóriásibb áldozatot az állandó katonaságnak, »a fegyveres békének« fenntartása követelte. Béke idején a korszak végén az egész Földön körülbelül 6 millió ember állt fegyverben, s míg a francia-német háború előtt az európai hatalmak évenként »csak« 2800, negyven év múlva

már 8500 millió koronát költöttek hadicélokra. Háború esetén a Föld valamennyi állama 43 millió embert állíthatott volna talpra. A hágai békekonferencia tehát, mely 1899 május 18-án 28 állam részvételével nyílt meg, az emberiség anyagi és erkölcsi jólétének előmozdítására fölötte kívánatosnak jelentette ki, hogy »az immár az egész emberiségre nyomasztóan ható katonai terheket csökkentésék«. De ezt a kijelentést az angol-búr, japán-kínai, orosz-japán stb. háborúk követték. Tökéletes béke soha sincs a világon. Az egyetemes történelem korunkig körülbelül 8500 nagyobb háborút, ugyanannyi békekötést ismer és 160 (csupán a XIX. században 14) millióra teszi a háborúkban elesettek számát.

»A történeteket lapozám s végére jutottam. És mi az emberiség története?« Ily adatok hallatára Petőfivel csakugyan azt felelhetnök, hogy *vérfolyam*. De minden nemzetnek szól s mint az egyetemes történelem tanulsága hangzik az Egyesült-Államok elnökének, *Rooseveltnak*, 1902-ben tett az a nyilatkozata, hogy »tisztelet, csodálat a finomultságnak és műveltségnek, de túlságosan drága ez nekünk, ha ára az a férfias erő, amire olyan nagy szükség van a haza szeretetében!«

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- A**aeheni béke 263.
 Abd-el-Kader 552, 553, 654.
 Abdul-Aziz 590.
 Hamid II. 590.
 Kerim 590.
 Abd-ul-Medsid szultán 582.
 Abolitio 640.
 Abukir 428.
 Académie française 144.
 Acuña 56.
 Adams John 510.
 Sámuel 340.
 Aeiou 30.
 Ahmed szultán III. 212, 213, 238.
 Aiguni szerződés 660.
 Akbár 41.
 Alba herceg 84, 94, 95.
 Alberoni bíbornok 257, 258.
 Albert 30, 562.
 Albrecht főherceg 606.
 Albuquerque Alfonz 8.
 Alexey 224, 244.
 Ali janinai basa 517.
 Almagro 28.
 Alpokon inneni köztársaság 425.
 Altranstádti béke 234.
 Alvintzy tábornagy 423, 424.
 Amerika 508.
 Amerikaiság 515.
 Amerika meghódítása 26.
 Amiens béke 439.
 Amos Comenius 140.
 Ampringen Gáspár 208.
 Anabaptisták 67.
 Anarchia 676.
 Andrásy Gyula gróf 615, 619.
 Angol forradalom 160.
 Angol költők 145.
 köztársaság 171.
 világszellem 631.
 Angoulême 503, 504.
- Ankarström 329.
 Anna angol királyné 252.
 Antarktisz 651.
 Anvareddin 335.
 Apafi Mihály 207.
 Apáczai Cseri János 129.
 Apostoli hitvallás 89.
 Apraxén tengernagy 243.
 Aquaviva 89, 140.
 Arabi basa 654.
 Arbuez Péter 47.
 Archaeológusok 676.
 Arcolei csata 423.
 Ariosto 140.
 Artois grófja 367, 500.
 Askie 76.
 Aspromonte 605.
 Aspern 465.
 Assemblée nationale 359.
 Assiento 254, 528.
 Asztrakán 234, 235.
 Asztronómia 132.
 Assignata 377, 378.
 Atahualpa 27.
 Atheizmus 408.
 Auerstädt 456.
 Augsburgi vallásbéke 86.
 Ausonia 506.
 Austerlitz csata 453.
 Ausztrália 138, 333, 347.
 Ausztráliai Egyesült Államok 661.
 Ausztriai Anna 182, 184.
 Auto da fé 46.
 Automobilmotor 689.
 Axayakatl 17.
 Aztékek 16.
 Ágost I. 513 ; II. 232, 237 ; III. 259, 279.
 Ál-Dimitrij 223.
 Állandó hadsereg 113, 196.
 Állattenyésztés 696.
 Általános szavazatjog 562, 564, 568.
Baber 41.
 Babeuf 418.
 Babington 101.
- Bach-rendszer 609.
 Bach Sándor 558, 569.
 Badeni béke 254.
 Bahadur sah 658.
 Bailly 359, 367, 405.
 Bakcsiszeráji béke 207.
 Bakunin 573.
 Balaklava 586.
 Balcescu 576, 584.
 Ballasteros tábornok 503.
 Baltádi Mohammed 212, 238.
 Balta-limani szerződés 576.
 Banküzlet 155.
 Barbone 173.
 Barclay de Tolly 470, 477.
 Bardói béke 654.
 Barère 403, 412, 434.
 Bari konferenciáció 281.
 Barnave 356.
 Barokk-korszak 148.
 Barras 413, 415.
 Basedow 324.
 Basel 419.
 Bassano 423.
 Bastille 350, 365.
 Báthory István 221, 222, 288.
 Zsigmond 111.
 Bataviai köztársaság 419.
 Battenberg Sándor 597.
 Batthyány Károly 262.
 Baudin 579.
 Bazaine tábornagy 619, 620, 621.
 Bayard 35, 37.
 Baylen 462.
 Beauharnais Jenő 465.
 Beaulieu 419, 421.
 Beaumarchais 353.
 Beaurepaire 394.
 Bebel 676.
 Beccaria 322.
 Becsületrend 444, 452.
 Beecher Stowe 642.
 Beethoven 496.
 Beheim Márton 136.
- Belgium 198.
 Belgrádi béke 259.
 Bellamy 668.
 Bellarminus 130.
 Beludsisztán 659.
 Bem 540, 576, 660.
 Ben-Abu 91.
 Benedek Lajos 613, 614.
 pápa XIII. 215.
 Benedetti francia követ 618.
 Benjamin Constant 439, 501.
 Benyovszky Mór 281, 660.
 Berina 660.
 Berliini béke 262.
 Berliini konferencia 593.
 memorandum 590.
 Bernadotte 431, 432, 460, 543.
 Berry 502, 535.
 Bertalan-éj 107.
 Berthier 368, 419, 427, 439.
 Berzsenyi 490.
 Bestusev 329.
 Bessemer 691.
 Bethlen 114, 116.
 Beust 615, 618.
 Beza Tivadar 143.
 Bécsi béke 116, 259, 606, 612, 614.
 Bécsi kongresszus 483, 485, 487, 492.
 Bély Barnabás 39.
 Béranger 492, 499, 555, 666.
 Bèze Tivadar 106, 143.
 Bibesco György 561.
 Bidassoi béke 187.
 Billaud-Varennes 409.
 Bismarck 559, 610, 611, 627.
 Blake 172, 175.
 Blériot 689.
 Blocus continental 460.
 Blum Róbert 570, 572.

- Blücher 456, 478, 479, 481, 485, 488.
 Bobadilla 7.
 Bockold János 67.
 Bocskay 112.
 Boileau 192.
 Bojardo gróf 140.
 Boleyn Anna 74.
 Bolingbroke 252.
 Bolivar 502, 512, 515, 516, 647.
 Bonaparte 416, 419, 428, 435, 436.
 József 462.
 Lajos herceg 551.
 Lucien 433, 434.
 Napoleon Lajos 564.
 Bonock 219.
 Bopp 677.
 Bora Katalin 64.
 Borgia Cesare 33, 34.
 Ferenc 89.
 Boris Godunov 223.
 Borodino 470.
 Bossuet 192.
 Bothwell tengernagy 101.
 Bouillé tábornok 382.
 Bourbon Fülöp 326.
 Károly bíbornok 108.
 Lajos 37.
 Bourbonok 109, 536.
 Bourgeoisie 562.
 Boxerek 662.
 Boyle Róbert 311.
 Böcklin 672.
 Bölcsészet 131.
 Böles Frigyes 54.
 Bölöni Farkas Sándor 344, 638.
 Bredai béke 338.
 Breitenfeldt 122, 126.
 Brenkenhof 319.
 Brézé marquis 357.
 Brienne 355.
 Bright 632.
 Bruce 652.
 Bruck osztrák pénzügy-miniszter 610.
 Brumaire 18-dika 432, 434.
 Bruxelles 488.
 Buchanan 642.
 Buckingham 161.
 Buffon 311.
 Bülow 488.
 Bundschuh 60.
 Bunker Hill 341.
 Buquoy 115, 116.
 Burgonya 155.
 Burkersdorfi csata 277.
 Burns 666.
 Bürok 655.
 Burschenschaftok 496, 498.
 Byron 518, 666.
 Căbal-minisztérium 177.
 Cabet 549.
 Cabot 7.
 Cabral Péter 7.
 Cagliostro Sándor 353.
 Calasanziai József 140.
 Calderon de la Barca 142.
 Caldiero 423, 453.
 Calonne 352, 354.
 Cambacérés 435.
 Cambon pénzügyminiszter 397.
 Cambrayi béke 38.
 liga 34.
 Camoens 7, 45, 142, 143.
 Campo-Formioi béke 425, 426.
 Canisius Péter 88.
 Canning 460, 521, 525.
 Canova 505, 506, 670.
 Caprara 441.
 Caracci 151.
 Carducci 666.
 Carlo Alberto 556, 564.
 Carlo Emanuele III. 260.
 Carlo Felice 507.
 Carmagnole 391.
 Carmen Sylva 598.
 Carnot 309, 403, 412, 418, 419, 449, 625.
 Carrier 405.
 Cartoriskij Ádám 539.
 Casanova 294.
 Casimir Périer 537, 626.
 Castelli 568.
 Castiglione 423.
 Castlereagh 494.
 Catinat 197, 249.
 Catulle Mendès 666.
 Cavaignac 563.
 Cavendish 138.
 Cavour 556, 602, 603, 605.
 Cenzura 50.
 Cervantes de Saavedra 142.
 Champlain 336.
 Champollion 676.
 Chartisták 633.
 Chateaubriand 441, 666.
 Châteaub-Cambrésisi béke 91.
 Chateauroux 293.
 Chaumette 408, 410.
 Chavez 689.
 Chénier André 665.
 Chibchák 18.
 Chimuk 19.
 Chlopickij 539.
 Chmelnycyik Bogdán 224.
 Choiseul 275, 276, 294.
 Cinkográfia 690.
 Cinq-Mars 182.
 Citoyen 394.
 Claim of rights 180.
 Clairaut 309.
 Clarendon 177.
 Clarke 693.
 Clement Jakab 109.
 Cleveland 644.
 Cliff-dwellers 12.
 Clive Róbert 303, 335.
 Clootz Anacharsis 378.
 Cobbett Vilmos 524.
 Cobden Richard 632.
 Code Civil 442.
 Napoleon 442.
 Cognaci liga 38.
 Cogolniceanu 588.
 Colbert 193.
 Colebrooke 677.
 Coleridge 666.
 Coligny Gáspár 105.
 Collegium Germanicum 88.
 Romanum 88.
 Columbus 4, 6, 45.
 Combes miniszterelnök 626.
 Comédie Française 500.
 Comité de salut public 400.
 Common prayer book 78, 163.
 Commune 393, 413.
 Compte-Rendu 352.
 Comte Ágost 678.
 Concini 181.
 Condé 185, 186, 197, 199.
 Conolly 683.
 Consalvi bíbornok 440.
 Constant Benjamin 487.
 Cook 332, 651, 695.
 Cooper 163.
 Copernicus Miklós 132, 133.
 Coquelin 672.
 Corday Sarolta 401, 402.
 Cordatus Konrád 78.
 Cordelier-k klubja 384.
 Corneille 143, 192.
 Cornelius 671.
 Cornwallis 343.
 Correggio 151.
 Cortez 26.
 Couthon 385, 404, 412.
 Cranach Lukács 152.
 Cranmer 75, 99.
 Crespy-i béke 38.
 Cromwell 75, 168, 171, 176.
 Custozza 606.
 Cuvier 681.
 Cuzco 28.
 Csartoriszkij Ádám 280.
 Csehek fölkelése 112.
 Csibcsák 18.
 Csicsimekek 14.
 Csillagászat 680.
 Csimuk 19.
 Csonka-parlament 170.
 Daguerre 692.
 D'Aily Péter 47.
 Daimyok 216.
 D'Alembert 313.
 D'Almagro 27.
 Damad Ali nagyvezir 213.
 Danilo vladika 590.
 Danton 384, 394, 398, 399, 400, 401, 404, 409, 410.
 Darnley Henrik 101.
 Darwin 681.
 Daun 277.
 David 671.
 Davila 131.
 Davis 524.
 Davout 453, 465.
 Dán irodalom 144.
 Dávid Ferenc 79.
 Deák Ferenc 577, 610, 615.
 Decazes 502.
 Declaration of rights 179.
 De Foë Dániel 301.
 Deizmus 188.
 Delacroix 671.
 Delambre 309.
 De Launay 366.
 Delescluze 625.
 Delhi császárság 41.
 De Luque 27.
 De Luynes 181.
 Dembinszkij 540, 576.
 Demokrácia 188.
 Dérouille 626.
 Desaix 437, 438.
 Descartes 116, 132.
 Desmoulins 364, 365, 409, 410.
 Dessau Lipót 270.
 szövetség 63.
 D'Estrées tábornagy 294.
 De Thou 182.
 Dettingen 262.
 Devalváció 470.
 Devolució 198.
 De Witt 198.
 Délafrikai Egyesült Államok 656.
 Département 375.
 D'Épréménil 355.
 Diderot 313.
 Diebies 475, 520, 539, 581.
 Directoire 415, 430, 434.
 Disraeli 636, 637.
 Dohány 155.
 Dolgoruckij 235, 43.
 Domenichino 151.
 Dom Miguel 522.
 Dom Pedro I. 513.
 Don Carlos 90.
 Dondukov-Korzakov 597.
 Don Juan 91.
 d'Austria 96.
 Doria Fülöp 38.
 Dósa György 39, 60.
 Drake 102, 138.
 Drezdai béke 263.
 Dreyfus 626.
 Drinápolyi béke 520.
 Drótnélküli táviró 690.
 Drouet 382.
 Du Barry 293.
 Dubienka 28

- Dubois bíbornok 291.
 Du Cange 192.
 Dudley kormányzó 97.
 Duma 330.
 Dumouchel abbé 380.
 Dumouriez 320, 387, 397, 394, 399.
 Dunai konföderáció 584.
 Duplex kormányzó 303, 334, 335.
 Du Quesne 195.
 Düppeli sáncok 612, 613.
 Dürer Albert 151.
 Eeck János 54.
 Edgehill 168.
 Edhem basa 598.
 Edictum perpetuum 96.
 restitutionis 120.
 Edison 685, 689.
 Edward 77.
 Egmont gróf 91, 94.
 Egyedáruságok 154.
 Egyiptom 428.
 Eifel 670.
 El Dorado 18, 28.
 Ellenreformáció 89.
 Elsass 183.
 Enciklopédia 314.
 Enciklopédisták 315.
 Enfantin 549.
 Enghien herceg 449.
 Eörsy András 110.
 Epistolae obscurorum virorum 50.
 Eretnekség 46.
 Erzsébet román királyné 599.
 Sarolta 201, 202.
 Escorial 150.
 Essex gróf 167.
 Esslingen 465.
 Esterházy Ferenc 323.
 Európai egyensúly 199.
 Eylau 456.
 Égalité Fülöp 534.
 Ének 152.
 Építőművészet 148, 669.
 Északi háború 230.
 kérdés 221, 228.
 États généraux 181.
 Faber János 68.
 Fabre d'Églantine 406.
 Fadrusz 671.
 Fairfax 170.
 Fallen Károly 498.
 Fanarioták 517.
 Farini 603.
 Farnese Sándor 96.
 Faulfisch Jeromos 48.
 Faure 626.
 Favre Jules 620, 621, 622.
 Fedor III. 226.
 Fehérhegy 115.
 Fehrbellin 200, 228, 264.
 Felvilágosultság 305.
 Ferdinánd 85, 126, 474, 506, 569, 572.
 Ferdinánd II. 122, 555.
 III. 505.
 V. 542.
 VII. 484, 502, 503, 504.
 Ferenc I. 37, 41, 80, 263, 322, 448.
 II. 104, 445.
 IV. 505.
 Ferenc József I. 572, 574, 597, 601, 608, 609, 616.
 Fersen Axel 382.
 Festészet 671.
 Festőművészet 151.
 Feuillantok 384.
 Féniek 632.
 Fichte 477.
 Fillmore 641.
 Fischhof dr. 558.
 Fiziokraták 312.
 Flagellánsok 46.
 Flesselles 366.
 Fleurus 202.
 Fleury bíbornok 271, 293.
 Flibustier-k 513.
 Fontainebleau 191.
 -i konkordátum 459.
 Focsani 286.
 Forment 150.
 Forster 324, 397.
 Foucault 685.
 Foulton 687.
 Fouquier-Tinville 404, 412, 414.
 Fourier Károly 549.
 Péter 140.
 Fourcroy 443.
 Fox 300, 454.
 Foy tábornok 533.
 Francia irodalom 142.
 köztársaság 393.
 Frankfurti béke 623.
 Franklin Benjámín 311, 337, 339, 340, 342, 693.
 Frater György 42.
 Freethinkerek 315.
 Frigyes I. 80.
 II. 260, 279, 628.
 III. 30, 455, 456.
 V. 114, 328.
 VII. 612.
 Vilmos I. 265, 267, 269, 382.
 IV. 559, 572.
 Frimont tábornok 507, 545.
 Fronde 185, 186.
 Frontenac 337.
 Fructidor 18, 425.
 Frundsberg György 37.
 Fry Erzsébet 522.
 Fulton Róbert 510.
 Fülöp 90, 102.
 III. 246.
 IV. 246.
 V. 257, 258.
 anjoui herceg 248.
 Fülöp orleánsi herceg 291.
 Füsseni béke 263.
 Gabotto János 7.
 Gagern Henrik 569, 571.
 Galécón 284.
 Galileo Galilei 133, 135.
 Galvani 685.
 Galvanoplasztika 691.
 Gama 45.
 Gambetta 620, 622, 627.
 Gandi egység 96.
 Garanciatörvény 608.
 Garcilaso 25.
 Gardiner 98.
 Garfield elnök 644.
 Garibaldi 567, 602, 604, 605, 607, 608.
 Garnier 659, 669.
 Gazdasági állapotok 153, 695.
 Gellert 317.
 Genèvei béke 512.
 kovenció 603.
 Gentz 447, 496.
 Gergely XVI. 545.
 Germanos érsek 518.
 Gerson 47.
 Ghica 576.
 Gioberti 565.
 Giordano Bruno 110, 131.
 Giovanni Bellini 151.
 Seni 121.
 Girondiak 399, 404.
 Gladstone Vilmos 634.
 Glogau 276.
 Gneisenau 478.
 God save the king 665.
 Goethe 317, 461, 490.
 Golescu 561.
 Gondi Pál 185.
 Goresakoff 585, 587, 589, 590.
 Gordon 232, 243, 654.
 Gottsched 317.
 Gournay 313.
 Görgei Artur 575, 576.
 Görögország elfoglalása 210.
 Görz 497.
 Görz svéd miniszter 238.
 Göttingeni tanárok 546.
 Götz von Berlichingen 62.
 Gőzgépek 311.
 Grant Ulysses 643, 644.
 Granvella Antal 93.
 Granville lord 516.
 Gravelingen 91.
 Grenville 460.
 Gresham Tamás 102.
 Grey 526.
 Grégoire abbé 407, 502.
 Grévy 625.
 Grillparzer 489, 495, 667.
 Gross-Hennersdorf 263.
 Grossinger 312.
 Gross-Jügerdorf 274.
 Grotfend 677.
 Guadeloupe 6.
 Guatemocint 27.
 Guericke 136.
 Guerillák 462.
 Guido Reni 151.
 Guillotine 393.
 Guinegatei ütközet 35.
 Guise Ferenc 104.
 Henrik 107, 108.
 Károly bíbornok 104.
 Guizot 532, 551, 552.
 Gusztáv Adolf 121, 122, 123.
 Gusztáv III. 286, 329, 382, 385; IV. 460.
 Guy Fawkes 118.
 Guyon Richárd 587.
 Gyarmatok 333.
 György I. 295, 598.
 II. 263, 302.
 III. 277, 304, 439.
 IV. 524, 525.
 Győzhetetlen hajóhad 92.
 Gyula pápa II. 34.
 Habeas Corpus 178.
 Habsburg-Lotharingiai ház 263.
 Hadik András 273, 285.
 Hadügy 692.
 Haider Ali 336.
 Hajraddint 40.
 Halavkén 243.
 Haller Albert 312.
 Halley 310.
 Hamburgi béke 277.
 Hamerling 667.
 Hamilton 508.
 Hampden János 161, 163.
 Hardenberg 469.
 Harley Róbert 253.
 Harmincéves háború 112.
 Harrison 640, 645.
 Haugwitz 454.
 Hayes 644.
 Haynau 566, 576.
 Heidelberg 149.
 Heidelbergi káté 73.
 Heilbronnai szerződés 124.
 Hell Miksa 310.
 Helvetius 314.
 Helvét hitvallás 73.
 köztársaság 427.
 Henrik II. 42, 81, 104.
 III. 108.
 IV. 109.
 VIII. 74.
 navarrai király 106.
 Henriot 410, 412.
 Herberstein Zsigmond 137.
 Herschel 680.
 Hetairák 517.
 Hébert 407, 409.
 Hétéves háború 278.

- Hiawatha 11.
 Hideyori 217.
 Hideyoshi 216.
 Hirlapok 702.
 Hobbes 188.
 Hoche 419.
 Hochkirch 274.
 Hofer András 464, 466.
 Hogarth 301.
 Hohenfriedberg 263.
 Hohenlinden 437.
 Hohenzollern Albert 63.
 Károly 589.
 Holbach báró 314.
 Holbein 152.
 Hollandia 198.
 Holstein-gottorpi ház 329.
 Homerulers 634.
 Honterus János 79.
 Hosszú parlament 164.
 Houchard 412.
 Howard Katalin 76.
 Höchstädt 250.
 Huaskar 27.
 Hubertsburgi béke 278.
 Hugentótták 103, 183, 191.
 Hugo Victor 666, 668.
 Huirakosza 21.
 Huitziluhuitl 16.
 Huitzilpachtli 14.
 Humaiun 41.
 Humboldt 677, 693.
 Humphrey Gilbert 102.
 Hus 238.
 Husi béke 212.
 Huskisson 525.
 Huss János 48.
 Huszein basa 534.
 Hutten Ulrik 55, 60.
 Huyghens 310.
 Ibrahim 40, 206.
 Igelström 288.
 Ildefonsoi szerződés 438.
 Illumináltak 316.
 Imperializmus 636.
 Ince pápa X. 191; XI. 190, 202, 209; XIII. 203.
 Independensek 170.
 Indiai tanács 29.
 Indo-Kina 659.
 Inkák 20.
 Inkey László 653.
 Inkvizíció 46.
 Ipar 156, 194, 696.
 Iparművészet 672.
 Ipsilantis Sándor 517.
 Ir kérdés 634.
 Irkutszk 660.
 Iskola 21, 138.
 Irógép 690.
 Isnard 400.
 Iturbide tábornok 513.
 Izabella spanyol királynő 617.
 Izmail basa 653.
 Ixtlilchochitl 16, 26.
- Jackson 512, 639, 640.
 Jaffai mézszárlás 429.
 Jahn Frigyes Lajos 471.
 Jahuar Huakak 21.
 Jakab I. 116, 117, 118; II. 178, 179; III. 249.
 Jakobinusok 384.
 James Marshall 641.
 Janicsárok végnapjai 519.
 Jansen püspök 190.
 Japán 215.
 Jarmák Timofajev 137, 214, 221.
 János VI. 504.
 császár 657.
 főherceg 569, 570, 573.
 Kázmér 224.
 magyar király 41.
 Jefferson 340, 341, 509—511, 641.
 Jekaterinburg 331.
 Jekaterinoszláv 331.
 Jellacsics bán 571, 574.
 Jemape 397.
 Jemitsu 217.
 Jena 456.
 Jenő savoyai herceg 249.
 Jeunesse dorée 413.
 Jezsuiták 86, 327.
 Jeyasu 217.
 Jézus társaság 87.
 Joachim brandenburgi őrgróf 38, 42.
 John Quincy Adams 511, 515.
 Johnson 643.
 Joliet 337.
 Jork tábornok 475.
 Jorktown 343.
 Joséphine 419, 422, 442.
 Jounghusband 659.
 Jourdan 412, 419, 422, 432, 434, 480.
 Jókai 668.
 Józan ésg ünnepe 407.
 Jozefinizmus 325.
 József császár I. 251, 253; II. 281, 285, 322, 323, 324, 344.
 József Ferdinánd bajor herceg 248.
 Juarez Benito 644.
 Juigné párisi érsek 377.
 Jung-cseng császár 215.
 Junius levelei 304.
 Juno 462.
 Junták 462.
 Jupínki 21. 22. 23.
 Jussieu 312.
 Kaiserbergi Geilert 48.
 Kakas István 223.
 Kang-hsi császár 214, 215.
 Kanibálok 5.
 Kant Imanuel 315, 674.
 Kapodistri János 519.
 Kappeli béke 70.
 Karagyogye 460, 589.
- Kara Musztafa 207, 208.
 Karbonári 506.
 Karlstadt 58.
 Karlócai béke 210.
 Katalin cárné 239, 277, 278, 288, 329.
 aragoniai hercegnő 74.
 Kaulbach 670.
 Kaunitz 323, 443.
 Kazinczy 490.
 Kállay Béni 597.
 Kálvin János 70, 142.
 Károly I. 119, 160, 169, 598
 II. 177, 198, 247, 248.
 III. 212, 251.
 V. 31, 37, 43, 56, 83, 86.
 VI. 253, 259, 271.
 VII. 262.
 IX. 104.
 X. 109, 228, 531, 532, 536.
 XI. 228.
 XII. 212, 213, 220, 231, 238, 543.
 XIII. 460.
 Albert 260.
 főherceg 399, 422, 424, 430, 447, 454, 465.
 herceg 172.
 Tivadár 263.
 Vilmos Ferdinánd 388, 390.
 Kelemen VII. pápa 64, 65.
 VIII. pápa 109.
 XIV. 89.
 XVI. 327.
 Keleti kérdés 205, 519, 584.
 Keletindiai Társaság 102.
 Kemál bej 600, 667.
 Kemény János 207.
 Keppler János 134.
 Kereskedelem 697.
 Kereskedelmi társaság 154.
 Keresztély II. 80.
 III. 80.
 IV. 120.
 IX. 611, 612.
 Kémia 311.
 Képzőművészetek 15.
 Kína 214.
 Kisfaludy 490.
 Kitchener lord 654.
 Kivándorlás 156, 701.
 Kheir-ed-Din 40.
 Kjöbenhawni béke 225.
 Klapka 577, 585.
 Kléber 405, 438.
 Klopstock 318.
 Kmetty György 587.
 Knygze 316.
 Knox János 101.
 Knyasnin 332.
- Koberg Ferdinánd 597.
 Lipót 520.
 Koháry János 323.
 Kolin 273.
 Kommunalisták 624.
 Konföderáció 584.
 Kong-fu-ce 661.
 Konkordátum 441, 607, 609.
 Konstantinos Pavlovics 538.
 Kotzebue 498.
 Konvent 395.
 Konzulátus 434.
 Korinthosi csatorna 599.
 Kornéliusz 199.
 Kosciusko 282, 287, 288, 342.
 Kossuth Lajos 542, 543, 558, 575.
 Köprili Ahmed 206.
 Huszein 210.
 Mohammed 206.
 Musztafa 210.
 Körner 667.
 Közigazgatás 24.
 Közjóléti bizottság 393.
 Közlekedés 697.
 Közoktatás 702.
 Közüm Szibéria császára 659.
 Kraft Ádám 150.
 Krimi háború 584.
 Krisztinánia 119.
 Krisztina svéd királyné 124, 228.
 Krizsanics György 226.
 Krüdenér asszony 493.
 Krüger Pál 655, 656.
 Kuang-szü 662.
 Kundersdorf 275.
 Kukulkán 13.
 Kuroki 366.
 Kurta parlament 173.
 Kutusov 476.
 Kücsük Kajnardsi 285.
 Lady Masham 252.
 La Fayette 342, 355, 364, 368, 369, 373, 382, 387, 393, 488, 501, 533, 535.
 Laffite 356, 551.
 La Fontaine 192.
 Lagrange 309.
 Laibáchi kongresszus 507.
 Lainez Jakab 87, 88.
 Lajos Fülöp 535, 536.
 király I. 558.
 I. bajor király 545, 546.
 II. 627.
 XII. 34, 35.
 XIII. 181.
 XIV. 189, 212, 248, 254, 396.
 XV. 295.
 XVI. 348, 388, 391.
 XVIII. 484, 485, 487.
 Lalande 309.

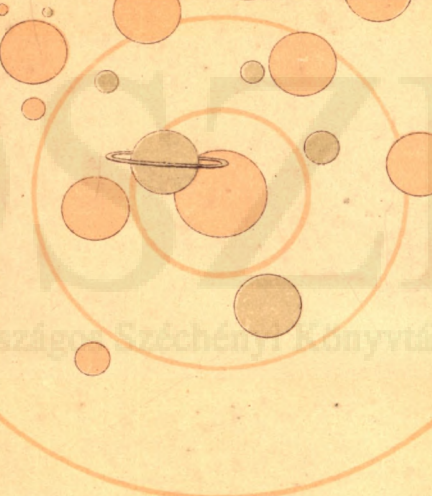
- Lamarck 551, 681.
 Lamarmora 587.
 Lamartine 666.
 Lamballe hercegné 395.
 Lambert 173, 176.
 Lamourette 390.
 Lanjuinais 375.
 Lao-ce 661.
 Laplace 309, 680.
 La Plaine 384.
 Larochejacquelin 405.
 Las Casas 157.
 Lassalle 675.
 Lassen 677.
 Lasso 153.
 Latin népek 499.
 La Tour du Pin 203.
 Latour hadügyminiszter 671.
 Laud londoni püspök 162.
 Lavoisier 311.
 Law John 291.
 Lazius János 39.
 Le Brun 435.
 Lecouvreur Adrienne 363.
 Ledru-Rollin 564.
 Lee Henrik 341.
 Lefebvre 444.
 Lefèvre d'Ormesson 365.
 Lefort tengernagy 227, 243.
 Legfőbb Lény 408, 411.
 Legion d'honneur 444.
 Legitimitás 485.
 Leibniz 266, 309.
 Leicester gróf 96.
 Leif 11.
 Lenau 667.
 Lengyelország fölosztása 267.
 Lenthall 176.
 Leo X. 56.
 XIII. 608, 629.
 Leobeni fegyverszünet 424.
 Lepanto 91.
 Lerma herceg 246.
 Lermontov 667.
 Leslie Sándor 164.
 Lesseps 567, 653.
 Lessing 317, 666.
 Leszcinszkij 237, 259.
 Letizia Romalino 417, 467.
 Lettres de cachet 350.
 Levellerek 171.
 Lexington 340.
 Leydeni János 67.
 Léghajó 688.
 Légnymásos vasút 689.
 Léon Gambetta 621.
 L'État c'est moi 187.
 Lhasa 659.
 Liaojangi csata 663.
 Liberia 513.
 Liebig 684.
 Liegnitz 276.
 Ligny 488.
- Liguriai köztársaság 425.
 Lincoln 642, 643.
 Linné 667.
 Linné 311.
 Linzi béke 127.
 Lipcsei csata 478.
 Lipót I. 202, 250, 256, 538.
 II. 326, 382, 383, 384, 385, 656, 657.
 Lisboai földrengés 327.
 Lisolette 201.
 Lissa szigete 606.
 Lit de justice 184, 187, 348.
 Livingston Dávid 652.
 Lobau szigete 465.
 Locke 188.
 Londoni konferencia 536.
 Longfellow 657, 666.
 Lope de Vega 142.
 Lord Clive 336.
 Lord protektor 173.
 Lorisz Melikov 595.
 Loubet 626.
 Louis Blanc 550, 562.
 Louvois 195, 196, 203.
 Loyola Ignác 87.
 Löwenhaupt 236.
 Lujza királyné 476.
 Luneville béke 437, 438.
 Luther 52, 68, 144.
 Luxemburg 197, 203.
 Lützei béke 120.
 Lützen 123, 477.
 Lützw 477.
 Lytton alkirály 658.
 Mabilion 192.
 Macdonald 484.
 Machiavelli 32, 33, 36.
 Machiavellizmus 83.
 Maciejovicei csata 288.
 Mack tábornagy 452.
 Mac Kinley 645, 646.
 Mac Mahon 625.
 Madame Staël 501.
 Madison 511, 512.
 Madridi béke 37.
 Magdeburg 122.
 Magelhaens 9.
 Magenta 602.
 Magiera 561, 576.
 Magyar irodalom 147.
 Magyar jakobinusok 446.
 Magyar László 653.
 Mahmud II. 460, 517.
 Maillard 372.
 Maintenon 193.
 Majolikafestés 151.
 Makart 372.
 Makintosh 522.
 Malesherbes 350.
 Malochovszkij 280, 540.
 Malpighi 312.
 Malplaquet 252.
 Mamelukok 428.
 Manchesterizmus 633.
- Manin Dániel 557, 568.
 Manko 28.
 Mansart 191.
 Mansfeld 114, 119.
 Mantova 422.
 Manconi 506.
 Manuel 398, 553.
 Marat 372, 391, 392, 398, 400, 401.
 Marconi 690.
 Marengo 437.
 Margit navarrai királyné 81.
 pármái hercegnő 93.
 Marlborough herceg 251.
 Marlboroughné 252.
 Marly 191.
 Marmont 474, 535.
 Marot Kelemen 81, 143.
 Marquette 337.
 »Marsalai ezer« 604.
 Marseillaise 389, 390, 397.
 Martignac 534.
 Martinovics Ignác 346, 446, 447.
 Marx Károly 675, 676.
 Masséna 424, 431, 436, 474.
 Matematika 132.
 Maupassant 666.
 Maupertuis 317.
 Maurepas 352.
 Maurokordatos Sándor 518.
 Maury abbé 377.
 Mazarini bíbornok 183, 184, 185.
 Mazeppa Iván 235, 236.
 Mazzini 557, 565, 567, 585.
 Mayenne Károly 108.
 Mája-törzsek 12.
 Mária királyné 92, 97.
 Mária Lujza 467, 468, 505.
 Mária Terézia 187, 259, 273, 282, 321, 322.
 Márton V. 48.
 Mechanika 132.
 Medici Mária 181, 182.
 Katalin 104.
 Mehemed Ali 518, 582, 653.
 Meistersänger 144.
 Melanchton 65, 66.
 Melek Ahmed 206.
 Mensikov 243, 329.
 Mendes Pinto 215.
 Menelik 657.
 Menou 414, 438.
 Mercator 136.
 Merkantilizmus 195.
 Metternich Kelemen 494, 496, 497, 508, 539, 541, 558, 559, 581.
 Mezei gazdálkodás 156.
 Mexikó 26.
- Mexikóiak 16.
 Michel Angelo 148.
 Mickievics 667.
 Midhat basa 590, 591.
 Mioszslavszkij 594.
 Miklós I. 519, 575, 581, 586.
 II. 596.
 V. 48.
 Miksa bajor herceg 112, 118, 121, 250.
 császár 34, 558, 617, 618, 644.
 Mikszáth 668.
 Milán I. 597.
 Millerand 626.
 Miltitz Károly 54.
 Milton 188.
 Ming ház 214, 661.
 Mirabeau 317, 320, 354, 357, 358, 359, 374, 375, 376, 379, 380.
 Mittermaier 568.
 Missouloughi 518.
 Mohammed IV. 205, 206, 207.
 Molé 184.
 Molière 192.
 Mollwitz 260.
 Moltke 613, 619.
 Monge 309.
 Monk tábornok 172, 176.
 Monmouth herceg 179.
 Monroe 509, 512, 513, 514, 515, 644.
 Monsieur 394.
 Montagnard 384.
 Montcalm 303, 339.
 Montecuccoli 206.
 Montespan asszony 192.
 Montesquieu 290, 297, 305, 321.
 Montezuma 16, 17, 26.
 Montgolfier testvérek 311.
 Montgommery 340.
 Montmorency 106.
 Montpensier hercegnő 186.
 Moore 75, 666.
 More Roger 166.
 Moreau 419, 422, 423, 436.
 Morelli 506.
 Móric szász herceg 83.
 Morny herceg 579.
 Morus Tamás 58, 75.
 Moszkva 470.
 Moundok 11.
 Mozart 672.
 Mukdeni csata 664.
 Munka 703.
 Munkakötelezettség 195.
 Munkácsy 672.
 Munkáskérdés 628.
 Munkásosztály 700.
 Munkásparlament 562.
 Murat 453, 454, 473, 487.

- Muraviev 594.
 Murad V. 590.
 Murillo 151.
 Musset 666.
 Mutsu Hito 663.
 Műkiállítás 195.
 Münich 243.
 Münster Sebestyén 137.
 Münzer Tamás 58, 59.
 Műutak 25.
 Műveltség 129.
 Művészetek 148, 609.
 Nagybirtok 157.
 Nagy Frigyes 271, 281, 282, 317, 344.
 Nagymogul 41.
 Nagyváradi béke 38.
 Nahuák 14.
 Nankingi béke 662.
 Nantesi ediktum 109.
 Napoleon 426, 443, 444, 477, 478, 486, 491, 510, I. 468, 551, II. 488, III. 580, 585, 601, 602, 620.
 Narbonne 385.
 Narvai csata 232.
 Nassaui Lajos 95.
 Navigations act 172, 633.
 Necker 351, 352, 356, 364, 372, 376.
 Neerwinden 202.
 Nelson 427, 429, 438, 451, 453.
 Nemzeti katonaság 36. műhelyek 562.
 Nepomuki János 48.
 Nercsinszki béke 214.
 Newmann 635.
 Newton Izsák 309, 310.
 Nezahualcoyotl 17.
 Ney tábornagy 472, 488.
 Négerek 158.
 Néger rabszolgák 528.
 Némalföld szabadságharca 90.
 Német irodalom 144. szövetség 614.
 Népfőlség 160, 180.
 Népoktatás 530.
 Nicot Jean 155.
 Niebuhr 678.
 Nihilisták 594, 595.
 Nikita 590, 598.
 Nikolsburgi béke 116. fegyverszűnet 614.
 Nimwegen 200.
 Nizzai fegyverszűnet 42.
 Noailles 369.
 Nobel Emánuel 693.
 Non-interventio 537.
 Nordenskjöld 694.
 Normanby ír alkirály 530.
 Novarai csata 566.
 Novikov 331, 332.
 Nördlingen 126.
 Nők 24.
 Nullifikáció 510.
 Nürnbergi vallásbéke 67.
 Nyakláncpör 353.
 Nystadti béke 239.
 Obrenovics Milos 589.
 Occam Vilmos 47.
 Oceánia 648.
 Óceánok 3.
 O'Connel 526, 632.
 Odilon Barrot 554.
 Oku 663.
 Olasz irodalom 140.
 Oldenbarnevelt 96.
 Olivai béke 226.
 Omer basa 585.
 Opiumháború 662.
 Orange 530.
 Orániai Móric 96. Vilmos 96, 179, 199, 202.
 Orbán pápa VIII. 89, 134.
 Ordonnances 534.
 Orleánsi Fülöp 405. háboru 202.
 Orlov 284.
 Orosz stílus 150.
 Orsini 602.
 Ostade 152.
 Ostermann 243.
 Osztrák császári cím 450. örökösödési háboru 256.
 Osztrolenka 539.
 Ottó 598.
 Oudenarde 252.
 Oudinot 567.
 Owen 549.
 Oxenstierna 124, 228.
 Oyama 663.
 Ozmán basa 584.
 Örménykérdés 599.
 Örök béke 596.
 Ötszázak tanácsa 415.
 Palacky 569.
 Palestina 153.
 Palissy Bernát 151.
 Palladio 148.
 Palmerston 538, 583, 635, 636.
 Panama-csatorna 625.
 Pánamerikanizmus 647.
 Panipati csata 336.
 Pánszlávizmus 222.
 Paoli tábornok 416.
 Papin 311.
 Pappenheim 122.
 Parasztlázadás 60.
 Park Mungo 652.
 Parker 438.
 Parkes 651.
 Parmenius István 102.
 Parnell 634.
 Parr Katalin 76.
 Parthenopei köztársaság 430.
 Pascal 136.
 Passaui egyezség 85.
 Paszkjevics 520, 540, 576, 581, 585.
 Pater Josephus 182.
 Pater Merino 503.
 Patkul 231.
 Pauler Gyula 679.
 Pál I. 438. II. 49, III. 67, 84, IV. 99, V. 112.
 Párisi béke 278, 336, 587. kommune 623. kongresszus 587. parlament 184.
 Pázmány Péter 111, 130.
 Peary 694.
 Peel Róbert 526, 527, 633.
 Pellico Silvio 508.
 Penn Vilmos 338.
 Pepe tábornok 506.
 Peru 19, 27.
 Petition of rights 161.
 Petőfi 667.
 Pestalozzi 702, 703.
 Péchvárady Gábor 39.
 Péchy Simon 110.
 Pénz 703.
 Péter cár 221, 227, 277.
 Pétiön 391.
 Philippovich tábornok-nagy 597.
 Philip Arthur 650.
 Piccolomini 126.
 Pichegru 419.
 Piemont 326, 587, 588.
 Pierce 642.
 Pigneroli béke 203.
 Pillnitz találkozása 382.
 Pireneusi béke 187.
 Pitt 277, 300, 302, 303, 339, 342, 403, 454.
 Pius pápa VI. 325, 381, 382. VII. 89, 439, 440, 450, 458, 459. IX. 556, 565, 594, 606, 607, 608. X. 608.
 Pizarro Ferenc 27.
 Plassey 336.
 Plevna 592.
 Pobjedonoscevs 595.
 Pole Reginald 98.
 Polénovkai béke 224.
 Pólignac herceg 500, 534.
 Polinézia 138, 333.
 Polk 641.
 Poltavai csata 237.
 Pombal 328.
 Pompadour 293.
 Ponyatovszkij 279, 479.
 Pope 301.
 Poroszország emelkedése 264.
 Portorico 6.
 Poseni béke 456.
 Posta 698.
 Potemkin herceg 286, 331.
 Powderly 645.
 Pozserováci béke 214.
 Pozsonyi béke 454.
 Pradier 670.
 Pragmatika szankció 256.
 Prágai béke 614.
 Prágai Jeromos 48.
 Prezbiterianusok 100.
 Prim tábornok 617.
 Protestáció 64.
 Proudhon 549.
 Pueblo-indiánusok 12.
 Puritánusok 100.
 Puskin 667.
 Pym 164, 168.
 Quatre-Bras 488.
 Quechua nyelv 21.
 Quesnay 312.
 Quiberon 275.
 Quinanzin 16.
 Quiroga 503.
 Rabelais 142.
 Rabszolga-kereskedés 513.
 Racine 192.
 Racionalisták 315.
 Radetzky 557, 568.
 Radiscevs 331.
 Radom 280.
 Rajnai Pfalz 127.
 Rajnai szövetséges államok 454.
 Raleigh Walter 102, 138, 337.
 Ramillies 251.
 Ranke Lipót 678.
 Rastadti békekongresszus 430.
 Ratio educationis 322.
 Ravallac 113.
 Rawlinson 677.
 Raynal abbé 314.
 Rákóczi Ferenc 211, 212, 249. György I. 126. György II. 174, 206, 224.
 Reichstadti herceg 468, 546.
 Rembrandt van Rijn 152.
 Repnén herceg 243, 280.
 Repülőgép 688.
 Reservatum ecclesiasticum 86.
 Retz bíbornok 185, 186.
 Reuchlin János 49.
 Rhigas 665.
 Rhodes Cecil 655.
 Ribera 151.
 Ricci 214.
 Richelieu 121, 126, 163, 182, 184, 502, 503.
 Riego 503.
 Rigas 516.
 Rivoli 424.

- Robespierre 372, 381, 382, 384, 385, 387, 393, 394, 398, 400, 401, 404, 408, 409, 411, 412, 413, 414.
- Roederer főügyész 391.
- Roeskildei béke 225.
- Roger Duos 432.
- Rogers W. 338.
- Roland 385, 392, 399.
- Rolandné 398, 405.
- Romanov dinasztia 224.
- Románia 588.
- Római birodalom bukása 452.
- Római király 469.
- Római köztársaság 427, 536.
- Ronsard 143.
- Ronsin abbé 499.
- Roosevelt 648, 704.
- Ross 693, 694.
- Roszbach 273, 303.
- Rossi gróf 566.
- Rosztocpsin 471.
- Rotteck 546.
- Rotterdamus Erasmus 49.
- Rouget de l'Isle 390.
- Roundheads 167.
- Rousseau 305, 306, 308.
- Roxelane 40.
- Röpiratok 314.
- Rövid parlament 164.
- Rubens 152.
- Rudolf császár 112, 113.
- Rumjencev 277, 284.
- Ruskin 669.
- Russel 525, 527.
- Ruyter tengernagy 177, 199.
- Rüdiger 577.
- Ryswicki béke 203.
- Sadowa 614.
- Saférov 243.
- Sah-Alam II. 336.
- Saigoni béke 659.
- Saint-Arnaud tábornok 579.
- Saint-germaini béke 106, 185, 200.
- Saint-Just 366, 397, 404, 405, 409, 410, 412.
- Saint-Simon 192, 549.
- Samson Bernát 68.
- Sand Károly 498.
- San-Ildefonsoi szerződés 510.
- San-Salvador 4.
- Sansculotte 387, 393.
- Sansovino 150.
- Santa-stefanoi béke 592.
- Santa Rosa gróf 507.
- Santerre 388.
- Saragossa 462.
- Saratoga 342.
- Sassbachi csata 199.
- Savonarola 49.
- Sándor cár I. 438, 456, 493, 503, 597.
II. 586, 589.
III. 595.
- Sándor pápa VI. 6, 34, 45, 49, 50.
VII. 207.
- Schall Ádám 661.
- Scharnhorst 469.
- Schiller 318, 446.
- Schmerling 570.
- Schneckenburger 665.
- Schönbrunni béke 466.
- Schwarzenberg hg. 475, 481.
- Seapoyk 658.
- Sebastopol 586.
- Sedan 620.
- Sednitzky gróf 494.
- Self-denying 169.
- Semmelweiss 684.
- Semper 670.
- Senlisi béke 30.
- Sepulveda 503.
- Seremetev 243.
- Serrano 10, 617.
- Serveto 71.
- Seymour Janka 76.
- Sévigné 194.
- Shackleton 651, 695.
- Shakespeare 103, 146, 147.
- Sheridan 524.
- Sickingen Ferenc 55, 59.
- Si-csu dinasztiaja 214.
- Sieyès abbé 356, 357, 358, 431, 432.
- Silvati 506.
- Silvio Pellico 506.
- Simon varga 413.
- Sipka hágó 591.
- Sipoy 335.
- Sixtus pápa V. 101, 108.
- Slatter Sámuel 638.
- Smith Ádám 312, 313.
- Smolka 671.
- Snellius 137.
- Solferino 602.
- Soltikoff 285.
- Soult 488.
- Spanyol örökösödési háború 246.
reneszánsz 142.
- Speieri országgyűlés 64.
- Spelterini 689.
- Spenzer 145.
- Spinoza 188.
- Stackelberg 287.
- Stadion 445, 463, 466.
- Stahremberg Guidó 249, 255.
- Stanhope 299.
- Stanley 652, 653, 656.
- Stein Aurél 677.
- Stein Frigyes Károly báró 470.
- Stephan Henrik 699.
- Stephenson 523, 687.
- Stockholmi béke 239.
- Storch Miklós 59.
- Stöckel Lénárt 79.
- Stössel 664.
- Strafford 164, 166.
- Stralsund 120.
- Strassburg 200.
- Struensee 328.
- Stuart család 460.
Jakab III. 299.
Károly II. 175, 202.
Mária 100, 101.
- Studienka 472.
- Sture 80.
- Suarez 130.
- Svéd költészet 144.
- Svistovi béke 286.
- Swift 301.
- Sydney Smith 429.
- Szabad kereskedelem 697.
- Szabadkőművesek 316.
- Szabadságfa 387.
- Szalonok 144.
- Szaniszló Ágost IV. 280.
- Szasszulics Vera 595.
- Szatmári béke 202, 254.
- Szavfet basa 591.
- Szavoyai Jenő 209.
- Százaföldi zár 468.
- Szász Móric 263.
- Szedőgép 690.
- Szelim I. 39. III. 460, 516.
- Szent-Gotthárd 207.
- Szent-Heléna szigete 489.
- Szent liga 34, 208.
- Szentpétervár 235.
- Szentszövetség 35, 209, 492.
- Széchenyi 479, 541, 610.
- Szilágyi Dezső 490.
- Színművészet 672.
- Színpad 143.
- Szkobelegg 592.
- Szláv népek irodalma 246.
- Szobieszky 209, 227.
- Szobrászat 150, 670.
- Szocializmus 549, 552.
- Szocializmus 628.
- Szombatosok 110.
- Szövetkezet 703.
- Sztrjelcsek 228.
- Szven Hedin 693.
- Szulejmán 39, 592.
- Szuvarov 288, 430.
- Taft 648.
- Tai-ping 662.
- Talleyrand 376, 426, 450, 482, 484, 485, 487, 500, 501.
- Tallien 412.
- Talma 461, 672.
- Tarkhondsi 206.
- Tasman 138, 333.
- Taylor elnök 641.
- Társadalmi tudományok 673, 674.
- Társulat 703.
- Tauroggeni szerződés 475.
- Teohól 16.
- Tegethoff 606, 607, 612.
- Tekumsch indiánus főnök 511.
- Telesi gróf 653, 693.
- Tengerjog 588.
- Tenoch 16.
- Természettan 310.
- Természettudományok 132, 679.
- Test-act 178.
- Tezcatlipoca 14.
- Téli király 115, 121, 122.
- Theodore de Bèze 145.
- Theodoros II. 657.
- Thermidor 9-én 413.
- Thémines bloisi püspök 356.
- Thiers 531, 534, 618, 620, 622, 623, 625.
- Thorwaldsen 671.
- Thouret 375.
- Thököly Imre 208.
- Thun Leo gróf 569.
- Thurn Mátyás gróf 114, 125.
- Tiensini béke 659.
- Tilly 115, 119, 122, 123.
- Tilsiti béke 457.
- Timofajev Jermak 659.
- Tintoretto 151.
- Tippo-Szaib 335, 336.
- Tisza Kálmán 610, 616.
- Tiziano 148, 151.
- Toequeville 549.
- Tolsztojj 668.
- Toltekek 14.
- Tapiltzin 15.
- Torgau szövetsége 63.
- Torquato Tasso 141.
- Torricelli 136.
- Torstenson 126, 228.
- Tory 178.
- Toth Ferenc báró 284, 285.
- Totleben tábornok 592.
- Toussaint-Louverture 438.
- Tőkepezések 156.
- Török irodalom 147.
- Török kalifaság 39.
- Törökország 205, 284.
- Történelem 131.
- Trafalgar 453.
- Travendali béke 232.
- Trenck Frigyes 318.
- Trencsén 252.
- Trestaillon 498.
- Trionon 191.
- Tribunátus 440.
- Trienti zsinat 67, 89.
- Triple alliance 198.

- Trocadero-erőd 503, 504.
Trochu tábornok 620.
Trolle Gusztáv 80.
Tromp 172.
Troppai kongresszus 507.
Truchsess György 62.
Tupak 20, 25.
Turenne 186, 197, 198, 199.
Turgenyev 668.
Turgot 348, 350.
Turkmáncai béke 519.
Tyler 640.
Tyrker 11.
Új német császárság 622.
Ulm 452.
Ulmi béke 127.
Umberto I. 608.
Unitáriusok 110.
Urbárjum 322.
Uremann János 217.
Utazások 137.
Utrechti béke 301.
Valazé 397.
Valdei Tamás 48.
Valdivia Péter 28.
Vallásháborúk 83.
Vallásszabadság 127.
Valmyi ütközet 395.
Van Buren 346, 637, 640.
Van Dyck 152.
Van Swieten 323.
Varrógép 691.
Vasco da Gama 7.
Vasvári béke 207.
- Vasziljevics Iván 221.
Vauban 196, 197.
Vaucellesi fegyverszünet 43.
Vámbéry 693.
Veit Stoss 150.
Velasquez 26, 151.
Velence 425.
Vendée 399, 405.
Vendôme 197, 249.
Veracruz 26.
Verdi 672.
Verescsagin 471, 672.
Vergennes gróf 354.
Vergniaud 390, 392, 399, 400.
Verne 668.
Veronese Paolo 151.
Versailles 191.
Verulami Bacon 132.
Vervinsi béke 92, 109.
Veto-kérdés 372.
Victor Hugó 532, 533, 579.
Viktória királynő 530, 585, 631, 635.
Victoria tábornok 513.
Világítóeszközök 691.
Világkiállítások 698.
Világos 576.
Villafranca 603.
Villars 197.
Villaviciosa csata 254.
Villeroi 249.
Villèle 502, 533.
Vilmos orániai herceg 94, 95.
- Vilmos I. 537, 611, 622, 627, 628.
II. 628, 629.
III. 179, 298, 617.
IV. 526, 530.
Vio Tamás 53.
Virchow 684.
Vischer Péter 150.
Vittorio Emanuele 484, 507, 566, 601, 604, 608.
Volta 311.
Voltaire 305, 307, 308, 317.
Vörösmarty 491, 665.
Wagram 465.
Wallenstein 116, 118, 119, 121, 125, 126.
Walpole Róbert 302.
Warren Hastings 336.
Wasa Gusztáv 80.
Zsigmond 121, 223.
Washington 340, 341, 344, 345, 346, 508, 509.
Waterloo 488.
Watt James 311, 523, 687.
Weimari Bernát 123, 126.
Weishaupt Ádám 316.
Weld Izsák 509.
Wellesley Arthur 462.
Wellington 462, 475, 480, 488, 494, 522, 526.
Wentworth Tamás 162.
Westermann 405.
Westfálai béke 125, 127, 184.
Whig 178.
- Wilkes 304.
Williams Roger 130.
Windischgrätz 569, 574.
Wintzingerode 482.
Wiseman bíbornok 635.
Witt 199.
Witte 596.
Wittgenstein 476.
Wohlgemuth 150.
Worcester 172.
Volta 311.
Wormsi ediktum 57, 64.
Wortworth 666.
Wrangel 127, 612.
Wurmser 422, 424.
Wycliffe János 48.
Xaca 219.
Xaveri Ferenc 87, 88, 214, 215.
Ximenes Ferenc 31.
Ybl 670.
Zalánkeméni csata 210.
Zene 152.
Zeneirodalom 672.
Zentai csata 210.
Zeppelin 688.
Zipangu 215.
Znaimi fegyverszünet 466.
Zollverein 546.
Zorn 672.
Zorndorf 274.
Zrinyi 207, 667.
Zubovits 693.
Zürichi béke 603.
Zwingli Ulrik 68.
Zsidók 701.
Zsiska 48.
Zsurnalizmus 703.

AMŰVELTSÉG.
KÖNYVTÁRA

AMŰVELTSÉG.
KÖNYVTÁRA

OSZ

Országos Széchényi Könyvtár

